

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

SİDDÎK HASAN HAN (ö. 1307/1890) ve

HADİS ŞERH METODU

Yunus HATİPOĞLU

18932303

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2024

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

**SİDDÎK HASAN HAN (ö. 1307/1890) ve
HADİS ŞERH METODU**

Yunus HATİPOĞLU

18932303

Danışman

Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

26/02/2024

Yunus HATİPOĞLU

ÖN SÖZ

Hadisler, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Müslümanların ikinci temel kaynağıdır. Bu nedenle hadislerin aslına uygun bir şekilde nakledilmesi, doğru anlaşılması ve yorumlanması için yapılan çalışmalar, tarih boyu Müslümanların ana gündemini oluşturmuştur.

Özellikle hadislerin daha iyi ve doğru anlaşılmasında hadis şerhleri, çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü hadis şerhleri, hadislerdeki kelime ve kavramların açıklanması, anlaşılması zor yerlerin izah edilmesi, hadisten çıkan hükümlere ve sonuçlara yer verilmesi gibi konularla ilgilenmekte, bu durum da hadis şerhlerine başvurmayı kaçınılmaz kılmaktadır.

İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh kitaplar olarak kabul edilen ve kendilerine en fazla başvurulanan eserler, hiç şüphesiz İmam Buhârî ile İmam Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahîh*'leri olmuştur. Bu nedenle bu iki kitap, "sahîh hadisleri ihtiva eden iki kitap" anlamında *Sahîhayn* olarak şöhret bulmuştur. Tarih boyunca Müslümanlar, daha çok *Sahîhayn*'da yer alan hadislere rağbet etmişler ve bu hadisleri anlama çabası içerisinde olmuşlardır. Bu durum tabii olarak *Sahîhayn* üzerine birçok şerh kitabının yazılması sonucunu doğurmuştur.

Sahîhayn hadisleri üzerine şerh yazanlardan biri de 1832-1890 yılları arasında Hindistan'da yaşamış, Hindistan'daki Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında kabul edilen, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcîdir. Çok yönlü bir âlim olarak temayüz eden Sıddîk Hasan Han, hadis ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında 220'den fazla eser kaleme almıştır. Müellifin özellikle hadis şerhi alanında dikkate değer iki önemli çalışması bulunmaktadır. İlki Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin en önemli muhtasarlarından kabul edilen, ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazılmış, *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî* adlı şerhtir. İkincisi ise el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) İmam Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ine yazdığı, *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmi 'u'l-Mu'lim bi-makasidi Câmi'i Müslim)* üzerine yazılmış, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* isimli şerhtir.

Sıddık Hasan Han'ın *Sahîhayn*'in muhtasarlari üzerine yazdığı bu şerhlerin, akademik bir çalışmaya konu olması gerektiği kanaatindeyiz. Bu nedenle onun şerhlerini bütüncül bir şekilde inceleyerek şerh metodunu ortaya koymak, bizim bu çalışmadaki amacımızı oluşturmaktadır.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra, “şerh” kavramı, hadis şerhine duyulan ihtiyaç ve şerhlerin ortaya çıkışı ve gelişimine değinilmiştir. Akabinde Sıddık Hasan Han'ın yaşadığı dönemde Hindistan'ın siyasi, sosyal, dini durumu ve dönemin İslâmî ekollerine temas edilmiştir. Birinci bölümde Sıddık Hasan Han'ın hayatına ve ilmî kişiliğine yer verilmiş; şerhlerinin tanıtımı yapılmış ve şerhlerinde kullandığı kaynaklar belirtilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Sıddık Hasan Han'ın şerh metodu örneklendirme yolu ile ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde Sıddık Hasan Han'ın şerhlerinde değindiği bazı hadis/sünnet ve akâid/kelâm meselelerine dair yaklaşımı irdelenmiştir. Çalışmanın sonunda ulaşılan netice ise sonuç bölümünde ifade edilmiştir.

Gayet yorucu ve uzun soluklu olan bu tezin hazırlanması sürecinde, tecrübe ve önerilerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. H. Musa BAĞCI'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca tezimi okuyarak teze önemli katkılarda bulunan; Prof. Dr. Mehmet BİLEN, Doç. Dr. Abdurrahim KIZILŞEKER, Dr. Öğr. Üyesi Üsame BOZKURT ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA hocalarıma teşekkür etmeyi bir vefa borcu olarak görmekteyim.

Çalışmanın özelde hadis alanında, genelde İslâmî ilimler sahasında araştırma yapacaklar için faydalı bir hizmet olmasını Yüce Mevla'dan niyaz ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Yunus HATİPOĞLU
Diyarbakır 2024

ÖZET

Bu çalışmada 1832-1890 yılları arasında Hindistan’da yaşamış, Hindistan’daki Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında kabul edilen, Ebû’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcî ve hadis şerhleri incelenmiştir. Çok yönlü bir âlim olarak temayüz eden Sıddîk Hasan Han, hadis ilmi başta olmak üzere, İslâmî ilimler sahasında muhtelif dillerde (Arapça, Urduca ve Farsça) 220’den fazla eser kaleme almıştır. Müellifin özellikle hadis şerhi alanında dikkate değer iki önemli çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalar, *Sahîhayn* üzerine yazılmış muhtasarların şerhleridir. Bunların ilki, Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-Sahîh*’inin muhtasarlarından *et-Tecrîdü’s-Sarîh* üzerine yazılmış, ‘*Avnu’l-Bârî li-halli Edilleti’l-Buhârî*. İkincisi ise Müslim’in *el-Câmi’u’s-Sahîh*’inin muhtasarlarından *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmi’u’l-Mu’lim bi-mekâsıdi Câmi’i Müslim)* üzerine yazılmış, *es-Sirâcu’l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı şerhtir.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında çalışmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra, “şerh” kavramı, hadis şerhine duyulan ihtiyaç ve şerhlerin ortaya çıkışı ve gelişimine değinilmiştir. Devamında Sıddîk Hasan Han’ın yaşadığı dönemde Hindistan’ın siyasi, sosyal, dini durumu ve dönemin İslâmî ekollerine temas edilmiştir. Birinci bölümde Sıddîk Hasan Han’ın hayatına ve ilmî kişiliğine yer verilmiş; şerhlerinin tanıtımı yapılmış ve şerhlerinde kullandığı kaynaklar belirtilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Sıddîk Hasan Han’ın şerh metodu örneklendirme yolu ile ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde Sıddîk Hasan Han’ın şerhlerinde değindiği bazı hadis/sünnet ve akâid/kelâm meselelerine dair yaklaşımı ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda Sıddîk Hasan Han’ın söz konusu şerhlerinde, başta *Sahîhayn* şârihleri olmak üzere kendinden önceki şârihlerden çok fazla istifade ettiği, hadisleri izah metodunda önceki şârihlerin etkisinde kaldığı, hadis yorumlarında nakilci bir yöntem benimsediği ve dolayısıyla kendine özgü bir şerh metodunun olmadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Hadis, Şerh, Hindistan, Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*

ABSTRACT

In this study, between the years 1832-1890 he lived in India, he is considered one of the founders of the Ahl-i Hadīth school in India, Muhammad Siddīq Hasan Khān al-Qannawjī and hadith commentaries analysed. A versatile scholar elitising Siddīq Hasan Khān, especially in the science of hadith, in the field of Islamic sciences in different languages (Arabic, Urdu and Persian) more than 220 has written works. Author especially in the field of hadith commentary has two important studies. These studies are commentaries on the mukhtasars of *Sahīhayn*. The first of these is '*Awn al-Bārī li-halli Edillat al-Bukhārī*', a work on *al-Tajrīd al-Sarīh*, one of the mukhtasars of al-Bukhārī's *al-Jāmi' al-Sahīh*. The second is a commentary on *al-Mukhtasar al Sahīhi Muslim* (al-Jāmi' al-Mu'lim bi-maqāsid al-Jāmi' al-Mu'lim), one of the mukhtasars on Muslim's *al-Jāmi' al-Sahīh*, entitled *al-Sirāj al-Wahhāj min kashfī Metālibi Sahīhi Muslim b. Hajjāj*.

Our research consists of an introduction and three chapters. The subject of the study in the introduction, importance, purpose, method and sources after giving information about, the concept of "commentary", the need for hadith commentary and the emergence and development of commentaries are mentioned. Continued during the lifetime of Siddīq Hasan Khān political, social and religious situation in India and the Islamic schools of the period are mentioned. In the first chapter, Siddīq Hasan Khān's life and scientific personality are given; commentaries were introduced and the sources he used in his commentaries were tried to be specified. In the second chapter, Siddīq Hasan Khān's method of commentary is presented by way of exemplification. In the third chapter, deals with Siddīq Hasan Khān's approach to some of the hadith/sunnah and aqā'id/kelām issues mentioned in his commentaries. At the end of the study, Siddīq Hasan Khān's commentaries, especially the commentators of *Sahīhayn* he benefited a lot from the previous commentators, that he was influenced by the previous commentators in his method of explaining the hadiths adopted a transmissionist method in hadith commentaries and therefore it is understood that that he does not have a unique method of commentary.

Keywords

Hadith, Commentary, India, Siddiq Hasan Khan, ‘Avnu al-Bārī, al-Sirāj al-Wahhāj

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	4
3. “ŞERH” KAVRAMI VE HADİS ŞERHİNE DUYULAN İHTİYAÇ	7
4. HADİS ŞERHLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ.....	9
5. SİDDİK HASAN HAN’IN YAŞADIĞI DÖNEMDE HİNDİSTAN’IN GENEL DURUMU	13
5.1. Siyasi Durum.....	13
5.2. Sosyal Durum.....	15
5.3. Dini Durum	16
5.3.1. İslâmî Ekoller	18
5.3.1.1. Diyobend (Hanefî) Ekolü	19
5.3.1.2. Ehl-i Hadîs Ekolü	21
5.3.1.3. Aligarh Ekolü	24
5.3.1.4. Ehl-i Kur’ân Ekolü	26

BİRİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN’IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, ŞERHLERİNİN TANITIMI VE KAYNAKLARI

1.1. HAYATI.....	29
1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ.....	32
1.2.1. Düşünce Yapısı	37
1.2.2. Etkilendiği Âlimler.....	45
1.2.3. Eserleri	48
1.2.3.1. Hadîs Eserleri	48

1.3. ŞERHLERİN TANITIMI.....	51
1.3.1. <i>'AVNU'L-BÂRÎ Lİ-HALLİ EDİLLETİ'L-BUHÂRÎ</i>	51
1.3.1.1. Zebîdî ve <i>et-Tecrîdu's-Sarîh</i>	52
1.3.1.2. Şerhin Yazılma Sebebi	55
1.3.1.3. Şerhin Baskıları	56
1.3.1.4. Şerhin Üslubu	56
1.3.2. <i>ES-SÎRÂCU'L-VEHHÂC MİN KEŞFİ METÂLİBİ SAHÎHİ MÜSLİM B. HACCÂC</i>	60
1.3.2.1. el-Münzirî ve <i>Muhtasarı Sahîhi Müslim</i>	60
1.3.2.2. Şerhin Yazılma Sebebi	63
1.3.2.3. Şerhin Baskıları	64
1.3.2.4. Şerhin Üslubu	64
1.4. ŞERHLERİN KAYNAKLARI	66
1.4.1. <i>'AVNU'L-BÂRÎ Lİ-HALLİ EDİLLETİ'L-BUHÂRÎ</i>	67
1.4.1.1. Hadis Kaynakları	67
1.4.1.2. Tefsir Kaynakları	77
1.4.1.3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları	79
1.4.1.4. Akaid ve Kelâm Kaynakları	85
1.4.1.5. Arap Dili ve Belagatı Kaynakları	87
1.4.1.6. Tarih, Siyer ve Ricâlu'l-Hadis Kaynakları	90
1.4.1.7. Ahlak ve Tasavvuf Kaynakları	96
1.4.1.8. Diğer Muhtelif Kaynaklar	97
1.4.2. <i>ES-SÎRÂCU'L-VEHHÂC MİN KEŞFİ METÂLİBİ SAHÎHİ MÜSLİM B. HACCÂC</i>	105
1.4.2.1. Hadis Kaynakları	105
1.4.2.2. Tefsir Kaynakları	114
1.4.2.3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları	115
1.4.2.4. Akaid ve Kelâm Kaynakları	117
1.4.2.5. Arap Dili ve Belagatı Kaynakları	118
1.4.2.6. Tarih, Siyer ve Ricâlu'l-Hadis Kaynakları	120
1.4.2.7. Ahlak ve Tasavvuf Kaynakları	122
1.4.2.8. Diğer Muhtelif Kaynaklar	122

İKİNCİ BÖLÜM

SİDDÎK HASAN HAN'IN HADİSLERİ ŞERH METODU

2.1. HADİSLERİN İSNAD ANALİZİ.....	126
2.1.1. Sahâbî Râvilerin Biyografileri Hakkında Bilgi Vermesi	126
2.1.2. Sened ve Sıhhat Değerlendirmelerine Yer Vermesi	127
2.2. HADİS METİNLERİNİN MUHTEVA ANALİZİ	131
2.2.1. Hadisleri Dil-Edebiyat Açısından İzah	132
2.2.1.1. Kelimelerin Lafzi Okunuşunu İnceleme	132
2.2.1.2. Dil Bilgisi (Sarf-Nahiv) Tahlilleri Yapma	133
2.2.1.3. Arap Şiirinden İstifade Etme.....	134
2.2.1.4. Edebi Sanatları Açıklama.....	135
2.2.2. Hadis Metinlerinin İçerik Tahlili.....	137
2.2.2.1. Ziyâde ve Müdrec İfadeleri Tespit Etme	137
2.2.2.2. Cevâmiu'l-Kelim İfadeleri Tespit Etme.....	138
2.2.2.3. Metinlerdeki Müphem Şahısları Tespit Etme	140
2.2.3. Hadisleri Temel Kaynaklar ve Nakiller Çerçevesinde İzah	141
2.2.3.1. Ayetlerle İzah	141
2.2.3.2. Başka Hadislerle İzah.....	143
2.2.3.3. Sahâbe, Tâbiûn ve Ulemâ Nakilleriyle İzah	144
2.2.3.4. Önceki Şârihlerden Nakillerle İzah	146
2.2.3.5. Etkilendiği Âlimlerden Nakillerle İzah	151
2.2.4. Hadis İlimleri Açısından İzah	157
2.2.4.1. Muhtelifu'l-Hadîs.....	157
2.2.4.2. Nâsîh ve Mensûh.....	160
2.2.4.3. Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs.....	162
2.2.4.4. Garîbu'l-Hadîs.....	163
2.2.5. Fıkîh Çerçevesinde İzah	165
2.2.5.1. Hadisten Çıkarılan Fıkîh Hükümlere Yer Vermesi.....	165
2.2.5.2. Kendi Fıkîh Görüşünü Belirtmesi	167
2.2.5.3. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi	169
2.2.5.4. Hanefîleri ve Rey Ehlini Eleştirmesi.....	170
2.2.5.5. İmam Buhârî'nin İstidlallerine Yer Vermesi	173
2.2.5.6. Fıkîh Usûlü Konularına Temas Etmesi	174

2.2.6. Tarihi ve Coğrafi Bilgiler Çerçevesinde İzah	176
2.2.6.1. Tarihi Bilgilere ve Kıssalara Başvurması	177
2.2.6.2. Hadislerde Geçen Coğrafi Yerleri Tespit Etmesi	179
2.2.6.3. Hadislerin İzahında Yaşadığı Asrı Dikkate Alması	180
2.2.7. Nüsha Farklılıklarına Değınmesi.....	182
2.2.3. DEĞERLENDİRME	183

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN ŞERHLERİNDE BAZI HADİS/SÜNNET VE AKAİD/KELÂM MESELELERİNE YAKLAŞIMI

3.1. BAZI HADİS/SÜNNET MESELELERİNE YAKLAŞIMI	185
3.1.1. <i>Sahîhayn</i> Anlayışı	185
3.1.2. Sahâbe Tanımı.....	186
3.1.3. Hikmet-Sünnet İlişkisi	187
3.1.4. Hadislerin Yazımı ve Tedvini	188
3.1.5. Hükmen Merfû Hadis.....	189
3.1.6. Mütevâtir Hadis.....	189
3.1.7. Mürsel Hadis	190
3.2. BAZI AKAİD/KELÂM MESELELERİNE YAKLAŞIMI.....	192
3.2.1. İman-İslâm ve İman-Amel ilişkisi	192
3.2.2. İmanda Artma-Eksilme Meselesi	195
3.2.3. Haberî Sıfatlar	197
3.2.4. Mu‘cize	200
3.2.5. Kadınların Peygamberliği	203
3.2.6. Kabir Azabı	204
3.2.7. Şefâat.....	207
3.2.8. Cennet ve Cehennemın Mevcudiyeti ve Ebediliği.....	209
SONUÇ.....	215
KAYNAKÇA	219

KISALTMALAR

<i>b.</i>	Bin, İbn (oğlu/oğul)
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>b.y.y.</i>	Basım yeri yok
<i>c.</i>	Cild
<i>çev.</i>	Çeviren, tercüme eden
<i>DİB</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>DİA</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
<i>Ed.</i>	Editör
<i>H.z.</i>	Hazreti
<i>h.</i>	Hicri
<i>İFAV</i>	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>Krş.</i>	Karşılaştırınız
<i>nşr.</i>	Neşreden
<i>ö.</i>	Ölüm tarihi
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SBE</i>	Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>sy.</i>	Sayı
<i>s.a.v.</i>	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	Tahkik eden
<i>t.y.</i>	Tarih yok
<i>v.dğr.</i>	Ve diğerleri
<i>y.y.</i>	Yer yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Hint alt kıtası, tarih boyu birçok İslâm âliminin yetişmesine ve burada nice kıymetli eserlerin yazılmasına tanıklık etmiş çok önemli bir havzadır. Bu verimli coğrafyanın 19. yüzyılda yetiştirdiği mümtaz âlimlerden biri de Sıddîk Hasan Han'dır. Onun hadis ilmi başta olmak üzere, İslâmî ilimler sahasında 220'den fazla eser yazdığı ve yaşadığı dönemde adından çok fazla söz ettirdiği bilinmektedir.

Sıddîk Hasan Han'ın, Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin en önemli muhtasarlarından olan ez-Zebidi'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazdığı '*Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî*' adlı şerhi ile el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ine yazdığı *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmi 'u'l-mu'lim bi-makasıdi Câmi 'i Müslim)* üzerine telif ettiği *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* isimli şerhi, tezimizin ana konusunu teşkil edecektir.

Sıddîk Hasan Han hakkında tespit edebildiğimiz kadarıyla, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddesi şeklinde birçok çalışma yapılmıştır.¹

¹ Bu çalışmaların yer verildiği tez için bkz. Sabğatullah Tayfur, **Sıddîk Hasan Han ve Tefsiri Fethu'l-Beyân**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2018), s. 34-36. Bu tezde yer almayıp daha sonra bizim tespit ettiğimiz bazı çalışmalar daha mevcuttur. Onları da şöyle sıralayabiliriz:

A) Yurt İçindeki Çalışmalar:

- 1-Hameed Mohammed Rashid Raheem, *Şeyh Sedik Hasan Han el-Kannuşi'nin er-Ravdatu'n-Neddiyye Kitabından Bazı Fıkhi Meseleler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi SBE), Bingöl 2017.
- 2-M. Cüneyt Kaya, "İlimler Tasnifi Literatürünün Son Büyük Örneği: Ebcedü'l-ulûm ve Müellifi Sıddîk Hasan Han", İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri, 2019, s.437-446.
- 3-Halil Ocak, "19. Yüzyıl Hindistanı'nda Selefi Düşüncenin İktidar Tecrübesi: Sıddîk Hasan Han Özelinde Bir Tahlil", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, c.63, sy.2, s.797-819.
- 4-Ali Hakan Çavuşoğlu, "Ehl-i Hadîs'in 'Rey'siz' ve 'Mezhepsiz' Fıkıh Arayışı: Sıddîk Hasan Han Örneği", Rize İlahiyat Dergisi, 2023, sy.25, s.1-16.

B) Yurt Dışındaki Çalışmalar:

- 1-Muhammed İctiba Nedvî, *el-Emir Seyyid Sıddîk Hasan Han: Hayatuh ve Asaruh*, Dimaşk, 1999. (Urduca-Kitap)
- 2-Saeedullah, *The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan, Nawab of Bhopal 1248-1307/1832-1890*, Cambridge Üniversitesi, 1970. (Yüksek Lisans)
- 3-Razıyye Hamid, *Nevvab Şiddîk Hasan Han*, Bopal Üniversitesi, 1982. (Doktora)

Bu çalışmalar içerisinde Cüneyt Eren'in, *Siddik Hasan Han ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri*, Mehmet Sait Uzundağ'ın, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Siddik Hasan Han (ö.1307/1890)* adlı kitapları; Ahter Cemal Muhammed Lokmân'ın, *es-Seyyid Siddik Hasan Araühü'l-İtikâdiyye ve Mevkifuhu min Akîdeti's-Selef*, Muhammed Mehdî Ali el-Hammûdî'nin, *el-Kannevcî ve Ârâuhu't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr* ve Sabğatullah Tayfur'un, *Siddik Hasan Han ve Tefsiri*

-
- 4-Ömer Han Asfî, *Menhecü's-Şeyh Siddik Hasan Han fî Tefsîrihi Fethi'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'an*, el-Camiatü'l-İslâmiyye el-Alemiyye Külliyyetü Usuliddin, İslâmabad, 1995. (Yüksek Lisans)
 - 5-Şaziye Halid Seyf, *en-Nevvâb Siddik Hasan Han ve Cühuduhu el-Cebbare fî Hidmeti'l-Arabiyye*, National Institute of Modern Languages, İslâmabad 1997. (Yüksek Lisans)
 - 6-Zübeyr b. Muhammed b. Eyyub, *Siddik Hasan Han ve Cühudüh fi'd-Dirasati'l-Lugaviyye*, Medine, el-Camiatü'l-İslâmiyye, 2000. (Yüksek Lisans)
 - 7-Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhhamedi, *el-Emir Siddik Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi*, el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Alemiyye, İslâmabad, 1420-1421/2000-2001. (Yüksek Lisans)
 - 8-Rahmatullah, *Contribution of Nawab Siddique Hasan Khan to Quranic and Hadith Studies*, Aligarh Muslim University, Hindistan 2015. (Doktora)
 - 9-Claudia Preckel, "Wahhabi or National Hero? Siddiq Hasan Khan," *International Institute for the Study of Islam in the Modern World*, Newsletter, 2002, s.31.
 - 10-Seema Alavi, "Siddiq Hasan Khan (1832–90) and the Creation of a Muslim Cosmopolitanism in the 19th Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2011, c.54, sy.1, s.1-38.
 - 11-Caroline Keen, "The Rise and Fall of Siddiq Hasan, Male Consort of Shah Jahan of Bhopal" (The Man behind the Queen adlı kitaptan bir bölüm) New York, 2014, s.185-204.
 - 12- Süyûtî bin Abdülmenâs, Abdullâh Cemil Muhammed, "el-Emir el-Muhaddis el-Kannuci ve İshamuhu fi Ulumi'l-Hadis -el-Hitta fi Zikri Sihahi's-Sitte- enmûzecen", *ALMANHAL*, Hujjatu'l-Islam Academy: Aljamia al-Islamia, 2017, s.1-19.
 - 13-Târik Mahmûd Şefî, "eş-Şeyh Siddik Hasan Han el-Kannuci ve İshamuhu fi'l-Edebi'l-Arabi", *Mecelletu'l Kısmi'l-Arabi*, Pencap Üniversitesi, 2015, sy.22, s.285-302.
- Ayrıca Hasan Han'ın bazı eserleri üzerine inceleme ve tahkik türü çalışmalar da üniversiteler bünyesinde yüksek lisans olarak yapılmıştır. (bkz. <http://search.mandumah.com/Record/616797>)
Bu çalışmaları, muhakkik ismi, "Hasan Han'ın Eseri", üniversite adı, bölüm, ülke-yıl olarak şu şekilde sıralayabiliriz.
- 1-el-Mufarec, Şeyhetu binti Mufarec bin Abdillâh, "Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resûlihî fi'n-Nisve", Câmiatu'l-İmâm Muhammed bin Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetu Usûli'd-Dîn, Suûdiyye 1991.
 - 2-İbn Mukrin, el-Benderî binti Abdillâh bin Muhammed, "Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resûlihî fi'n-Nisve", Câmiatu'l-İmâm Muhammed bin Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetu Usûli'd-Dîn, Suûdiyye 1995.
 - 3-es-Sâmirâî, Sehâd Hamdân Ahmed "el-Bülga fî Usûli'l-Luga", Câmiatu Tikrît, Külliyyetu't-Terbiyyeti li'l-Benât, Irak 2004.
 - 4-Beşîr Mahmûd İsmâîl, "el-İbretü mimmâ Cae fi'l-Ğazv ve's-Şehâde ve'l-Hicre", el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Külliyyetu Usûli'd-Dîn, Filistîn-Gazze 2010.
 - 5-es-Said, Abdullâh bin Hüseyin, "ed-Dînü'l-Hâls" (min bidâyeti bâbu fî zikri tafsilî'l-kavli fî't-taklîdi ilâ nihâyeti'l-kitâb), el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu bi'l-Medîneti'l-Münevvere, Külliyyetu'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Suûdiyye, 2010.
 - 6-er-Rahîlî, Mervân bin Muhammed bin Abdülhâdî, "ed-Dînü'l-Hâls" (min bidâyeti bâbu fî zikri's-sahâbeti ve ehli'l-beyt ilâ nihâyeti bâbu fî zikri bid'âti'l-kubûr), el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu bi'l-Medîneti'l-Münevvere, Külliyyetu'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Suûdiyye, 2010.
 - 7-el-Abdurrahman, Mansûr bin Sâlih es-Selâmet, "ed-Dînü'l-Hâls" (min bidâyeti bâbu'l-bid'ati ilâ nihâyeti bâbu vucûbi tâatillâh ve tâati resûlihî), el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu bi'l-Medîneti'l-Münevvere, Külliyyetu'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Suûdiyye, 2011.

Fethu'l-Beyân şeklindeki doktora tezleri; Ali b. Ahmed el-Ahmed'in, *Da 'vetü'sh-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisabuhu*, Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhhamedi'nin, *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi ve İrfan Eyibil'in*, *Sıddîk Hasan Hân'a Göre Tevhid ve Şirk* isimli yüksek lisans tezleri; Süyûtî bin Abdülmenâs ile Abdullâh Cemîl Muhammed'in, "*el-Muhaddisü'l-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmuhû fi Şerhi'l-Hadis Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti Sahîhi'l Buhârî Numûzecen*", Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî'nin, "*el-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî el-Kannûcî ve İshâmuhû fi'l-Hadisi'n-Nebevî*", Mehmet Sait Uzundağ'ın, "*XIX. Asır Hindistan Hadis Âlimi Sıddîk Hasan Han'ın (ö.1307/1890) Allah'ın Haberi Sıfatları ile İlgili Görüşleri*" ve Sabğatullah Tayfur'un, "*Sıddîk Hasan Han'ın Taklide Karşı Duruşunun Kur'ani Argümanları*" adlı makaleleri ve Abdülhamit Bırışık, Cüneyt Eren, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Süleyman Akkuş tarafından telif edilen "*Sıddîk Hasan Han*" adlı ansiklopedi maddesi detaylıca inceleme fırsatını bulduğumuz çalışmalar olmuştur.

İncelediğimiz bu çalışmalarda, genel olarak onun hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiş; ayrıca tefsîr, fıkıh, hadîs ve akaid/kelâm konusundaki görüşleri irdelenmiştir. Bununla beraber Mehmet Sait Uzundağ'ın, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890)* adlı kitabının ikinci bölümünün son 16 sayfasında, Hasan Han'ın *Avnü'l-Bârî*'deki hadisleri şerh metoduna kısaca değinildiği; Süyûtî bin Abdülmenâs ve Abdullâh Cemîl Muhammed tarafından yazılan, "*el-Muhaddisü'l-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmuhû fi Şerhi'l-Hadis Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti Sahîhi'l Buhârî Numûzecen*" adlı makalede sayfa 169-178 arasında 17 maddede *Avnu'l-Bârî*'deki şerh üslubuna ve metoduna kısaca temas edildiği ve Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî'nin, "*el-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî el-Kannûcî ve İshâmuhû fi'l-Hadisi'n-Nebevî*" isimli makalesinde *Avnu'l-Bârî* ve *es-Sirâcu'l-Vehhâc* hakkında 4 sayfalık (s.165-169) bilgi verildiği görülmüştür.

Yukarıda zikrettiğimiz çalışmalardan Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî'nin makalesinde Sıddîk Hasan Han'ın şerhleri hakkında kısaca bilgi verilmesi; Mehmet Sait Uzundağ ve Süyûtî bin Abdülmenâs, Abdullâh Cemîl Muhammed tarafından yazılan eserlerde ise sadece *Avnu'l-Bârî* şerhinin incelenmesi, söz konusu şerhler ile

ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmadığını göstermiştir. Şüphesiz bu durum bizi bu çalışmaya sevk eden en önemli etken olmuştur.

Yaşadığı asırda İslâm dünyasında çok fazla tesiri olmuş böyle bir âlimin, hadis/sünnet sahasında telif ettiği eserlerde nasıl bir anlayış sergilediği son derece önemlidir. Bilhassa *Sahîhayn*'ın muhtasarlari üzerine yazmış olduğu şerhlerde hadisleri nasıl anlayıp, yorumladığı ve nasıl bir metod izlediğinin ilim taliplerine tanıtılması gerekmektedir.

Sıddîk Hasan Han'ı ve *Sahîhayn*'ın muhtasarlari üzerine yazdığı şerhleri incelediğimiz bu çalışmadaki amacımız ise şu soruların cevaplandırılması olacaktır:

- Sıddîk Hasan Han kimdir? Nasıl bir ilmî kişiliğe sahiptir?
- Şerhlerini yazma sebebi nedir?
- Hangi kaynakları kullanarak şerhlerini oluşturmuştur?
- Nasıl bir üslupla ve metotla şerhlerini kaleme almıştır?
- Kendine özgü bir şerh metodu var mıdır?

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Sıddîk Hasan Han'ın şerh metodunu belirleyebilmek için öncelikle şerh metoduyla ilgili yazılmış tezler incelenmiştir. Bunlar içerisinde Hattâbî (ö. 388/998), Nevevî (ö. 676/1277), Kastallânî (ö. 923/1517) ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) gibi âlimlerin şerh metotlarının incelendiği çalışmalardan, tezimizin ana başlıkları oluşturulurken faydalanılmıştır.

Sıddîk Hasan Han'ın şerh metodunu ortaya koymak için, çalışmamızın esasını oluşturan *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî* ve *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı şerhler, baştan sona okunmaya çalışılmış ve gerekli notlar tutulmuştur. Söz konusu şerhlerin birçok baskıları olmakla beraber, internet ortamında PDF halinde bulunan ve herkesin rahatça ulaşabileceği, Vizâretu'l-

Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye tarafından Katar'da neşredilen baskı esas alınmıştır. Bu baskıda *'Avnu'l-Bârî* 10 cilt, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* ise 11 cilt şeklindedir.

Tezimizin giriş kısmında “şerh” kavramı, hadis şerhine duyulan ihtiyaç ve şerhlerin ortaya çıkışı ve gelişimine değinilmiştir. Devamında Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemde Hindistan'ın siyasi, sosyal, dini durumu ve dönemin İslâmî ekollerine temas edilerek müellifimizin yaşadığı dönem genel anlamda tasvir edilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde önce Sıddîk Hasan Han'ın hayatına ve ilmî kişiliğine yer verilerek, müellifimizin nasıl bir kimliğe sahip olduğu ortaya konulmuştur. Ancak Sıddîk Hasan Han hakkında yapılan başka çalışmalarda da hayatı ve ilmi kişiliği işlendiğinden, burada konu detaylıca değil sadece önemli görülen bilgilerin derlenmesiyle şekillenmiştir. Akabinde şerhlerinin tanıtımı yapılmış, şerhlerinin yazılma sebebi ve üslubu hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca şerhlerinde kullandığı kaynaklar kaydedilmiştir.

İkinci bölümde Sıddîk Hasan Han'ın şerh metodunu tespit edebilmek için, müellifin metodunu ortaya çıkaracak şekilde örnekler vermeye gayret edilmiştir. Yeterince örnek tespit edemediğimiz bazı konular dışında, her konu başlığı altında en az üç örnek kaydedilmeye çalışılmış, diğer tespit edilen örnekler ise dipnotta gösterilmiştir. Bu örnekler, ekseriyetle *'Avnu'l-Bârî* şerhinden seçilmiştir.² Ayrıca örnek gösterilirken kullanılan hadislerin kaynakları dipnotta belirtilmiştir.

Üçüncü bölümde Sıddîk Hasan Han'ın şerhlerinde bazı hadis/sünnet ve akâid/kelâm meselelerine dair yaklaşımı irdelenmiştir. Çalışmanın sonunda ulaşılan netice ise sonuç bölümünde ifade edilmiştir.

² Müellifimizin *'Avnu'l-Bârî* adlı şerhi Buhârî hadislerini, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhi ise Müslim hadislerini ihtiva etmektedir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu Buhârî'nin eserinin Müslim'e nazaran daha sahîh ve daha üstün olduğu görüşündedir. Biz de bu genel kabulü esas alarak, tezimizde kullanacağımız örnekleri çoğunlukla *'Avnu'l-Bârî* şerhinden vermeyi tercih ettik. *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinden tespit ettiğimiz örneklerin de bir kısmını ana metinde, ekseriyetini ise dipnotta göstermeye çalıştık. Uyguladığımız bu metodun, tezimizde ulaştığımız sonuca menfî bir etkisinin olmadığını belirtmeliyiz.

Zikredilmesi gereken bir diğer husus ise tezimizde Sıddîk Hasan Han'dan söz ederken, dildeki kolaylık esasına göre, çoğunlukla “Hasan Han” zaman zaman da “müellifimiz” ve “şârihimiz” nitelemeleri kullanılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklara gelince, giriş bölümündeki “şerh” kavramı ve hadis şerhine duyulan ihtiyaç ile hadis şerhlerinin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında, Mustafa Canlı'nın, *Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*, adlı doktora tezi ve editörlüğünü Mustafa Macit Karagözoğlu'nun yaptığı, *Hadis Şerh Literatürü I* adlı eserlerinden çok fazla istifade edilmiştir.

Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemde Hindistan'ın genel durumu ve dönemin İslâmî ekolleriyle ilgili, Halid Zaferullah Daudî'nin, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, M. Ali Büyükkara'nın, *Çağdaş İslami Akımlar* ve Ahmet Yücel'in, *Hadis Tarihi* eserleri; M. Nur Pakdemirli'nin, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi” adlı makalesi; Azmi Özcan ve K.A. Nizami'nin, “Hindistan” adlı ansiklopedi maddesi ekseriyetle kullandığımız kaynaklar olmuştur.

Sıddîk Hasan Han'ın hayatı, ilmi kişiliği ve hizmetleri bölümünde, başta müellifimizin *Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'an, et-Tâcü'l-Mükellel min Cevâhiri me'âsiri't-Tirazi'l-Ahiri ve'l-Evvel, Ebcedu'l-Ulum ve ed-Dînu'l-Hâlis* adlı kendi eserleri; Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî Hasenî'nin, *Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzır*, Cüneyt Eren'in, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmı'l-Kur'an Tefsiri*, Mehmet Sait Uzundağ'ın, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (v.1307/1890)* adlı kitapları; Ahter Cemal Muhammed Lokmân'ın, *es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü'l-İtikadiyye ve Mevkîfuhu min Akîdeti's-Selef*, adlı doktora tezi, Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhammedi'n, *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fî'l-Edebi'l-Arabi* ile Ali b. Ahmed el-Ahmed'in, *Da'vetü's-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisabuhu* adındaki yüksek lisans tezleri ve Abdülhamit Birişik, A. Cüneyt Eren ve Ali Hakan Çavuşoğlu'nun, “Sıddîk Hasan Han” adlı ansiklopedi maddesi sıklıkla başvurulmuş kaynaklar arasında yer almıştır.

Sıddîk Hasan Han'ın hadisleri şerh metodu bölümünde, çalışma konumuzu oluşturan *Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî* ve *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi*

Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc adlı şerhler başta olmak üzere, önceki *Sahîhayn* şerhleri ve *Kütüb-i Sitte* gibi temel hadis kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Çalışmamızda hadis usûlüne taalluk eden konularda İbnu's-Salâh'ın, *Ulûmu'l-Hadis*, İbn Hacer'in, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar fî Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, Celâlüddîn es-Süyûtî'nin, *Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Ahmet Yücel'in, *Hadis Usûlü* ve editörlüğünü Zişan Türcan'ın yaptığı *Hadis El Kitabı* adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Tezimizde kullandığımız kavramların, terim ve sözlük anlamlarını açıklamak için ise genellikle şu kaynaklar tercih edilmiştir: İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Bekir Toplaoglu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz eserlerin, tezimizde sıkça yararlandığımız eserler olduğunu vurgulamalıyız. Bu eserler dışında ismini burada zikretmediğimiz daha pek çok kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden istifade ettiğimizi de belirtmeliyiz.

3. “ŞERH” KAVRAMI VE HADİS ŞERHİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Sözlükte yaymak, genişletmek, açmak, açıklamak, ortaya çıkarmak gibi manalara³ gelen şerh kelimesi, hadis terimi olarak ise “bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek” gibi anlamlarda kullanılır.⁴ Taşköprizâde'ye (ö. 968/1561) göre hadis şerhi ilmi, “Hz.

³ Bkz. Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, **Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1430/2009, s. 449. İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, I-XVIII, thk. Emîn M. Abdülvehhâb, M. Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1419/1999, c. 7, s. 73.

⁴ Bkz. Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, **DİA**, TDVY., Ankara 2010, c. 38, s. 559; Ayrıca bkz. Abdullah Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 293.

Peygamber'in (s.a.v.) hadislerden muradını, Arap dilinin kuralları ve şer'î usûller çerçevesinde imkân nisbetinde araştıran bir ilimdir."⁵

Taşköprizâde'nin tarifinden de anlaşılacağı üzere hadis şerhinden asıl maksat, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muradını anlamaya çalışmaktır. Bu bakımdan hadis şerhine duyulan ihtiyacın en temelinde bu gayenin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca fıkhi hükümler açısından da hadislerin açıklanması gereklidir. Çünkü Müslümanların bir hukuki sorunla karşılaşacakları zaman başvuracakları iki kaynaktan biri hadis olacaktır. Ancak birçok meselede karşılıklarına birbirine muhalif gibi görünen hadisler de çıkabilecektir. Bu durumda hadislerin âm ya da has olanını ayırma, nâsih ve mensûhunu belirleme gibi, hadisi açıklamaya yönelik çalışmalar kaçınılmaz olacaktır.⁶

Yine hadislerin, Kur'ân'dan sonra dini ahkâmın ikinci kaynağı olması ve onları yeni durumlara göre yeni manalarıyla değerlendirmeye ihtiyaç duyulması⁷ da hadis şerhlerini ortaya çıkaran sebepler arasında gösterilebilir.

Hadis şerhçiliği hakkında çalışması bulunan Mustafa Canlı, hadis şerhlerine duyulan ihtiyacın sebeplerini şöyle sıralamaktadır: a) Toplum ihtiyacını karşılamak, b) Hadislerden hüküm istinbat etmek, c) Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına katkı sağlamak, d) Bazı hadis metinlerinin lafız ve muhteva yönünden müşkil olması, e) İtikâdî ve fikhî mezheplerin kendi görüşlerini desteklemek istemeleri, f) Hadisi savunma düşüncesi, g) Reddiye için.⁸

Görüldüğü üzere hadis şerhlerine duyulan ihtiyacın pek çok sebebi bulunmaktadır. Bu durum tabîî olarak ciltlerce hadis şerhinin yazılmasına ve çok hacimli bir şerh edebiyatının oluşmasına yol açmıştır.

⁵ Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtı'l-'Ulûm**, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1985/1405, c. 2, s. 341.

⁶ Salih Karacabey, **Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1990), s. 219.

⁷ İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 183.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Canlı, **Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 1998), s. 30-43.

4. HADİS ŞERHLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetinin ilk olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde başladığını söylemek mümkündür. Zira onun (s.a.v.) sahâbenin hadislerde anlayamadığı garib ve müşkil kelimeleri açıklaması, bazen sahâbe sormadan kendiliğinden yaptığı izahlar, lafız yönünden müşkil olmayan ancak muhteva yönüyle yanlış anlaşılan hadisleri belirtmesi gibi durumlar,⁹ buna dair somut örneklerdir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra bazı hadislerin muhtevasını tam anlayamayan sahâbîlerin, Hz. Âişe ve Hz. Ömer gibi daha bilgili olanlara müracaat edip açıklama istemeleri,¹⁰ hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetinin sahâbe döneminde de devam ettiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe döneminden sonra hadis tedvinin yoğun olduğu hicri ikinci asra gelindiğinde, bu asırda hadis ulemâsının ana gündemini tedvin çalışmaları meşgul ettiğinden, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusuna fazla yer veremedikleri görülmektedir. Bununla beraber İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi dönemin önde gelen âlimlerinin bazı rivayetleri şerh ettiklerine dair nakiller, bu asırda hadis şerhçiliğinin izlerini göstermeleri bakımından değerlidir.¹¹

Hadis edebiyatının altın çağı olarak nitelendirilen hicri üçüncü asra bakıldığında ise, garîbu'l-hadîs, ihtilâfu'l-hadîs ve ilelü'l-hadîs gibi hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik faaliyetlerin artması ile beraber, bu dönemde eser veren Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd gibi muhaddislerin kendi eserlerindeki kimi hadislerin anlaşılmasına yönelik gösterdikleri çabalar müşahade edilmektedir.¹²

Yine hicri ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında *Muvatta* kitabının şerhe konu edildiğine dair tabakât eserleri ile ricâl literatüründe bazı kayıtların olduğu

⁹ Bununla ilgili detaylı açıklama ve örnekler için bkz. Canlı, **Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği**, s. 172-181.

¹⁰ Karacabey, **Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu**, s. 217.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Canlı, **Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği**, s. 195-203.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Canlı, **Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği**, s. 204-221.

da belirtilmiştir.¹³ İşte hicri ikinci ve üçüncü asırdaki hadis şerhçiliğine dair görülen bütün bu kısmi faaliyetler, dördüncü asır için önemli bir altyapı oluşturmuş ve bu asrın öncü ismi, aynı zamanda ilk şârih olarak da kabul edilen Hattâbî (ö. 388/998), günümüze ulaşmış en erken Buhârî ve Ebû Dâvûd şerhlerini kaleme almıştır.¹⁴

Zişan Türcan, hadis şerhinin başlangıçtan Hattâbî'ye kadar olan serencamını şöyle özetlemektedir: “Başlangıçta kişisel ihtiyaçlar çerçevesinde ortaya çıkan hadislerle ilgili faaliyet, şifahi nakil döneminde mana ile rivayete bağlı olarak anlama ile sınırlı kalmıştır. Hadislerin metinleşmesi ile birlikte yorumlama dönemine girilmiştir. Hadislerin tedvin ve tasnifiyle birlikte hadislerin şerhi için gerekli alt yapı olgunlaşmıştır. Anlama ve yorumlama faaliyeti münferit hadislerin yorumu şeklinde iken, bu doğrultuda belli hadis kitaplarının çalışma konusu yapılmasıyla birlikte, dördüncü asırda teknik bir alan olarak hadis şerhi kendini göstermiştir. Böylece belli hadis kitapları üzerine yapılan şerh dönemi başlamıştır. Hatta uygulamaya bakılırsa, münferit rivayetlerin yorumundan bir kitabın rivayetlerini şerhe, ardından da belli bir hadis kitabını şerhe geçiş söz konusudur. Hattâbî öncesinde münferit rivayetler üzerine yorumlar yapılmış, Hattâbî ile birlikte belli bir hadis kitabı üzerine yapılan şerh dönemi başlamıştır.”¹⁵

Hattâbî hakkında doktora çalışması bulunan Salih Karacabey de Hattâbî'nin hadis şerh edebiyatındaki önemini şöyle açıklamaktadır: “Hattâbî, hadis şerh edebiyatının dönüm noktasında kendisinden öncesi ile sonrası arasında bir köprü durumundadır. O kendine kadar farklı ve sırf belli bir gayeye matuf olarak yapılan şerh örneklerini toplamış, bir araya getirmiştir. Böylece hadis şerhinin belli bir yapıya ve olgunluğa doğru yürümesini sağlamıştır.”¹⁶

Hicri beşinci yüzyıla gelindiğinde *Sahîh-i Buhârî* ve *Muvatta* üzerine yapılmış Endülüs şerhlerinin ön plana çıktığı görülür. Bu asırda Mühelleb b. Ebî Sufre (ö. 435/1044) ile İbn Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057) *Sahîh-i Buhârî* üzerine şerh

¹³ Mustafa Macit Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, **Hadis Şerh Literatürü I**, (s. 19-48), İFAV Yayınları, İstanbul 2020, s. 23.

¹⁴ Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s.189; Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, **Hadis Şerh Literatürü I**, s. 24.

¹⁵ Zişan Türcan, **Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü**, TDV Yayınları, Ankara 2023, s. 58-59.

¹⁶ Karacabey, **Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu**, s. 255.

yazarken, İbn Abdilber (ö. 463/1071) ise *Muvatta* üzerine önce *et-Temhîd*, sonra da *el-İstizkâr*'ı kaleme almıştır. Yine bu dönemde Ebü'l-Velîd el-Bâcî de (ö. 474/1081) *Muvatta* için *el-Muntekâ* adıyla bir şerh telif etmiştir.¹⁷

Hicri altıncı asırda hızlandığı görülen hadis kitaplarını şerh etme süreci, bu yüzyılda Ebû Bekir İbnu'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) Tirmizî'nin *Câmi*'i üzerine *Ârizatu'l-Ahvezî*, *Muvatta* üzerine ise *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'i yazması, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Halef'in de (ö. 567/1172) Nesâî'nin *Sünen*'ini şerh etmesiyle devam etmiştir. Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim*'i ve Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) onun üzerine yazdığı *İkmâl*'i sayesinde *Sahîh-i Müslim* de bu yüzyılda şerh sahnesine çıkmıştır. Hicri yedinci asır şerh literatürüne ise Nevevî (ö. 676/1277), *Sahîh-i Müslim* üzerine kaleme aldığı *Minhâc* isimli şerh ile önemli katkı sunmuştur. Nevevî'nin bu şerhi *Sahîh-i Müslim*'in en meşhur şerhi sayılmıştır.¹⁸

Hicri yedi ve onuncu asırlardaki şerh faaliyeti, genelde *Kütüb-i Sitte* özelde ise *Sahîh-i Buhârî* üzerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde *Sahîh-i Buhârî* hakkında yazılan şerhler; Moğultay b. Kılıç (ö. 762/13621) *el-Telvîh*, Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-Derârî*, İbnu'l-Mulakkin (ö. 804/1401) *et-Tavdîh*, Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî (ö. 831/1428) *el-Lâmi'u's-Sabîh*, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî*, Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) *Umdetu'l-Kârî* şeklindedir. Yine Molla Gürani (ö. 893/1488), Kastallani (ö. 923/1517) ve Zekeriyya el-Ensari'nin (ö. 926/1520) de *Sahîh-i Buhârî* üzerine şerh yazdıkları bilinmektedir. *Kütüb-i Sitte* eserlerinden Ebû Dâvud ve İbn Mâce üzerine Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/13621) tamamlayamadığı şerhler yazdığı, İbnu'l-Mulakkin'in (ö. 804/1401) Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerini şerh ettiği, İbn Raslan olarak bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hüseyin er-Remli'nin (ö. 844/1441) de Ebû Dâvud'un *Sünen*'ini şerh ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) de *Muvatta* ile *Kütüb-i Sitte*'deki eserlerin her biri üzerine şerh çalışması yaparak şerh külliyatına katkıda bulunmuştur.¹⁹

¹⁷ Karagözoğlu, "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 24.

¹⁸ Karagözoğlu, "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 24-25.

¹⁹ Karagözoğlu, "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 25-26.

Ali Yardım, hicri yedi ile dokuzuncu asırlardaki şerh faaliyetini şöyle değerlendirmektedir: “Görüldüğü üzere, meşhur hadis mecmuaları ve özellikle *Kütüb-i Sitte* üzerine yapılan şerhler, hep yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve kısmen de onuncu hicri asırların mahsulleridir. Daha sonraları yapılan hadis şerhleri, hep bu devirlerin çalışmalarını esas almışlardır. Bu duruma göre, hicri VII, VIII ve IX. asırlara, “Şerh Devri” denilebilir.”²⁰

Onuncu yüzyıldan itibaren ise şerhlerin sayısında yavaş yavaş azalmalar görülmüştür. Bununla beraber on bir ile on üçüncü yüzyıllarda bazı şerhler yazılmıştır. Mesela, Zürkânî’nin (ö. 1122/1710) *Muvatta* şerhi, Yusufefendizâde’nin (ö. 1167/1754) *Necâhu’l-Kârî li-sahîhi’l-Buhârî*’si, Osman b. Yakub el-Kemâhî’nin (ö. 1171/1758) *el-Müheyya*’sı ve Abdülhay el-Leknevî’nin (ö. 1304/1886) *et-Ta’lîku’l-Mümecced*’i bunlar arasında zikredilebilir.²¹

20. yüzyıla gelindiğinde Hint alt kıtasındaki İslâmî ekollerin birbiriyle rekabeti nedeniyle hadis şerh yazımında yeniden hareketlenme başlamıştır. Bu dönemde Diyobend ekolünden Halil Ahmed Sehârenpûrî (ö. 1927), Ebû Dâvud üzerine, Muhammed Enver Şah Keşmîrî (ö. 1933) Buhârî ve Tirmizî üzerine, Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1949) Müslim üzerine, Muhammed Zekerîyya Kandehlevî de (ö. 1982) *Muvatta* üzerine şerh çalışması yapmışlardır. Rekabet halinde oldukları Ehl-i hadîs hareketinin mensupları ise Azîmâbâdî’nin (ö. 1911) meşhur *Avnu’l Ma’bûd: Şerhu Süneni Ebî Dâvud*’u ve Ebû’l-Ulâ Muhammed Mübârekpûrî’nin (ö. 1935) *Tuhfetu’l-Ahvezî bi-şerhi Câmi’i’t-Tirmizî*’si ile şerh edebiyatına katkı sağlamışlardır.²²

Son olarak, çağdaş âlim Etiyopya asıllı Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-İtyûbî el-Vellevî (ö. 2020), şimdiye dek Müslim, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce’nin eserlerini kapsayan hacimli çalışmalarla şerh yazım geleneğini sürdüren isimlerden olmuştur.²³

²⁰ Ali Yardım, **Hadis I-II**, Damla Yayınevi, İstanbul 2017, c. 2, s. 120.

²¹ Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, **Hadis Şerh Literatürü I**, s. 26.

²² Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, **Hadis Şerh Literatürü I**, s. 26.

²³ Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, **Hadis Şerh Literatürü I**, s. 26. el-İtyûbî hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, “Çağdaş Hadis Şerh Çalışmalarının Bir Örneği Olarak İtyûbî’nin Sahîh-i Müslim ve Mukaddimesi Şerhleri”, **Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi**, c. 7, sy. 1.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere hadis şerh faaliyeti, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden başlayarak günümüze kadar devam etmiştir.

5. SİDDİK HASAN HAN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE HİNDİSTAN'IN GENEL DURUMU

5.1. Siyasi Durum

Hindistan, tarih boyunca bünyesinde barındırdığı zenginlikler sebebiyle, insanlığın en eski uygarlıklarından, modern dönemin batılı sömürge imparatorluklarına kadar pek çok ulusun ilgi odağı olmuştur. Öyle ki dünya tarihinde vuku bulmuş nice siyasi, iktisadi ve askeri olayın arka planında Hindistan'a sahip olma arzusu yer almıştır. Bu durum, bilhassa, on dokuzuncu yüzyılda İngiliz sömürge imparatorluğunun Hint yarımadasında yaptıklarıyla belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.²⁴

İngilizler, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hint alt kıtasının büyük bölümünü, sonraki 30 yıl içerisinde de Hindistan'ın tamamını ele geçirmişlerdi. İngilizlerin bölgede birçok alanda uyguladıkları sıkı ve sert tedbirler ile gittikçe artan Hristiyan misyonerlik faaliyetleri Hindu ve Müslüman bütün toplumu adeta patlama noktasına getirmişti. Bu ortam içerisinde askerlerin tüfeklerinde kullandıkları fişeklerin yapımında Hindularca kutsal sayılan inek ile Müslümanlarca pis kabul edilen domuz yağından üretilen 'gres yağı'nın' kullanıldığı söylentisi, Hindistanlı sipahiler için ayaklanmanın fitilini ateşlemişti. 1857 yılında Kalküta yakınlarında bir grup sipahiyle başlayan ayaklanma kısa süre içerisinde diğer yerlere de yayılarak İngilizleri bölgeden çıkarmaya yönelik milli bir harekete dönüştü.²⁵ Ancak bu büyük ayaklanma İngilizler tarafından kısa sürede bastırıldı. Bu ayaklanmanın akabinde daha önce İngiliz Doğu Hindistan Şirketi²⁶ tarafından yönetilen Hindistan tamamen Londra'ya bağlandı.

²⁴ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, c. 3, sy. 6, s. 71-72.

²⁵ Azmi Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti" **İslam Tetkikleri Dergisi**, c. 9, s. 269; Ayrıca bkz. Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, **Hindistan Tarihi**, Müfit Günay (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 360-364.

²⁶ Uzakdoğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almak üzere İngiliz tüccarlarca krallık beratıyla kurulmuş, zamanla dünyanın en büyük ticaret organizasyonlarından biri ve İngiliz sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi haline gelmiştir. Bu şirket bulunduğu bölgelerde ticari faaliyet yürüten bir kurumdan ziyade idari bir kurum gibi davranmış, yönetimindeki bölgelerde kurduğu idari, mali ve

İngilizler, bu ayaklanmadan birinci derecede Müslümanları sorumlu tuttular. Müslümanların siyasi, ekonomik ve kültürel güçlerini bitiren çok sert politikalar uyguladılar.²⁷

Hinduların çoğunlukta olduğu ülkede İngiliz egemenliği altında yaşamak zorunda kalan, bu nedenle pek çok sıkıntıya maruz kalan Müslümanlar, yeni arayışlara yöneldiler. Dönemin önde gelen Müslüman liderleri Nevvâb Abdüllatif, Emir Ali ve Seyyid Ahmed Hân gibi kimseler, kurdukları cemiyetlerle Müslümanlar ve İngilizleri güven içinde bir araya getirmeye çabaladılar. Bu önderlere göre Hindistan’da Müslümanların varlıklarını devam ettirebilmeleri ancak İngiliz hâkimiyetini kabullenip onlarla uzlaşmakla sağlanabilirdi. Özellikle Aligarh Okulu kurucusu olan ve modernist bir İslâm anlayışını savunan Seyyid Ahmed Hân, Hindular’dan çok İngilizlerle iş birliği yapılmasını istemekteydi.²⁸ Ancak geleneksel İslâmî anlayışı savunan çevreler bu fikre karşı çıktılar.²⁹

Hindistan’da artan Hindu milliyetçiliği, Hindu Müslüman çatışmaları, çeşitli ekonomik sıkıntılar ve İngiliz yönetiminin Müslümanlara karşı tutumu, Müslümanların ayrı bir siyasi teşkilat kurarak kendi haklarını aramaları düşüncesini doğurmuştu. Müslümanlar yönetimde bağımsız olarak temsil edilmeyi istiyorlardı. Her ne kadar Hindular şiddetle karşı çıksalar da İngilizlerin bu duruma rıza göstermesi sonucunda Müslümanlar, 1906 yılında Hindistan Müslümanları Birliği’ni kurdular. Ancak 1911’de İngiltere’nin Müslümanlara tanıdığı bağımsızlık imtiyazına son vermesi, Müslümanları iyice İngiliz yönetiminden uzaklaştırdı. Sonraki yıllarda patlak veren I. Dünya savaşında Hint Müslümanlarının Osmanlıyı desteklemeleriyle beraber İngilizler, birçok Müslüman lideri hapis ve sürgün ile etkisizleştirmeye, Müslüman basınına da sansürleme yoluna başvurdular.³⁰ Hint yarımadası, İngiliz tahakkümüyle

hukuki yapısı ile adeta bir devlet gibi hareket etmiştir. Bkz. Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2000, c. 22, s. 294-295.

²⁷ Özcan, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, s. 270-271; Azmi Özcan, “Hindistan”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1998, c. 18, s. 78.

²⁸ Özcan, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 78.

²⁹ Azmi Özcan, “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı” **DİVAN İlmî Araştırmalar**, c. 9, sy. 17, s. 115.

³⁰ Özcan, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 78-79.

geçen onca seneden sonra 18 Temmuz 1947 kanunu ile Hindistan ve Pakistan olarak iki bağımsız bölgeye ayrıldı.³¹

5.2. Sosyal Durum

Sosyal bir varlık olarak insan, içinde yaşadığı toplumun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumundan önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu nedenle araştırmamıza konu edindiğimiz müellifin, nasıl bir sosyal ortam içerisinde yaşadığının bilinmesi son derece mühimdir.

Hint yarımadası, İngiliz idaresindeki (1763-1947) yılları arası dönemi tam bir siyasi buhran ve çalkantı içerisinde geçirmiştir. Bu dönemde Hint toplumunu menfi yönde etkileyen birçok olay meydana gelmiş, İngilizlerin, yöneticiler arasına fitne sokması neticesinde patlak veren olaylar halkı fakirlik ve iflasla karşı karşıya getirmiştir.³² Bu yönetim tarzı Hindistan'da 1851 ile 1875 yılları arasında çeşitli şekillerde vuku bulacak kıtlıklara sebep olmuş bu kıtlıklar neticesinde milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir.³³ Hint alt kıtasında yaşanan ekonomik çöküntünün yanı sıra insanları İslâm'dan uzaklaştırmak için umuma açık yerlerde aleni bir şekilde Hristiyanlık propagandası da yapılmıştır.³⁴

1857 sipahi ayaklanmasının bastırılmasından sonra İngilizler, Müslüman kesim üzerinde baskılarını arttırmaya başladılar. Bu süreçte Müslümanlar idari kademelerden tamamen tecrit edilerek ikinci sınıf vatandaşlığa itilmişlerdir. Hukuk sistemi ve vakıflar düzeni tamamen değiştirilmiş, bunun yanı sıra kültürel asimilasyon başlatılmıştır. Müslümanların sahip oldukları eğitim kurumları yok edilmeye çalışılmış, buna mukabil Hristiyan misyonerlere daha geniş imkânlar tanınmıştır. Başta mimari, giyim tarzı ve düşünce olmak üzere halkın günlük hayatında akla gelebilecek her şeye müdahale edilmiştir.³⁵ İngilizler tüm bunlarla yetinmeyerek İslâm

³¹ Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, I-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950, c. 3, s. 654.

³² Cüneyt Eren, **Sıddık Hasan Hân ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri**, Ekev Yayınları, Erzurum 2001, s. 40-41.

³³ Velîyüddin en-Nedvî, **el-İmam Abdulhayy el-Leknevî**, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1995, s. 31.

³⁴ Mehmet Büyükmütu, **Muhammed Abdulhayy el-Leknevî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2016), s. 18-19.

³⁵ Suat Vural, **Hindistan'da İngiliz Yönetimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, Malatya 2006), s. 170.

dinini açıkça kötülemiş, Müslümanlığın ve İslâmî yönetimin sona erdiğini, Hindistan'da yaşayan herkesin Hristiyan olması gerektiğini ilan etmişlerdir.³⁶

İngilizlerin Hint kıtasında artan misyonerlik faaliyetlerine başta Vezir Han, Rahmetullah el-Hindî, Muhammed Kâsım Nânutevî, Mevlânâ Ali Hasan gibi Müslüman âlimlerce muhtelif eserler telif edilerek misyoner propagandanın tesiri azaltılmak istenmiştir.³⁷

Hindistan toplumunun o günkü durumuna Sıddîk Hasan Hân da bazı eserlerinde temas etmektedir. O, yaşadığı dönemde İslâmî ilimlerden yüz çevrilerek, Yunan felsefesine ilgi gösterildiğini,³⁸ bid'atların yayıldığını, dinin garip hale geldiğini, fitne fesadın çoğaldığını, insanların ahireti unutarak geçim derdine düştüklerini ve maneviyatlarını kaybettiklerini belirtmiştir.³⁹

5.3. Dini Durum

19. yüzyılda İslâm dünyasında etkisini iyice hissettiren batı düşüncesi Hint Müslümanları arasında şaşkınlığa sebep olmuştu. İlim, teknik ve sanayide batının üstünlüğü herkesin kabulüydü; ancak Hindistan'da İngilizler, Müslüman bir devletin yok olmasına sebebiyet verdiklerinden kabul görmediler. Bu durum Müslümanlar arasında bir belirsizliğe neden oldu. Şâh Velîyyullah Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) büyük oğlu Abdulazîz Dihlevî, (ö. 1239/1824) İngilizleri bilim alanındaki üstünlüklerinden dolayı överek dillerinin öğrenilmesine olumlu yaklaşırken, diğer taraftan onların hâkimiyetlerindeki toprakları “Dâru'l-Harp” olarak görüyordu. İngiliz dilini ve kültürünü öğrenme ve yönetimlerini benimseme konusu Hindistan'da iki farklı akımı ortaya çıkarmıştır. İlki Muhammed Kâsım Nanutevî'nin (ö. 1297/1880) önderliğindeki Diyobendî hareketi ikincisi de Seyyid Ahmed Hân'ın önderliğindeki Aligarh

³⁶ Velîyüddin en-Nedvî, **el-İmam Abdulhayy el-Leknevi**, s.33; Ebu'l-Hasen en-Nedvî, **ed-Da'vetül-İslâmiyye fi'l-Hind**, el-Mecmeu'l-İslâmî'l-İlmi, Leknev (Hindistan) 1407/1986, s. 30.

³⁷ K.A. Nizami, “Hindistan”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1998, c. 18, s. 87.

³⁸ Sıddîk Hasan Han, **et-Tâcü'l-Mükellel min Cevâhiri me'âsiri't-Tırazi'l-Ahiri ve'l-Evvel**, Vizaretü Evkaf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1428/2007, s. 542.

³⁹ Sıddîk Hasan Han, **el-İzaa Limâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's-Saa**, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000, s. 234-235.

hareketidir.⁴⁰ Bu iki farklı akımın da ilham kaynağı Şah Veliyullah ed-Dihlevî olmuştur.⁴¹

Şah Veliyullah ed-Dihlevî, Hint Müslümanlarının düşünce hayatını etkileyen, dönemin birçok dini akımına ilham kaynağı olmuş, etkileri vefatından sonra da devam etmiş çok önemli bir âlimdir. 18. yy’ dan sonra Hint yarımadasında faaliyet içerisinde olan eğitim kurumlarının çoğunun açılmasında Şah Veliyullah ed-Dihlevî ve ailesinin katkıları bulunmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde ortaya çıkan pek çok dini hareket ya İslâm’ın klasik değerlerini ya da batı düşüncesini esas alarak İslâm düşüncesine yeni bir yön verilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bu yeni yön arayışları üç şekilde ortaya çıkmıştır. a. Geleneksel çizgide dini düşüncenin yeniden yönlendirilmesi b. Yeni şartlara uygun bir Kelâm ilmi geliştirip Batı’nın iyi değerlerinin kabul edilmesi c. Bu iki görüşün birleştirilerek orta yolun bulunması. Vehhâbî ve Diyobendî hareketi, birinci görüşü savunurken Seyyid Ahmed Hân (ö. 1315/1898) liderliğindeki Aligarh hareketi, ikinci görüşü savunmuştur. Bu iki farklı anlayışın ortasında yer alan Nedvetu’l-Ulemâ hareketinin önde gelen ismi Şibli Nu’mânî (ö. 1333/1914) olmuştur. O, daha evvel Aligarh hareketinde yer almışken sonraları modernizm düşüncesinden vazgeçmiş ve Nedvetu’l-Ulemâ hareketiyle mutedil bir yol benimsemiştir.⁴²

Bu dönemin ön plana çıkan bir diğer özelliği de İslâmî gruplar arasında ortaya çıkan dini tartışmalardır. Ehl-i hadîs hareketi, hadislerin temel dini kaynak ve rehber olmasını savunmuş, ancak fıkhi mezheplere tabi olmayı, tarikat ve tasavvufu onaylamamıştır. Buna karşılık Ehl-i Kur’ân hareketi ise bütün meselelerde Kur’ân’a başvurulması gerektiğini söyleyerek, hadislerle ve fıkhi mezheplere çok fazla iltifat etmemiştir.⁴³ Yine bu dönemin önde gelen ismi Seyyid Ahmed Hân, Müslümanların ihtiyaç duyduğu en önemli şeyin modern ilm-i kelâm olduğunu, taklidin

⁴⁰ Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 87.

⁴¹ M. Sait Özervarlı, “Şah Veliyullah”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2010, c. 38, s. 266.

⁴² Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 87-89.

⁴³ Gülşen Yağır Ahmetoğlu, “Hint Alt Kıtasında Ehl-i Hadis ve Ehl-i Kur’an Ekolleri Arasındaki Temel İhtilaf Konuları” **Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 3, s. 38-47; Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 87-88.

reddedilmesini ve Kur’ân’ın akılcı bir şekilde yeniden yorumlanması gerektiğini iddia etmiştir.⁴⁴

Ayrıca Seyyid Ahmed Şehid (ö. 1246/1831) tarafından Hindistan’a taşınan Vehhâbilik,⁴⁵ yine bu asırda ortaya çıkan Mirza Gulam Ahmed (ö. 1325/1908) önderliğindeki Kâdiyânîlik,⁴⁶ ve bir önceki asırda Hindistan’ın farklı bölgelerinde kurulan Şii devletlerin Şia düşüncesini yaymaları⁴⁷ da zikredilmesi gereken önemli hususlardandır.

Sıddîk Hasan Hân’dan bahseden kaynaklar, onun yaşadığı dönemde Müslümanlar arasında İslâmiyet’in unutulmaya başlandığını, ahlaki çöküntülerin ve fitnelerin ortaya çıktığını, iyilik ve cömertliğin kalmadığını, büyük günahların alenice işlendiğini, dünyanın ahirete tercih edildiğini kaydetmektedir. Ayrıca insanların ölümlere adakta bulunduğunu, şirk ve puta tapıcılığın her tarafa yayıldığını, Müslümanların İngilizlerin hayat tarzını taklit ettiğini ve Hristiyanların Misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğunu zikretmektedir.⁴⁸

Görüldüğü üzere Sıddîk Hasan Hân’ın yaşadığı dönem, farklı pek çok milleti, dini ve düşünceyi bünyesinde barındıran özellikle dini açıdan Müslümanların çöküntüde oldukları bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan İslâmî ekollerde egemen olan anlayış, İslâmî düşüncenin yeniden ihyası için en doğru din anlayışını tespit etmek ve bununla bir faaliyete başlamaktır.⁴⁹

5.3.1. İslâmî Ekoller

Hasan Hân’ın yaşadığı asırda toplum genel anlamda İslâmî değerlerden uzaklaşmış ve ciddi bir ahlakî çöküntü içerisine girmişti. Hristiyanların yoğun

⁴⁴ Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 87-88; Seyyid Ahmed Han hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ahmed Han Seyyid” **DİA**, TDVY., İstanbul 1989, c. 2, s. 73-75.

⁴⁵ Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 87.

⁴⁶ Halid Zaferullah Daudî, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 269-273.

⁴⁷ Nizami, “Hindistan”, **DİA**, c. 18, s. 89.

⁴⁸ Ahter Cemal Muhammed Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü’l-İtikadiyye ve Mevkifuhu min Akîdeti’s-Selef**, I-II, Camiatu Ümmi’l-Kura, Mekke 1988, c. 1, s. 6-7, 9-10; Ali b. Ahmed el-Ahmed, **Da’vetü’s-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisabuhu**, el-Ammü’l-Camii, Suudi Arabistan 2000, s. 26-28, 33.

⁴⁹ İrfan Eyibil, **Sıddîk Hasan Hân’a Göre Tevhid ve Şirk**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2013), s. 10.

misyonerlik faaliyetleri ile İngiliz sömürge hükümetinin uyguladığı menfi politikalar, Müslüman halkı ciddi bir fikri bunalım ve karmaşa içerisine sokmuştu. Bu durum Müslüman ulemâyı İslâmî kimliği koruma ve dini hayata yön verme konusunda harekete geçirmiş, buna bağlı olarak gelişen fikri hareketlilik çeşitli ekolleri meydana getirmiştir.⁵⁰

Bu ekollerden hadisile olan ilişkileri bağlamında, “Diyobend (Hanefî) Ekolü” ve “Ehl-i Hadîs Ekolü” hadis ilmi ve hadis tarihine müspet katkılar sunarken “Aligarh Ekolü” hadislere karşı aşırı güvensizlik beslemiştir. “Ehl-i Kur’ân Ekolü” ise hadisi bütünüyle reddetmiştir.⁵¹ Şimdi bu ekollerin genel hatlarıyla tanıtımı yapıp hadise dair yaklaşımları hakkında bilgi verilecektir.

5.3.1.1. Diyobend (Hanefî) Ekolü

Diyobendîyye cemaatinin temelinde yer alan kurum, Muhammed Kasım Nânûtevi (ö. 1297/1880) ve Reşid Ahmed Gangûhî (ö. 1322/1905) tarafından 1867 yılında kurulan Diyobend Dârülulûmu’dur.⁵² Bu eğitim kurumu, inançta Ehl-i sünnet, fıkıhta ise Hanefî mezhebini esas alarak eğitim ve öğretim faaliyetini yürütmekteydi. Burada görev yapan ulemâ fıkıhta Hanefî, tasavvufta ise Nakşibendi idi.⁵³

Temelde geleneksel eğitim sistemini benimseyen Diyobend Dârülulûmu, o dönemde uygulanmakta olan üç farklı dini eğitim geleneğini (Delhi, Leknev, Haydarabad,) sentezlemiştir.⁵⁴ Bununla birlikte bu cemaatin esinlendiği en önemli kaynak Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) olmuştur.⁵⁵

Hanefî mezhebine son derece bağlı olan cemaat, bu tutumunu medrese müfredatına yoğun bir şekilde yansıtmış ve Diyobendîyye medreselerinde fıkıh, Hanefî mezhebi esas alınarak işlenmiştir. Bu bakımdan Diyobendîyye, mezhep

⁵⁰ M. Nur Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, **EKEV Akademi Dergisi**, sy. 62, s. 426.

⁵¹ Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2017, s. 214.

⁵² M. Ali Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 86.

⁵³ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 214-215.

⁵⁴ Özcan, “Dârülulûm”, **DİA**, c. 8, s. 554. Bu ekolün okullarında; Arapça, Farsça grameri, Yunan ve Arap felsefesi, kelam, ilm-i cedel, tartışma, orta çağ geometrisi, astronomi, Yunan ve Arap tıbbı, hukuk, Hadis ve tefsir dersleri okutulmaktaydı. Bkz. Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslam**, Ahmet Küskün (Çev.), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s. 131.

⁵⁵ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 86.

taklidini esas alan fıkıh anlayışıyla Hint İslâm dünyasında Ehl-i hadîs ve Ehl-i Kur'ân ekolü gibi hareketlerden farklı bir alanda yoğunlaşmıştır.⁵⁶

Genel anlamda Diyobendîler, Ehl-i sünnet'e bağlı, mezhep olarak Hanefî, meşrep itibarıyla sûfî, kelâmı (akîde) Eş'arî, tarikat itibarıyla Çeştî, fıkren Velîyullâhî, usûlen Kâsımî, meselelerde (furûen) Reşîdî ve nisbeten Diyobendî şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁷

İslâm âleminde "Doğu'nun Ezheri" olarak anılan⁵⁸ Diyobend Dârülulûmu, Hint yarımadasıyla sınırlı kalmamış, Hindistan dışında Asya ve Uzak Doğudaki Müslümanlar üzerinde de önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁵⁹ Bugün Pakistan, Hindistan, Bangladeş ve Afganistan'da Diyobend medreselerinin sayısının on binlere ulaştığı söylenmektedir.⁶⁰ Bu medreselerden mezun olan talebeler Hindistan başta olmak üzere pek çok İslâm ülkesinde bu ilimlerin yayılmasında pay sahibi olmuşlardır.⁶¹ Şebbir Ahmed Osmânî (ö. 1369/1949), Azîmâbâdî (ö. 1329/1911) ve toplamda yaklaşık 910 adet eseri bulunan Eşref Ali Tehânevî (ö. 1362/1943) gibi âlimler bu medresede yetişmişlerdir.⁶²

Dârülulûm Diyobend medresesi bünyesinde 1912 yılında Dâru'l-Hadis kurulmuştur. Burada Devre-i Hadis programı uygulanmaktadır. Müfredatında yedinci sınıfta *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, sekizinci sınıfta Devre-i Hadis,

⁵⁶ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 87. Bu medresede dikkat çeken hususlardan bir diğeri de ders veren hocaların çoğunun aynı zamanda tarikat mensubu olmalarıdır. Özellikle Nakşibendîliğin etkin olduğu medresede hocalarla öğrenciler arasında çoğu zaman şeyh-mürîd ilişkisi de söz konusudur. Ancak Diyobendîlerin, tarikatları gelenekçi bir taklit anlayışıyla değil; bilakis bir eğitim ve yaşama disiplini olarak ele aldıkları ve bu sebeple genel müfredat içerisinde tasavvufî eğitime de yer verdikleri görülmektedir. (Bkz. Özcan, "Dârülulûm", **DİA**, c. 8, s. 554.) Onlar, maddi ve manevi eğitim ve terbiyenin mekânları için tekke, zaviye ortamını değil medreseyi tercih etmişlerdir. Aynı şekilde bid'at endişesi ve Hinduizm'in tesiri sebebiyle mevlid merasimlerinden ve mezar ziyaretlerinden özenle kaçınmışlardır. Bütün bu hususlar tasavvuf düşüncesi ve tarikat pratiklerinin Diyobendîlikte sünni fıkıhın ve akîdenin denetiminde olduğunu göstermektedir. Bkz. Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 88.

⁵⁷ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 293.

⁵⁸ Abdülhamit Birşık, "Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmi Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **DİVAN İlmi Araştırmalar**, c. 9, sy. 17, s. 11.

⁵⁹ Özcan, "Dârülulûm", **DİA**, c. 8, s. 554. Bu medreseler, Orta Asya ve uzak doğu başta olmak üzere İslam dünyasının birçok yerinden öğrenci çekmiştir. Bkz. Pakdemirli, "Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi", s. 430.

⁶⁰ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 88.

⁶¹ Ebü'l-Hasen en-Nedvî, **Merkezü'l-İlmi ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti fi'l-Hind**, y.y, ty., s. 5.

⁶² Velîyüddin en-Nedvî, **el-İmam Abdulhayy el-Leknevi**, s. 39; Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 234.

yani *Nesâî, İbn Mâce, Tirmizî, Muvatta-i İmam Mâlik ve Muvatta-i İmam Muhammed* gibi hadis kitapları okunmaktadır.⁶³

Diyobendîler'in hadis anlayışları genel olarak şöyle ifade edilebilir: “Klasik hadîs usûlünü kabul ederler. Ancak mezheplerine ters düşen bir hadis veya usûl konusu olunca mezhep taraftarlığını ön plana çıkarıp kendi mezhepleri doğrultusunda karar verirler. Haber-i vahidin zan ifade ettiğini söylerler. İlk üç nesildeki inkıta (kopukluğu) dikkate almazlar, dolayısıyla Mürsel rivayetleri makbul sayarlar. Tedlîsin ayıp ve zararlı olduğunu kabul etmezler. Keşfi hadislere olumlu bakarlar. Sûfî literatürde hadis diye geçen bazı metinlere mevzu denilmemesi gerektiğini savunurlar. Zayıf hatta mevzû hadislere fedâil konusunda müsamaha gösterirler. Buhârî'nin otoritesini tasdik ederler, ancak ihtilaf durumunda İmam Ebû Hanîfe'nin görüşünü esas alırlar.”⁶⁴

Bu ekolden hadis sahasına katkılarıyla tanınanlar arasında, Ahmed Ali Sehârenpûrî (ö. 1297/1880), Abdülhay el-Leknevî (ö. 1304/1886), Fahru'l-Hasen Gangohî (ö. 1315/1897), Reşid Ahmed Gangohî (ö. 1324/1906), Mahmud Hasan Diyobendî (ö. 1339/1920), Halil Ahmed Sehârenpûrî (ö. 1346/1927), Enver Şah el-Keşmîrî (ö. 1352/1933), Abdülaziz Muhaddis Sehâlevî (ö. 1359/1940), Eşref Ali Tehânevî (ö. 1362/1943) gibi önemli âlimler bulunmaktadır.⁶⁵

5.3.1.2. Ehl-i Hadîs Ekolü

“Ehl-i Hadîs” kavramı, tarihi süreç içerisinde hadis öğrenimi ve öğretimiyle uğraşan ve hadise göre amel etmeye çalışan kimseleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. 19. yy. Hindistan'ında ise bu kavram, hadislerin zahiri ile amel etmeyi esas alan bir ekolün ismi olmuştur.⁶⁶ Ehl-i hadîs bu asırda Sıddîk Hasan Han'ın ve 1805-1902 yılları arasında yaşayan Seyyid Nezîr Hüseyin Dihlevî'nin düşünceleri etrafında ortaya

⁶³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 294.

⁶⁴ Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 236-237; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 215.

⁶⁵ Mahmud Said Muhammed Memduh, *el-İtticahatu'l-Hadisiyye fi'l-Karni'r-Rabi Aşer*, I-III, Dâru'l-Ulumu'd-Diniyye, Beyrût, 1438/2009, c. 1, s. 32-39; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 215; Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 100-106.

⁶⁶ Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, s. 427.

çıkıştır.⁶⁷ Ekolün kurucusu Nezâr Hüseyin Dihlevîdir.⁶⁸ Önceleri Hanefî olan Nezâr Hüseyin, daha sonra herhangi bir mezhebe bağı olmadan Kur'ân ve hadisin zahirine göre hüküm vermeye başlamış ve Hint yarımadasında Ehl-i hadîs olarak anılacak olan selefî hareketin temellerini atmıştır.⁶⁹ Nezâr Hüseyin, yetiştirdiği talebeler, Sıddîk Hasan Han ise yazdığı ve yazdırdığı eserler ile Ehl-i hadîs düşüncesinin Hint alt kıtasında kısa zamanda yayılmasına öncülük etmiştir.⁷⁰

Ekolün diğer önemli isimleri arasında Mevlevî Abdullâh Gaznevî (ö. 1298/1881), Şemsü'l-Hak Azîmâbâdî (ö. 1329/1911), Vahîduzzaman (ö. 1338/1919), Mevlevî Muhammed Hüseyin (ö. 1338/1920), Abdurrahman Mübârekpûrî (ö. 1353/1935) ve Ebü'l-Vefa Senâullah Amritsarî (ö. 1368/1948) yer almaktadır.⁷¹

Kendilerini kurtuluşa erecek fırka (fırka-i nâciye) olarak gören Ehl-i hadîs, reye dayalı içtihadı devre dışı bırakıp, Kur'ân ve sünneti esas alarak, Müslümanların meselelerine çözüm üretmeyi hedefleyen bir harekettir. Onlara göre Müslümanların tefrikaya düşmelerinin en önemli nedeni reye başvurmalarıdır. Reye çok fazla önem verdikleri için Hanefîleri de sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Bu ekole göre amelde herhangi bir mezhebi taklit etmeden nasların zahirine sarılmak en isabetli yoldur.⁷²

Bu yeni Ehl-i hadîs ekolü, sadece sahîh hadislerle amel edileceğini, ehil olan herkesin ichtihad yapabileceğini, gaybı yalnız Allah'ın bileceğini ve onun sıfatlarında hiçbir te'vil ve teşbihin olamayacağını söylerler. Ayrıca şirk ve bid'atten tamamen sakınmaya çalışma da ekolde gözlenen önemli hususlardandır. Nitekim büyük zatlara tevessül ve ölümlerden istimdadı şirk olarak görüp, mezarlarda yapılan şirke götürücü davranışları reddederler. Mezhep imamlarına taklidi kabul etmez, onların içtihatlarını din olarak görmediklerinden geçici içtihat kabul ederler. Bu şekilde görüşleri sebebiyle Vehhâbîlik'le itham edilen bu ekol, Vehhâbîler'in Hanbelî, dolayısıyla

⁶⁷ Birişik, "Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü", s.7; Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadis", **DİA**, TDVY., İstanbul 1994, c. 10, s. 508.

⁶⁸ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 251; Mehmet Özşenel, "Nezâr Hüseyin", **DİA**, TDVY., İstanbul 2007, c. 33, s. 73-74.

⁶⁹ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 217-218; Özşenel, "Nezâr Hüseyin", **DİA**, c. 33, s. 73-74.

⁷⁰ Abdülhamit Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İFAV Yayınları, İstanbul 2019, s. 111.

⁷¹ Mahmud Said, **el-İtticahatu'l-Hadisiyye**, c. 1, s. 38-43, 335-360, 523-542; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 219; Aydın, "Ehl-i Hadis", **DİA**, c. 10, s. 508.

⁷² Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 218.

mukallit olduklarını söyleyerek bu iddiayı kabul etmemiştir. Kendilerine özgü yayınları, camileri ve eğitim yerleri bulunan yeni Ehl-i hadîs ekolü, bir yandan gayri İslâmî inanç ve düşünce yapılarına karşı mücadele verirken, diğer taraftan dinî hayatı saflaştırma düşüncesiyle hurafelere karşı da mücadele etmiş, hadis öğretimini yaygın hale getirmeye çalışmıştır.⁷³ Özellikle hareketin kurucuları arasında yer alan Sıddîk Hasan Hân, telif ve teşkilatlanma noktasında etkili faaliyetlerde bulunmuş, bilhassa Bopal Emiresi Nevvâb Şah Cihan Begüm ile evlenip onun yetkilerine ortak olduktan sonra, bölgede hadis ve sünnete olan rağbeti arttırmak için büyük maddi fedakârlıklar yapmıştır.⁷⁴

Bu dönemde Hindistan'ın farklı bölgelerinde bu ekole ait çok sayıda medrese inşa edilmiştir.⁷⁵ Bu medreselerde ağırlıklı olarak *Mişkât*, *Nuhbetü'l-Fiker*, *Muvatta*, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîhi Müslim*, *Sünen-i İbn-i Mâce*, *Sünen-i Ebû Dâvud*, *Sünen-i Tirmizî*, *Şernail-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*, *Şerhü'l-Meâni'l-Âsar*, *Müşkilü'l-Âsar*, *Mesâbih*, *Mukaddime-i İbn-i Salâh*, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, *Fethu'l-Bârî*, *Bulûgu'l-Merâm*, gibi hadis kitapları okutulmuş ve ders-i nizâmî usûlü esas alınmıştır.⁷⁶

Ekolün genel anlamda hadis anlayışı hakkında ise şunlar söylenebilir: “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti varken ikinci bir görüşü kabul etmezler. Hadisleri zahiri bir şekilde kabul ederek amel ederler. Hadisle ameli, bilhassa ibadetlerde çok sağlam şekilde uygularlar. Ehl-i hadîs ekolünde bir mezhebe bağlılık olmadığı için mezhep taraftarlığı yerine hadis taraftarlığı ön plandadır. Muhaddislerin geliştirdikleri klasik hadis metodolojisini aynen kabul ederler. Bununla beraber hadîs usûlüne son noktanın konulduğunu kabul etmez, aksine usûlün dinamik ve gelişmeye açık olduğunu ve bu usûle makul eklemelerin yapılabileceğini söylerler. Haber-i vâhidin sahîh olduğu zaman kesin bilgi ifade ettiğini kabul ederler. Muhaddislerin râviler hakkındaki cerh-

⁷³ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 251-253; Aydın, “Ehl-i Hadis”, **DİA**, c. 10, s. 508.

⁷⁴ Birişik, “Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü”, s.8; Ahmet Aydın, “Sömürge Hindistan'ında İslami Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati”, **History Studies International Journal Of History**, c. 11, sy. 1, s. 13; Mazhar Tunç, **Suud Selefiliği**, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 85.

⁷⁵ Ebu'l- Hasen en-Nedvî, **el-Müslimune fi'l-Hind**, s. 131-132; Birişik, “Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü”, s. 8.

⁷⁶ Ebu'l- Hasen en-Nedvî, **el-Müslimune fi'l-Hind**, s.131; Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 255; Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, s. 428.

tadil hükümlerini tasdik ederler. Zayıf hadisle ameli, fezâilde bir noktaya kadar kabûl ediyor olsalar da bu konuda daha çok sahîh hadisle amel etme eğilimindedirler.”⁷⁷

5.3.1.3. Aligarh Ekolü

Ekolün kurucusu Hindistan’da İngiliz yönetimine yakınlığıyla bilinen Seyyid Ahmed Han’dır. Ahmed Han, 1817’ de Delhi’de doğdu. Dini ilimler ve hukuk tahsili gördü. Uzun yıllar Hindistan’da hâkimlik görevinde bulundu. İngiliz sömürge yönetimine karşı başlatılan Sipahi Ayaklanması sırasında İngilizlere bağlı kaldığı için takdir nişanına layık görüldü. 1869’da bir süreliğine İngiltere’ye giderek İngiliz üniversite sistemini inceledi. Hindistan’a dönüşünde yazılarıyla Müslümanları batı kültürüne ve İngiliz hükümetine ısındırmak için çabaladı. İngilizler kendilerine verdiği desteklerden ötürü kendisine “sir” ve “şövalye” unvanlarını verdiler.⁷⁸

Ahmed Han, İngiltere dönüşünde Müslümanların eğitim alanındaki eksikliklerini gidermek amacıyla bir dernek kurmuştu. Bu dernek gözetiminde 1875’te Aligarh’ta “Mohammadan Medrese-i Aligarh”ı, 1877’de ise Muhammadan Oriental College’in temellerini attı. Daha sonra bu kolej 1920’de Aligarh üniversitesi adını aldı. Bu üniversitede okuyan öğrencilere “Alîğ” denildi.⁷⁹ Seyyid Ahmed Han’ın bu okullarda hedeflediği gaye, batı felsefeleri ışığı altında İslâm’ı incelemek ve İngiliz eğitim modeline uygun İslâmî bir tedrisat başlatmaktır.⁸⁰ Ahmed Han’ın bu yaklaşımı Çerağ Ali (ö. 1313/1895), Nuvab Muhsin el-Mülk (ö. 1325/1907), Altaf Hüseyin Hali (ö. 1333/1914) ve Seyyid Emir Ali (ö. 1343/1924) gibi kimseler tarafından devam ettirilmiştir.⁸¹

Aligarh hareketinin temelde iki esasa dayandığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, Müslümanlar ile İngilizler arasındaki yanlış anlayışları ortadan kaldırmak.

⁷⁷ Daudî, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, s. 252-254.

⁷⁸ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 220; Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 31-32; Öz, “Ahmed Han Seyyid”, **DİA**, c. 2, s. 73.

⁷⁹ Daudî, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, s. 297; Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, s. 436.

⁸⁰ Halit Eren, “Aligarh” **DİA**, TDVY., İstanbul 1989, c. 2, s. 460.

⁸¹ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 221; Gülseren Halıcı Özkan, “Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi” **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 3, sy. 8, s. 152.

İkincisi ise batının gelişmişliği ve zenginliğinin sırrı olan modern batı ilimlerinden faydalanmaktır.⁸²

Ahmed Han, Avrupa aydınlanma akılcılığı ve tabiat felsefesinden çok fazla etkilendiğinden İslâm'ı da bu çerçevede yorumlamaktaydı. O, Pozitivizm ve Natüralizm'in prensiplerini büyük ölçüde benimsediğinden ve kendisine mahsus bir natüralizm anlayışı geliştirdiğinden bölgede "tabiatçı/neyçiri" olarak anılmaktaydı. Ona göre kâinat tamamen sebep-sonuç ilişkisiyle yürümektedir. Bu nedenle tabiat kanunlarına muhalif olan mu'cize ve kerâmet gibi olağanüstü durumlar reddedilmelidir. Bu görüşlerinin bir tezahürü olarak kitap ve sünnette yer alan ilgili nassları zorlama yorumlarla te'vile çalışmıştır.⁸³

Aligarh'ın kurucusu Ahmed Han, hadislerin muhtevası üzerinde de önemle durmuş, hadislerin değerlendirilmesinde senedden ziyade metin tenkidine ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuda ilk dönem mu'tezili âlimlerin düşünceleri bir kenara bırakılırsa, hadislerde metin tenkidine önem verilmediği meselesini ilk defa Müslümanlarca gündeme getiren kimsenin Ahmed Han olduğu söylenebilir.⁸⁴ Bununla beraber onun *Kütüb-i Sitte* üzerindeki şüphelerinin Goldziher ve Schact gibi oryantalistler tarafından varılan sonuçlardan pek de farklı olmadığı belirtilmiştir.⁸⁵ Yine fıkıh, hadis, tefsir ilimleriyle bunların prensiplerinin yeniden münakaşası için bir Luther'e ihtiyaç duyulduğunu belirtmesi, onun Protestan reformuna benzer bir hareketin İslâm dünyasında gelişmesini arzu ettiğini hissettirmektedir.⁸⁶

Aligarh ekolünün hadisler konusunda oldukça eleştirel bir yaklaşım içerisinde oldukları görülmektedir. Onlara göre klasik hadis kaynakları metin tenkidine gereken önemi vermeyip daha çok isnad tenkidine ağırlık vermiştir. Sahîh hadisler yok denecek kadar azdır. Hadisler kesin bilgi ifade etmeyip zan ifade ederler. *Sahîhayn* başta olmak

⁸² Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 298.

⁸³ Birışık, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, s. 296; İbrahim Hatiboğlu, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları**, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 118-119; Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 32.

⁸⁴ Hatiboğlu, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları**, s. 102, 107, 111.

⁸⁵ Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, s. 61.

⁸⁶ Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, s. 32; Özgür Kavak, "Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi" **DİVAN İlmi Araştırmalar**, c. 8, sy. 14, s. 144; Öz, "Ahmed Han Seyyid" **DİA**, c. 2, s. 74.

üzere hadis kitaplarında şüpheli hadisler vardır. *Kütüb-i Sitte* hadisleri, ilk kuşak Müslümanların yaşantı ve düşüncelerinin kaynağıdır. Hadisler Hz. Peygamber ve ilk halifeler döneminde yazılmamıştır. İslâm'ın temel kaidelerine ters düşen rivayetler sahîh değildir. Hadislerin Kur'ân'a, akli ölçülere ve tarihi gerçeklere uygun olması gerekir. Müslümanların İslâm'ı yanlış anlamalarının sebebi hadise aşırı değer atfetmeleridir. Bu şekilde düşünceleriyle Aligarh ekolü, hadisin güvenilirliğini kabul etmemekte ve Kur'ân'la yetinme düşüncesini savunmaktaydı. Bu ekolün hadislerle yönelik güvensizlik tutumları hadisi tamamen reddeden Ehl-i Kur'ân ekolünün doğmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁷

5.3.1.4. Ehl-i Kur'ân Ekolü

İslâm tarihinde ilk nüvelerinin h. II. asırda belirlediği⁸⁸ sünneti tamamıyla reddederek sadece Kur'ân'ı esas alma anlayışı, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Hint alt kıtasında “Ehl-i Kur'ân” ve “Kur'âniyyûn” adlandırmalarıyla bir ekol olarak gün yüzüne çıkmıştır.⁸⁹ Fikri altyapısını Seyyid Ahmed Hân'ın (ö. 1315/1898) oluşturduğu bu ekol, Abdullah Çekrâlevî'nin (ö. 1332/1914) önderliğinde 1902 yılında “ehlü'z-zikr ve'l-Kur'ân” adıyla Lahor'da kurulmuştur.⁹⁰ Bu hareketin bağlıları, Hadisi çeşitli şekillerde inkâr ettiklerinden dolayı Hint yarımadasında Ehl-i Kur'ân, Münkirîn-i Hadis, Neçîrî, Çakrâlevî ve Pervîzî gibi farklı isimlerle adlandırılmışlardır.⁹¹

Ehl-i Kur'ân, faaliyetlerini daha çok Ehl-i hadîsin iki önemli merkezi olan Batı Pencap'taki Lahor ve Amritsar'da yürütmekteydi. Abdullah Çekrâlevî dışında Çerağ Alî (ö. 1312/1895), Ahmedüddin Amritsarî (ö. 1355/1936), Muhammed Eslem

⁸⁷ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 298-300; Mazharuddin Sıddîkî, **İslâm Dünyasında Modernist Düşünce**, Murat Fırat, Göksel Korkmaz (Çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 88; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 221-222; Hatiboğlu, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları**, s. 98, 102, 107, 113, 115.

⁸⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, **Cimâu'l-İlm**, Dâru'l-Asâr, Kâhire 1423/2002, s. 4-20.

⁸⁹ Abdülhamit Birişik, “Kur'âniyyûn”, **DİA**, TDVY., Ankara 2002, c. 26, s. 428.

⁹⁰ Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, s. 439; Birişik, “Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü”, s. 24; Şahin Güven, “Kur'âniyyûn Ekolü Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 1, sy. 11, s. 385-388; Birişik, “Kur'âniyyûn”, **DİA**, c. 26, s. 428.

⁹¹ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 275; Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, s. 182, 183, 299.

Cerâcpûrî (ö. 1375/1955) İnâyetullah Han el-Maşrikî (ö. 1383/1963) ve Gulâm Ahmed Pervîz (ö. 1406/1985) ekolün diğer önemli isimleri arasında sayılmaktadır.⁹²

Kur'ân'ı tek kaynak olarak kabul eden ekol mensupları, Hadisi ve sünneti devre dışı bıraktıklarından ötürü ayetleri kendi reyleriyle tefsir etmişlerdir.⁹³ Kur'ân'ı yorumlamada Hz. Peygamberin (s.a.v.) otoritesini yok saymaları, namaz, oruç ve zekât gibi ibadetler hakkında çok değişik fikirler ileri sürmelerine neden olmuştur.⁹⁴ Bununla beraber mu'cizeleri kabul etmemeleri, şefâat inancını reddetmeleri, cennet ve cehennem mahiyeti hakkında farklı görüşlere sahip olmaları, sünnet ve hadisle amel etmeyi şirk olarak görmeleri de sahip oldukları itikâdî fikirler cümlesindendir.⁹⁵

Kur'âniyyûn hareketine göre Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Kur'ân dışında vahiy gelmemiştir. Ona (s.a.v.) itaat şirktir. Zira Kur'ân "*Hüküm ancak Allah'ındır*"⁹⁶ demektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) görevi sadece Kur'ân'ı insanlara ulaştırmaktır. Ona (s.a.v.) tabi olmaya gerek yoktur. Çünkü Kur'ân "*size indirilene tabi olun*"⁹⁷ emrini vermektedir. Onun (s.a.v.) açıklamaları sadece kendi devrine has olduğundan bunlarla sadece o devirde amel edilebilir.⁹⁸

Bu ekolün hadis ve sünnete bakışları ise şöyledir: Rivayetler Müslümanların birliğini yok etmektedir. Hadisler din değildir, dinin tarihidir. Hadislerin Ona (s.a.v.) aidiyeti şüphelidir, bu nedenle kabul edilmez. Hadisler zan ifade ederler, zan üzere de din bina edilmez. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sadece mütevatir sünneti kesin ve dinidir.⁹⁹

⁹² Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 275; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 222-223; M. Sharif İbrahimi, **Kur'âniyyûn Ekolünün Tefsir Anlayışı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2010), s. 20-28.

⁹³ Muhammed Ali Mehdevîrâd, "Kur'aniyyu'nun Kur'an'ı Anlamadaki Temellerinin ve Metotlarının İncelenmesi", **Misbah İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi**, sy. 16, s. 87.

⁹⁴ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 276-277; Bırışık, Kur'âniyyûn, **DİA**, c. 26, s. 429.

⁹⁵ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 276. Oryantalistlerin bile itiraz edemeyecekleri rasyonel bir din anlayışı ortaya koymayı amaçlayan bu ekole (Muhittin Düzenli, "Hadise Yönelik Rasyonelist Yaklaşımlar: Ehl-i Kur'an Örneği" **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 33, sy. 33, s. 109.) en önemli itiraz, oryantalistlerin en meşhuru Goldziher'den gelmiştir. Ona göre, Kur'âniyyûn ekolünün dayandığı deliller, güvenilirlik açısından, eleştirdikleri hadislerden daha alt seviyededir. Bkz. Güven, "Kur'âniyyûn Ekolü", s. 402.

⁹⁶ Yûsuf, 12/40.

⁹⁷ A'râf, 7/3.

⁹⁸ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 277-278; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 223.

⁹⁹ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 278-279.

Görüldüğü üzere bu ekolün hadis ve sünnet anlayışları iki noktada odaklaşmaktadır. Bunlardan biri “Kur’ân bize yeter”, diğeri ise Hz. Peygamber’den (s.a.v.) gelen rivayetlerin güvenilir şekilde bize ulaşmadığı anlayışıdır.¹⁰⁰ Ancak Ehl-i Kur’ân hareketinin hadis ve sünnet noktasındaki bu görüşleri İslâm düşünürleri tarafından kabul edilmeyerek eleştirilmiştir.¹⁰¹

Halkın rağbet etmediği, sadece modern eğitim almış entellektüel kesimin ilgi gösterdiği bu ekol, iç ihtilafları nedeniyle “Tahrîk-i Hâksâr”, “Tahrîk-i Tulû-i İslâm” ve “Tahrîk-i Ta’mîr-i İnsâniyyet” gibi alt gruplara ayrılmıştır.¹⁰²

¹⁰⁰ Daudî, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, s. 279.

¹⁰¹ Hayri Kırbaçoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015, s. 148-188.

¹⁰² Pakdemirli, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, s. 440-442.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, ŞERHLERİNİN TANITIMI VE KAYNAKLARI

1.1. HAYATI

Sıddîk Hasan Han'ın tam adı Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan b. Ali b. Lutfullah el-Hüseynî el-Buhârî el-Kannevcî¹⁰³ şeklindedir.¹⁰⁴ Soyunun Hz. Ali b. Ebi Talib'in oğlu Hz. Hüseyin'e dayanması sebebiyle el-Hüseynî¹⁰⁵, Buharâ'dan gelip Hindistan'a yerleşen Celaledîn Cihaniyân Cihangeşt soyundan gelmesinden dolayı Buhârî,¹⁰⁶ yetişip büyüdüğü Kannevc şehri sebebiyle Kannevcî¹⁰⁷ nisbetine sahiptir.

Sıddîk Hasan Han, 19 Cemaziyelevvel 1248 (14 Ekim 1832)'de Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bans Bireli'de doğmuştur.¹⁰⁸ Doğumundan birkaç gün sonra annesi tarafından ata memleketi Kannevc'e götürülen Hasan Han, henüz altı yaşındayken babasını kaybetmiştir. Onun bakımını ve eğitimi annesi üstlenmiş ve ona birçok meziyetler kazandırmıştır. Dört kardeşe sahip olan Hasan Han'ın büyük kardeşi Seyyid Ahmed Hasan Arşî, âlim biri olup genç yaşta vefat etmiştir. Hasan Han'ın babası, Seyyid Evlad Hasan İbn Nevvâb Enver Cang Bahadur Seyyid Evlad Ali'dir. İlmiyeden olup yirmiye yakın eser telif etmiştir. Annesi Necbünnisâ Begüm,

¹⁰³ Kannevc, Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı (Kannûc, Kınnevc, Kannauj) gibi isimlerle anılan bir şehridir. Müellif "el-Hıttâ fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte" adlı eserinde "Kannevc'in" aslında "Sinnevr" şeklinde olduğunu ("kaf" kesreli, "nun" fethalı ve şeddeli ve "vav" sakin halde) ancak Mahmud İbn Sebuktekin tarafından "kaf" hafinin fethalandığını söylemiştir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, **el-Hıttâ fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte**, thk. Ali Hasan Halebi, Dâru'l-Ceyl, Beyrût t.y, s. 471-472.

¹⁰⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetu'l-Arifin**, I-II, İstanbul 1955, c. 2, s. 388; Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-Hasenî, **el-İ'lam bi men fî Tarihi'l-Hind mine'l-A'lâm:Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi' ve'n-Nevâzır**, I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1420/1999, c. 8, s. 1247; Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm Kamûs Terâcim**, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 1423/2002, c. 6, s. 167; Zekî Muhammed Mücâhid, **el-A'lâmü's-Şarkıyye**, I-IV, Dâru't-Tebeati'l-Misriyyeti'l-Hadise, Kahire 1369/1950, c. 2, s. 167; Ömer Ridâ Kehhâle, **Mu'cemu'l-Müellifin**, I-IV, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1414/1993, c. 2, s. 425; Abdülhamit Birişik, A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, TDVY., İstanbul 2009, c. 37, s. 92.

¹⁰⁵ Hasan Han, **et-Tâcül-Mükellel**, s. 535; Muhammed Mehdî Ali el-Hammûdî, **el-Kannûcî ve Ârâuhu't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr**, el- Ammü'l-Câmii, Sudan 1436/2015, s. 3.

¹⁰⁶ Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri**, s. 64.

¹⁰⁷ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 92.

¹⁰⁸ Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 8, s. 1247; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 92.

“Müfti-e İslâm” ünvanıyla tanınan Müftü Muhammed İvaz’ın kızıdır. Hasan Han’ın dedesinin ve büyük dedelerinin ise Şîî oldukları nakledilmiştir.¹⁰⁹

Babasını küçük yaşta kaybeden Hasan Han, ekonomik sebeplerden ötürü Hindistan’ın Bopal şehrine gitmişti. Bopal’de birçok devlet kademesinde çalışan Hasan Han, bu süre zarfında Bopal eyaletinin birinci veziri Cemaluddin Han’ın dul kızı Zekiyye Begam ile evlendi. Bu evliliğinden dört çocuk¹¹⁰ sahibi oldu. Hanımı Zekiyye Begam’ın vefat etmesi üzerine Hasan Han, o yıl hacca gidip orada sekiz ay kaldı. Hac dönüşünde önce eğitim bakanlığı sonra da dîvân-ı inşâ bakanlığı görevlerini üstlendi. Dönemin Bopal reisi Nevvâb Skender Begam vefat etmiş, yerine kızı Şah Cihan Begüm tahta geçmişti. Bopal’in yeni emîresi Şah Cihân Begüm’ün tahta geçişinin üçüncü senesinde kocası vefat edince, kendine eş olarak Hasan Han’ı seçti. Bu evlilikle beraber Sıddîk Hasan Han Bopal Emîri ünvanını aldı.¹¹¹

Hasan Han, küçük bir emirliğin yöneticisi olmasına rağmen uluslararası ilişkilere önem vermiştir. Bilhassa Osmanlı devleti ile dostane ilişkiler kurmuş, Osmanlı padişahı Sultan Abdülhamîd Han’a *Fethu’l Beyân* adlı tefsirini göndermiştir. Yine Osmanlı Türklerine olan sonsuz sevgisini dile getiren ve Hilafet-i Osmaniye’yi te’yid eden *el-İbretu mimmâ Cae fi’l Gazvi ve’s-Saâdeti ve’l-Hicra* adlı bir eser telif etmiştir. Bununla beraber Sultan Abdulazîz ve Sultan Abdulhamîd Han döneminde Osmanlı’nın genel durumunun bozulduğu ve Rus saldırıları nedeniyle saltanatın tehlikeye girdiği bir süreçte, Bopal Eyalet Reisi sıfatıyla Osmanlı Devleti için yardım toplatmıştır. Bu nedenle Sultan Abdulhamîd Han 1878 yılında kendisine ikinci dereceden Mecîdî Nişan’ı, hanımı Şah Cihan Begüme ise Şefkat Nişan’ı vermiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Hasenî, *Nüzhetü’l-Havâtır*, c. 8, s. 1247; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 12-17; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’an Tefsiri*, s. 65-67; Abdülhamit Birişik, A. Cüneyt Eren, “Sıddîk Hasan Han”, *DİA*, c. 37, s. 92.

¹¹⁰ Hasan Han’ın bu evlilikten dört değil, iki çocuk sahibi olduğu da belirtilmiştir. Bkz. Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, *DİA*, c. 37, s. 92.

¹¹¹ Hasenî, *Nüzhetü’l-Havâtır*, c. 8, s. 1247; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 28-31; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu’l-Kur’an Tefsiri*, s. 70-72.

¹¹² Cüneyt Eren, Nurullah Yılmaz, “Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han’ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 19, s. 237.(Raziyah Hamid, Nevvab Sıddîk Hasan Han, Bhopal Üniversitesi 1982 yılı basılmış Urduca doktora tezi s. 97’den naklen); Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, *DİA*, c. 37, s. 93.

Hasan Han, ilmi hizmeti yaptığı bütün hizmetlerden üstün tutmuş,¹¹³ Bopal Emîrliği süresince birçok medrese, kütüphane ve matbaa inşa etmiştir.¹¹⁴ Ayrıca Bopal’de Hind ulemâsı ile Arap ülkelerinden gelen âlimlerin yer aldığı bir ilim meclisi kurmuştur.¹¹⁵ Yönetime görüşleriyle destek olmaları için ulemâ ile siyaset ve dirayet erbabından kimselerin bulunduğu bir Şûra Meclisi tesis eden Hasan Han, o dönemde mevcut olan Dâru’l İftâ ve Mahkemetu’l Kâdaiyye adındaki iki kurumu da kendilerine verilen asli rollerini uygulamaları için geliştirmiştir.¹¹⁶ Yine iyiliği emredip kötülükten sakındırma vazifesini ifa etmek için Hisbe adını verdiği bir kurum oluşturmuştur.¹¹⁷

Hasan Han, bulunduğu yöneticilik konumunda özellikle hadis alanında da çok faydalı hizmetler gerçekleştirmiştir. Mevlâna Beşiruddin Muhaddis Kannûcî (ö. 1273/1856), Mevlâna Selametullah Cerâcpûrî (ö. 1322/1904), Mevlâna Muhammed Maçli Şehrî (ö. 1334/1915) ve Mevlâna Muhammed Beşir Sehsayânî (ö. 1336/1917) gibi dönemin ünlü hadis âlimlerini Bopal şehrinde bir araya getirerek, şehrin İslâmî ilimlerin merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır.¹¹⁸

Hasan Han, başta *Sihâh-ı Sitte (Kütüb-i Sitte)* olmak üzere bazı hadis eserlerini tercüme ettirmiş,¹¹⁹ İbn Hacer’in *Bulûğu’l-Merâm* şerhini de kendisi Farsça’ya tercüme etmiştir.¹²⁰ Yine Hasan Han’ın, bazı hadis eserlerini matbaalarda bastırıp ücretsiz bir şekilde dağıttığı da nakledilmiştir. Mesela, İbn Hacer’in *Fethu’l-Bârî*’i, İmam Mâlik’in *Muvatta*’ı ve Dârimî’nin *Sünen-i Dârimî*’si bunlardan bazılarıdır.¹²¹ Neredeyse bütün servetini matbaa faaliyetlerine harcayan¹²² Hasan Han’ın, hadis eserlerini kendi imkânlarıyla bastırıp ücretsiz olarak dağıtması, şüphesiz Hind yarımadasında hadis ilimlerinin yayılmasında büyük katkı sağlamıştır.¹²³

¹¹³ Ahmed, *Da’vetü’ş-Şeyh*, s. 340.

¹¹⁴ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 45-49; Ahmed, *Da’vetü’ş-Şeyh*, s. 342.

¹¹⁵ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 42; Ahmed, *Da’vetü’ş-Şeyh*, s. 341.

¹¹⁶ Ahmed, *Da’vetü’ş-Şeyh*, s. 338-339.

¹¹⁷ Hammûdî, *el-Kannûcî*, s. 30-31.

¹¹⁸ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, s. 182.

¹¹⁹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, s. 184. (İslâm Ansiklopedisi -Urduca-, c. 12, s. 114’ten naklen; İbkau’l-Minen, s. 382’den naklen)

¹²⁰ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, *DİA*, c. 37, s. 92.

¹²¹ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları*, s. 185. (Ebû Nasr, *Maasır*’ı Sıddîki, c. 4, s. 104’den naklen; İbkau’l-Minen, s. 325 ve 382’den naklen)

¹²² Mazhar Tunç, *Suud Selefiliği*, s. 85.

¹²³ Daudî, *Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları* s. 185. (İslâm Ansiklopedisi -Urduca-, c. 12, s. 104’ten naklen)

Hasan Han'ın hadis alanında yaptığı önemli hizmetlerden biri de hadis ezberleme faaliyetleri olmuştur. O, Bopal'de hadis ezberleme yarışmaları düzenlemiş, İbn Hacer'in *Bulûgu'l-Merâm*'ını, Hatîb Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ini ve İmâm Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'ini ezberleyenlere aylık para ödülü verileceğini ilan etmiştir.¹²⁴

Hasan Han, Bopal şehrinde 1885 yılına kadar on beş sene yöneticilik yaptıktan sonra kendisine yönelik bazı ithamlardan ötürü görevini bırakmak zorunda kaldı. Bundan sonra ilmi çalışmalara ağırlık veren Hasan Han, 59 yaşında 29 Cemâziyelâhîr 1307'de (20 Şubat 1890) Bopal'de vefat etti.¹²⁵

1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ

Sıddîk Hasan Han, ilim yuvası gibi bir aileye sahip olduğundan ilk eğitimini ağabeyi Seyyid Ahmed Hasan Arşî'den almış, daha sonra Ferruhabad, Delhi ve Kanpûr gibi şehirlere gitmiştir. Bu şehirlerde Muhammed Hüseyin eş-Şâhcânfûrî, Muhammed Muhibbullâh Bânî, Muhammed Murâd el-Buhârî ve Hindistan müftüsü Şeyh Muhammed Sadrudîn Han gibi âlimlerden dersler okumuş icazet almıştır.¹²⁶ Özellikle Delhi müftüsü Sadrudîn Han Bahadır Âzurde Dihlevî'den iki sene boyunca aldığı ilim tahsili Hasan Han'ın ilmi hayatının zirvesini oluşturmuştur.¹²⁷

Daha sonra ekonomik sebeplerle Hindistan'ın bir diğer şehri olan Bopal'a giden¹²⁸ Hasan Han, burada çeşitli görevlerde çalışmakla beraber ilim tahsiline de devam etmiştir. Bopal Müftüsü Şeyh Zeynülâbidîn b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî ile kardeşi Şeyh Hüseyin b. Muhsin es-Sebi'î ve Şeyh Muhammed Yakûb ed-Dihlevî'den ilim tahsil ederek icazetler almıştır. Bopal'da şeyh Muammer Abdülhak el-Banârsî başta olmak üzere birçok âlimden daha ders alan Hasan Hân'a, Aden kadısı Yahyâ b.

¹²⁴ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 41; Birişik, "Hint Alt-Kıtası'nda İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü", s. 8. Bu kitapların tamamını ezberleyenler için belirlenen ödüller: *Bulûgu'l-Merâm* için 100 rupiye, *Mişkâtü'l-Mesâbîh* için 500 rupiye ve *Câmiu's-Sahîh* için 1000 rupiye şeklinde olmuştur. Bkz. Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 41.

¹²⁵ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s.7; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 93.

¹²⁶ Hasan Han, **et-Tâcü'l-Mükellel**, s. 535-536. Hayruddîn Numân b. Mahmûd b. Âlûsî, **Cilâu'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmedeyn**, b.y.y., y.y., t.y., s. 30; Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 8, s. 1247; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 19-20; Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri**, s. 68.

¹²⁷ Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmu'l-Kur'an Tefsiri**, s. 68.

¹²⁸ Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 6, s. 167.

Muhammed el-Hazimî ve Bağdat Müftüsü Numan Hayruddîn el-Âlûsî gibi âlimler de talebelik yapmışlardır.¹²⁹

Hasan Han, Bopal'dan ayrılarak hacca gittiğinde sekiz ay Hicaz ve Yemen'de kalmış bu dönemde, orada bulunan Hint ulemâsından ve diğer âlimlerden dersler okumuş, hadis ve tefsir ilmine dair senedler edinmiştir. Şeyh Abdulazîz Dihlevî'nin torunu Muhammed Yakub Dihlevî, Şevkânî'nin talebesi Abdülhak b. Fadlullah el-Hindî ve Hudeyde müftüsü Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Yemanî istifade ettiği hocaları arasındadır. Onun ilmi konularda Şevkânî çizgisinde hareket etmesinin en önemli nedeni olarak bu dönemin etkisi gösterilmektedir.¹³⁰

Hasan Han, kendi asrının ulemâsı tarafından çok fazla övgüye mazhar olmuştur. Mesela, Hindistan'ın büyük âlimlerinden olan tarihçi Seyyid Abdülhayy el-Hasenî (ö. 1299/1882) onu şu sözlerle övmektedir: “Zamanın allâmesi, Kur'ân ve hadis'in mütercimi, Arapça ilimlerin canlandırıcısı, Hint alt kıtasının dolunayı”¹³¹ Hasan Hân'ın talebelerinden olan Hayruddîn Numân b. Mahmûd b. Âlûsî de (ö. 1317/1899) onun tefsir, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat, felsefe gibi daha pek çok ilimde otorite olduğunu, düşmanlarının dahi onun ilmî üstünlüğüne boyun eğdiklerini söylemektedir.¹³² Hasan Hân'ın çağdaşı olan Şeyh Abdürrezzâk el-Baytâr (ö. 1335/1917), onu kendi zamanındaki Hint âlimlerinin efendisi olarak nitelerken, ölmüş olan sünneti ihyâ ettiğini ve ilmin yayılması için çok gayret gösterdiğini ifade etmiştir.¹³³

Hadis âlimi Muhammed Abdülhay el-Kettânî'ye (ö. 1382/1962) göre Hasan Han, Hindistan ve diğer ülkelerde hadis ilimleri ile kitaplarının tekrar ihyâ edilmesinde etkisi çok olan büyük âlimlerden ve 14. yüzyılın başındaki müceddidlerden biridir.¹³⁴ Meşhur âlim Ebü'l-Hasen en-Nedvî (ö. 1420/1999) ise onun hakkında şunları söylemektedir: “Şüphesiz Şeyh Sıddîk Hasan Han bir ilim ansiklopedisi idi, onunla

¹²⁹ Hasan Han, **et-Tâcü'l-Mükellel**, s. 536; Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 8, s. 1247; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 22.

¹³⁰ Birişik-Eren, “Sıddîk Hasan Han”, **DİA**, c. 37, s. 92.

¹³¹ Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 1, s. 1246-1247.

¹³² Âlûsî, **Cilâü'l-Ayneyn**, s. 30.

¹³³ Abdürrezzâk Baytâr, **Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi Karnî's-Sâlisi Aşer**, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sâdır, Beyrût 1413/1993, c. 2, s. 745.

¹³⁴ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, **Fihrisü'l-Fehâris**, I-III, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût 1402/1982, c. 2, s. 1057.

muasır Hint ulemâsından hiç kimse onun kadar Kur‘ân ve sünnetteki hükümler hakkında eser yazmamıştır.”¹³⁵

Hasan Han hakkında övgülerin yanı sıra bazı tenkitler, reddiyeler ve iddialar da söz konusu olmuştur. Söz gelimi Hasan Han ile muasırı Hindistanlı muhaddis ve hanevî fâkihi Abdülhay el-Leknevî (ö. 1304/1886) arasında bazı ilmi konularda cereyan eden fikri ayrılıklar, Leknevî’yi birtakım tenkit ve reddiyelere sevk etmiştir.

Abdülhay el-Leknevî’nin Hasan Han’a yönelttiği tenkitler özetle şu konular olmuştur: Hasan Han’ın tebe-i tâbiin tabakasını yanlış tanımlaması;¹³⁶ Garanik kıssasıyla ilgili rivayetleri delil olarak kabul etmemesi;¹³⁷ eserlerinde zikrettiği kişilerin isimlerini¹³⁸ ve ölüm tarihlerini¹³⁹ yanlış vermesi;¹⁴⁰ İmam Suyûtî’yi İbn Hacer’in talebesi olarak zikretmesi;¹⁴¹ bilerek namazı terk eden kimsenin o namazı kaza etmesinin vacip olmadığını söylemesi;¹⁴² Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kabrini ziyaret etmeye dair rivayetlerin hepsini, aslı olmayan rivayetler olarak değerlendirmesi;¹⁴³ ölümlerden medet ummayı haram kabul edip küfür olarak nitelediği halde, Şevkânî’den medet uman bir şiirinin bulunması;¹⁴⁴ Ebû Hanîfe’nin Arapçayı hakkıyla bilmediğini ve sahâbeden kimseyi görmediğini iddia etmesi;¹⁴⁵ şiddetli bir şekilde taklîde karşı olmasına rağmen, çoğu yerde İbn Teymiyye’yi, öğrencilerini ve

¹³⁵ Ahmed, **Da‘vetü’ş-Şeyh**, s. 58-59.

¹³⁶ Muhammed Abdülhay el-Leknevî, **Zaferu’l-Emânî bi Şerhi Muhtasari’s-Seyyidi’ş-Şerif el-Cürcânî**, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, Beyrût 1416/1995, s. 550. (1. Dipnot).

¹³⁷ Leknevî, **Zaferu’l-Emânî**, s. 461. (1. Dipnot).

¹³⁸ Leknevî, **Zaferu’l-Emânî**, s. 193. (1. Dipnot).

¹³⁹ Büyükmutu, **Muhammed Abdülhay el-Leknevî’nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri**, s. 64-65.

¹⁴⁰ Muhammed Abdülhay el-Leknevî, **Nakd-u Evhâm-i Sıddîk Hasan Han el-müsemmâ İbrâzü’l-Ğayyî’l-Vâkı’ fî Şifâi’l-Ğayy**, thk. Salâh Muhammed Ebu’l-Hâc, Dâru’l-Feth, Amman, 1421/2000, s. 50, 59, 77, 82, 139, 140, 146; Muhammed Abdülhay el-Leknevî, **Tezkiratü’r-Râşid bi Raddi Tebsirati’n-Nâkid**, (Mecmûatü Resâilî’l-Leknevî içinde), thk. Naim Eşrefnûr Ahmed, İdaretu’l-Kur‘an ve Ulumu’l-İslâmiyye, Pakistan, 1419/1998, s. 221, 225.

¹⁴¹ Veliyyüddin en-Nedvî, **el-İmâm Abdülhay el-Leknevî**, s.304. Leknevî, **İbrâzü’l-Ğayy**, s. 104-112.

¹⁴² Leknevî, **İbrâzü’l-Ğayy**, s. 18-22.

¹⁴³ Leknevî, **Zaferu’l-Emânî**, s. 422 (1. Dipnot).

¹⁴⁴ Leknevî, **İbrâzü’l-Ğayy**, s. 162.

¹⁴⁵ Leknevî, **İbrâzü’l-Ğayy**, s. 150, 153, 157.

Şevkânî'yi taklit edip yanlış da olsa onların görüşlerini başka görüşlere tercih etmesi.¹⁴⁶

Abdülhay el-Leknevî'nin mezkûr eleştirilerini konu edinen Abdülmûîd Selefî, *es-Seyyidü'n-Nevvâb Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî Beyne'l-Muâraza ve't-Te'yîd* adıyla bir eser kaleme almıştır. Bu çalışmasında yukarıda adı geçen Ebü'l-Feth Abdünnasîr isimli şahıs ile Leknevî'nin karşılıklı reddiyelerini inceleyen müellif, Leknevî'nin sert eleştirilerinin sebebini, Hasan Han'ın eserlerindeki baskı hatalarına ve mezhep farklılığına bağlamaktadır. O, Hasan Han'ın eserlerindeki hataların tümünün otuz küsur olduğunu ve on binlerce sayfa arasında bu kadar hatanın çok görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴⁷

Hasan Han hakkında tenkit ve reddiyelerin yanı sıra bazı iddialarda ortaya atılmıştır. Bunlar, bazı batılı kimselerin onun yazdığı eserlere yönelik iddialarıdır. İddia sahiplerinden biri Amerikan asıllı müsteşrik Cornelius Van Dyck'tir. (ö. 1895)¹⁴⁸ Van Dyck, *İktifâü'l-Kanû bimâ Hüve Matbû* adlı çalışmasında Hasan Hân'ın Büyük bir kütüphane oluşturduğunu, çevresindeki âlimleri eser telif etmekle görevlendirip onların yazdığı eserleri kendine nispet ettiğini söylemiştir. Van Dyck, satırların devamında Hasan Hân'ın kütüphanesinde bulunan eski kitaplardan sadece bir nüshası olan kitapları seçtiğini ve bunların adını değiştirerek ilk sayfalarına da övücü ifadelerle beraber kendi ismini yazdığını iddia etmiştir.¹⁴⁹

Arap edebiyatına dair çalışmalarıyla bilinen Cizvit papazı Luvîs Şeyho da¹⁵⁰ Hasan Han'ın eserlerine yönelik Van Dyck'in tenkitlerini tekrarlamıştır.¹⁵¹ Van Dyck ve Louis Şeyho'nun bir diğer iddiaları da Hasan Han'ın çok fazla eser yazması

¹⁴⁶ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 5, 18.

¹⁴⁷ Abdülmûîd Selefî, *es-Seyyidü'n-Nevvâb Sıddîk Hasan Han el-Buhârî Beyne'l-Mu'ârada ve't-Te'yîd*, *İdâratu'l-Buhâsi'l-İslâmiyye*, Hindistan 1410/1990, s. 12, 15, 128.

¹⁴⁸ Aslen Hollandalı olan Van Dyck, Amerika'nın New York şehrinde doğmuştur. Philadelphia'daki Jefferson okulunda tıp ve eczacılık eğitimini alan Van Dyck, 1840 yılında daha yirmi bir yaşındayken misyonerlik faaliyetinde bulunması için Amerika Misyonerler Topluluğu tarafından Suriye'ye gönderilmiştir. Arapçayı çok iyi düzeyde öğrenen Van Dyck'in yaklaşık yirmi beş kitabını Arapça yazdığı nakledilmiştir. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 5, s. 223.

¹⁴⁹ Cornelius Van Dyck, *İktifâü'l-Kanû bimâ Hüve Matbû*, Matbaatu't-Telif, Mısır 1313/1896, s. 497.

¹⁵⁰ Luvîs Şeyho hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Şeyho, Luvîs", *DİA*, TDVY., İstanbul 2010, c. 39, s. 86.

¹⁵¹ Luvîs Şeyho, *Târîhü'l-Âdâbi'l-Arabiyye*, I-III, Dâru'l-Meşrik, Beyrût 1991, c. 1, s. 235.

hakkındadır. Onlara göre, bir kimse gece gündüz demeden uğraşsa dahi bu kadar eser yazması mümkün değildir. Bu nedenle Hasan Han'ı ilmi hırsızlıkla suçlayıp, eserlerinin intihal ürünü olduğunu söylemişlerdir.¹⁵²

Tenkit konusu edilen hususlardan biri de Hasan Han'ın eserlerinin özgün olmayıp, kendinden önceki kitapların özetlenmesinden ibaret olduğu söylemidir.¹⁵³

Geride yer verdiğimiz Van Dyck ve Louis Şeyho'nun söz konusu iddialarına, Hasan Han hakkında çalışma yapan kimselerce cevaplar verilmiş ve bu iddialar çürütülmeye çalışılmıştır. Nitekim Abdülmâcid el-Ğavrî, Van Dyck ve Louis Şeyho'nun Hasan Han hakkında zikrettikleri, ilmi hırsızlık ve intihal ithamlarının açık bir iftira olduğunu belirtmektedir. Ona göre bunların gayesi, Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğine karşı olan Hasan Han'ın, eserleri hakkında şüphe uyandırmak ve bu sömürge yönetiminden siyasî fayda sağlamaktır.¹⁵⁴

Hasan Han'ın kelâmi ve itikâdî görüşleri hakkında bir doktora çalışması hazırlayan Ahter Cemâl de bu şahısların Hasan Han'ı ve kitaplarını değersizleştirmek istediklerini, ancak kimsenin bunlara itibar etmediğini vurgulamaktadır. O, Hasan Han'ın üstün yeteneğinin, eser telifine olan istikrar ve gayretinin bu iftiralarından etkilenmediğini, bilakis bu durumun onun saygınlığını arttırdığını ifade etmektedir. Ahter Cemâl, sözlerinin devamında Hasan Han'ın tek nüshalı eski kitapları temin ederek kendi adına bastırdığı iddiasının da asılsız bir söylem olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre bir eserin tek nüshasının olduğunu bilmek için dünyadaki bütün kütüphaneleri titiz bir şekilde incelemek gerekir ki bu da beşer takatinin üzerindedir. Ayrıca Hasan Han böyle bir şey yapmış olsa, muhakkak şimdiye kadar onun bu hırsızlığı ortaya çıkardı. Bu zamana dek böyle bir şeyin ortaya çıkmaması, söz konusu iddiaların büyük bir iftira olduğunu göstermektedir.¹⁵⁵

¹⁵² Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Han el-Buhârî el-Kannûcî ve İshâmuhû fî'l-Hadisi'n-Nebevî”, **Hadîth Research Instute (INHAD)**, c. 4, sy. 3, s. 183.

¹⁵³ Ğavrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Han”, s. 182.

¹⁵⁴ Ğavrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Han”, s. 183.

¹⁵⁵ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 67-68.

İddialara karşı söz söyleyenlerden biri de Abdülhayy el-Kettânî (ö. 1304/1887) olmuştur. O, Hasan Han'ın eski kitapları kendine nispet ettiği iddiasını, onun tüm eserlerinde aynı üslubu kullandığını gerekçe göstererek reddetmektedir.¹⁵⁶

Hasan Han'ın eserlerinin, genellikle nakilci bir yöntemle oluşturulmuş, kendinden önceki eserlerin bir bakıma özeti mahiyetinde olduğu söylemi ise araştırmacılarca kabul edilen bir husustur.¹⁵⁷ Ancak bu şekilde başka âlimlerin de eserler yazdıkları, bu metodun zannedildiği gibi kolay olmadığı, bilakis bu durumun ilimlerde uzman olmayı gerektirdiği ifade edilmiştir. Ayrıca kitap özetlemenin son asırlarda eser telifinin doğasında var olan bir durum olduğu, çünkü matbaanın yeterince bulunmadığı bir asırda çok uzun eserleri aslına ihtiyaç bırakmayacak şekilde ihtisar eden kimselerin bulunmasının okuyucuya fayda sağladığı vurgulanmıştır.¹⁵⁸

Hasan Han'ın çalışmalarının tamamını incelememiz mümkün olmadığından, onun bütün eserlerini aynı metotla yazdığını söyleyemeyiz. Ancak inceleyebildiğimiz kadarıyla, çalışma konumuz olan şerhlerini de büyük ölçüde kendinden önceki eserlerden nakillerde bulunarak oluşturduğunu ifade edebiliriz.

1.2.1. Düşünce Yapısı

Hasan Han'ın itikâdî mezhebine bakıldığında, onun bazı kelâmi konularda (hüsün-kubuh ve teklîf mâ lâ yutâk gibi) Eşarî ekolünün görüşlerini benimsediği,¹⁵⁹ ancak eserleri incelendiğinde onun genel anlamda selef akîdesine bağlı olduğu görülmektedir.¹⁶⁰ Özellikle ilâhî sıfatlar,¹⁶¹ Allah'a iman ve ulûhiyyet tevhidi gibi itikâdî konularda Selefiyye'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Ona göre tevhidin esası,

¹⁵⁶ Abdülhayy el-Kettânî, **Fihrisü'l-Fehâris**, c. 2, s. 1057.

¹⁵⁷ Ğavrî, "el-Emîr Sıddîk Hasan Hân", s. 182; Tayfur, **Sıddîk Hasan Han ve Tefsiri Fethu'l-Beyân**, s. 32-33.

¹⁵⁸ Ğavrî, "el-Emîr Sıddîk Hasan Hân", s. 182-183.

¹⁵⁹ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 25.

¹⁶⁰ Hasan Hân, **Katfu's-Semer fî Beyâni 'Akîdeti Ehli'l-Eser**, thk. 'Asım b. Abdillâh el-Karyûtî, 'Alemlü'l-Kutub, Beyrût 1404/1984, s. 47-48; Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 42.

¹⁶¹ Sıddîk Hasan Han, **Habî'etü'l-Ekvân fî'ttirâki'l-Ümem ale'l-Mezâhib ve'l-Edyân, Abietü'l-Ekvan, (Luktatül Aclan içinde)**, b.y.y. t.y. s. 266; Sıddîk Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'an**, I-IV, thk. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1412/1992, c. 9, s. 331-332; Hasan Han, ilahî sıfatlar içerisinde yer alan haberî sıfatlar konusunda da selef metodunu takip etmiş, ancak bu çizginin dışına çıktığı durumlar da olmuştur. Bkz. Mehmet Sait Uzundağ, "XIX. Asır Hindistan Hadis Âlimi Sıddîk Hasan Han'ın (ö.1307/1890) Allah'ın Haberî Sıfatları ile İlgili Görüşleri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 19, sy. 1, s. 143.

ulûhiyyet niteliklerini Allah'tan başka herhangi bir varlığa nisbet etmemektir, aksi bir tutum şirke düşülmesine sebep olur. Nitekim Ehl-i Kitap'tan Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürenler bu nedenle şirke bulaşmışlardır. Hz. Peygamber'e tanrısal özellikler/ulûhiyyet izâfe etmek derecesinde ona saygı göstermekte yine şirk kapsamındadır.¹⁶² O, peygamberlerin ve sâlih müminlerin kabirlerini mescid haline getirmenin ve vahdet-i vücûdu kabul etmenin de bir tür şirk olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶³

Hasan Han, ilâhî sıfatların Kur'an ve hadislerde bize ulaştıkları şekliyle zahiri manalarına iman edilip, teslimiyet gösterilmesini ve bunların hakiki manalarının da Allah'a havale edilmesini söylemektedir.¹⁶⁴ O, Allah'a, O'nun ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) anlattığı şekilde iman etmek gerektiğini, bu konuda temsîl, tahrif, tekyîf, ta'tîl ve te'vîlden kaçınmayı telkin etmektedir.¹⁶⁵ Ona göre iman, kalbin ve dilin sözü, kalbin, dilin ve organların amelidir. Salih amel imanı arttırırken günah işlemek imanı eksiltir. Bazı hadislerde yer alan namazı terk etmek¹⁶⁶ ve içki içmek gibi ameller dışında müminler, günahları nedeniyle tekfir edilemez. Büyük günah sahibi mümin cehennemde ebedi olarak kalmayacaktır.¹⁶⁷

Hasan Han'ın ayrıca rü'yetullah'ın müminler için hem kıyamet günü hem de cennette gerçekleşeceği,¹⁶⁸ isrâ ve mi'râc mu'cizelerinin bedenle ve uyanık haldeyken

¹⁶² Süleyman Akkuş, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, TDVY, İstanbul 2009, c. 37, s. 97.

¹⁶³ Sıddîk Hasan Han, **ed-Dînul-Hâlis**, I-IV, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995, c. 4, s. 12; Sıddîk Hasan Han, **Delîlu't-Tâlib ala Ercahi'l-Metâlib**, Leys Muhammed Lal (Çev.), nşr. M. Lokman es-Selefi, Dâru'd-Da'î, Riyad 1422/2001, s. 112, 115. Ayrıca herhangi bir kabir veya taştan medet ummanın ve Gavsîyye namazı diye bir namaz kılmanın da kişiyi şirke götüreceğini vurgulamaktadır. Bkz. Sıddîk Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc min Keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, I-XI, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, 'Abdu't-Tevvâb Heykel, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1417/1997, c. 4, s. 149, 390.

¹⁶⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 423; c. 9, s. 336.

¹⁶⁵ Hasan Han, **Katfu's-Semer**, s. 31-32.

¹⁶⁶ Anladığımız kadarıyla müellifimiz, hadislerde yer aldığı için namazın terkini küfür olarak görmektedir. Ancak söz konusu hadisler hakkında yaptığımız bir çalışmada namazı terk etmenin kişiyi dinden çıkarmadığı sonucuna varmıştık. Bkz. Yunus Hatipoğlu, **Namazı Terk Etmenin Hükümü ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2018), s. 117-121.

¹⁶⁷ Hasan Han, **Katfu's-Semer**, s. 81, 82, 132, 134.

¹⁶⁸ Hasan Han, **Katfu's-Semer**, s. 128. Ayrıca bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 346; c. 11, s. 88.

vuku bulduğu¹⁶⁹ ve evliyânın kerâmetinin sabit ve câiz olduğu¹⁷⁰ yönünde ifadeleri bulunmaktadır.

Hasan Han, tevessül konusunda bir kimsenin zatı ve makamı ile tevessülün bid'at olduğunu, tevessülün, ancak Allah'ın güzel isimleri ve yüce sıfatlarıyla, kişiyi Rabbine yönelten ameliyle ve salih bir zatın duasıyla olabileceğini dile getirmektedir.¹⁷¹ Ayrıca bazı tasavvuf ve tarikat erbabının hatalı tevessül anlayışlarını, şeyhlerden veya kabirlerinden yardım beklemek gibi tevhid akîdesine aykırı inanç ve davranışları ve genel anlamda bütün bid'at ve hurafeleri eleştirmesi kendisine vehhabilik ithamının yöneltilmesine neden olmuştur.¹⁷²

İslâm'a yönelik eleştirileri reddetmeyi en büyük cihat kabul eden¹⁷³ Hasan Han, aynı gaye için mücadele eden kelâm ilmini ve kelâmcıları ise tenkit etmiştir. Kelâm ilmine itimat etmeyen¹⁷⁴ Hasan Han, kelâmcıları da birbirinden farklı akli bilgiler ortaya koyup çelişkiye düşmekle ve ilahî sıfatları da esas aldıkları bu çelişik ilkelerin ışığında değerlendirmekle itham etmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca onların derin meselelere daldıklarını, kullandıkları cedel gibi bazı metodların yunan felsefesinden alındığını, mütekellim metodunun dine ait bir metod olmadığını söyleyerek eleştirmiştir.¹⁷⁶ O, kelâm konusunda esas ölçünün Allah'ın ve Resûlünün kelâmı olduğunu bu ikisine muvafık olan sözün kabul edilip, muhalif olanın ise reddedilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁷⁷ Ona göre Cüveyni (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddin

¹⁶⁹ Hasan Han, **Katfu's-Semer**, s. 114; Sıddîk Hasan Han, **el-İntikâdü'r-Racîh fî Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahîh**, thk. Ebû Abdîrrahmân Saîd Mu'sâşe, Dârü İbn Hazm, Beyrût 1421/2000, s. 194-195.

¹⁷⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s. 282, 307.

¹⁷¹ Hasan Han, **Katfu's-Semer**, s. 106; Ayrıca vefat etmiş kişilerle tevessülün meşru olmadığını bu konuda selef ulemâsının icmâ ettiğini belirtmekte (Bkz. Hasan Han, **ed-Dînul-Hâlis**, c. 4, s. 16.) ve kabir ehliyle tevessül ve İstiğasenin, kişiyi şirke götürecek şeylerden olduğunu söylemektedir. Bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 7, s. 102.

¹⁷² Akkuş, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 97.

¹⁷³ Hasan Han, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 160.

¹⁷⁴ Hasan Han, İslâm akîdesini tahsil ve müdafaa etme konusunda kelâm ilmine itimat etmemekte, kelâm yönteminin müntesiplerinin çoğunu şüpheyne, bazılarını ilhada ve bir kısmını da ibadetlerde gevşekliğe sevk ettiğini söylemektedir. Bkz. Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 88.

¹⁷⁵ Hasan Han, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 333-334.

¹⁷⁶ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 88-89.

¹⁷⁷ Hasan Han, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 333.

er-Râzî (ö. 606/1210) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi bazı âlimler, hayatlarının belli bir döneminde pişmanlık duyarak kelâm yönteminden vazgeçmişlerdir.¹⁷⁸

İtikâdî görüşlerinde genel anlamda selef ekolünün etkisinde kaldığı gözlenen Hasan Han'ın, düşünce yapısının şekillenmesinde İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) belirgin izlerinin olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁹

Hasan Han, itikâta olduğu gibi fıkıhta da sahâbe, tâbiîn ve bunlardan sonra gelen selef-i sâlihîn ekolünü takip etmiştir.¹⁸⁰ Bazıları tarafından onun Hanefî mezhebine tabi olduğu iddia edilse de eserlerinde yer verdiği bilgilere bakıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Zira Hasan Han, şer'î delillere bakmadan bir mezhebe bağlanmanın âlimlerin şanından olmadığına inanmakta,¹⁸² sadece bir âlimi taklîd edip onun görüşleri doğrultusunda ibadetlerini yerine getirmeyi büyük bir dalâlet olarak görmektedir.¹⁸³ O, bütün insanların Kur'ân ve sünnetin açık hükümlerine uymalarının vacip olduğunu,¹⁸⁴ ellerinde Kur'ân ve sünnet olduğu halde başkalarının görüşlerini taklit edenlerin büyük bir gaflet ve şaşkınlık içerisinde olduklarını söylemektedir.¹⁸⁵

Bir görüşü kabul edip etmemedeki ölçüsünün “delil ve ilmi kaideler” olduğunu belirten Hasan Han, bazı konularda fikhî mezheplerin görüşlerini benimsemesinin sebebini en kuvvetli ve en sahîh delili o mezhepte bulması olarak açıklamaktadır.¹⁸⁶ Nitekim karşılaştığı fikhî meselelerde selefin görüşlerini zikredip delilce kuvvetli olanı tercih ettiği,¹⁸⁷ ayrıca İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî gibi bir mezhebe bağlı

¹⁷⁸ Hasan Han, **Delîlû't-Tâlib**, s. 15, 21; Sıddîk Hasan Han, **Kasdü's-Sebîl ila Zemmil-Kelâmi ve't-Tevîl**, thk. Ebû Abdîrrahmân Saîd Mu'sâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000, s. 68-74.

¹⁷⁹ Akkuş, “Sıddîk Hasan Han”, **DİA**, c. 37, s. 96.

¹⁸⁰ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 22.

¹⁸¹ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 22-23.

¹⁸² Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 59.

¹⁸³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 250.

¹⁸⁴ Hasan Hân, **Ebcedu'l-Ulûm**, c. 2, s. 402.

¹⁸⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 328; Hasan Han'ın taklide bakışının inceleyen bir çalışma için bkz. Sabğatullah Tayfur, “Sıddîk Hasan Han'ın Taklide Karşı Duruşunun Kur'ani Argümanları” **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 6, sy. 11, s. 89-105.

¹⁸⁶ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 23-24.

¹⁸⁷ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 59.

olmaksızın sadece şer‘î delillere göre amel eden kimselerin yolunu takip ettiği belirtilmektedir.¹⁸⁸

Hasan Han, ilke olarak mezhepleri kabul etmemekle beraber sünnete bağlılık açısından Hanbelî mezhebînin daha makbul, reye önem veren Hanefiliğin ise diğerlerine nispetle daha zayıf olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁹ Hakikatte ise dört fıkıh mezhebinin eşit seviyede olduğunu ve ittiba edilmeye en layık mezhebin Kur‘ân ve hadis ehlinin mezhebi olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹⁰ Onun ömrünün sonlarına doğru çocuklarına fıkıhta dört mezhepten birine bağlanmalarını değil, hadis ve fıkıh ilmini iyi bilen muhaddislerin yolunu tavsiye ettiği nakledilmiştir.¹⁹¹

Hasan Han, genel olarak mezhep imamlarını mezheplere yönelik eleştirilerinin dışında tutmaya özen göstermişse de bazen bu tutumunun dışına çıktığı olmuştur. Nitekim o, Ebû Hanîfe‘nin hadis konusunda zayıf olup,¹⁹² Arap dilini de hakkıyla bilmediğini¹⁹³ iddia etmiştir.¹⁹⁴

Hasan Han‘a göre esasında mezhep imamlarının çoğu mukallit olmayıp müstakil görüş sahibi müçtehitlerdir, ancak fitne endişesi onları başkasına intisap etmeye veya bir mezhebe nispet edilmeye sevk etmiştir.¹⁹⁵ Ayrıca ilk dönemlerde sahîh hadislerin ve haberlerin tedvin edilmemiş olması müçtehitlerin taklit edilmesini gerektirmiştir. Ancak daha sonra tedvin edilen hadis kitapları Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak yeterliliktedir.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Ahmed, **Davetü‘ş-Şeyh**, s. 44.

¹⁸⁹ Ali Hakan Çavuşoğlu, “Siddik Hasan Han”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2009, c. 37, s. 95; Ayrıca Hasan Han, Hanefî fikhını Hindistan‘da hadis ilminin gelişmemesinin sebeplerinden birisi olarak görmektedir. Bkz. Hasan Hân, **el-Hıttâ**, s. 255.

¹⁹⁰ Hasan Han, **Ebcedu‘l-Ulûm**, c. 2, s. 402.

¹⁹¹ Lokmân, **es-Seyyid Siddik Hasan**, c. 1, s. 24.

¹⁹² Ebû Hanîfe‘ye yöneltilen “hadiste zayıf” olduğu şeklindeki eleştiriler, bir kısmı itibar edilemeyecek derecede zayıf, tutarsız ve ilmi kriterlerden uzak, diğer bir kısmı da gerekçesi açıklanmayan cerh ifadelerine dayanmaktadır. Bu nedenle Ebû Hanîfe‘yi hadis yönünden zafiyetle tenkit etmek ona yapılan bir haksızlıktır. Bkz. Ataullah Şahyar, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe‘ye Yöneltilen Tenkitler”, **Journal of Islamic Research**, c. 6, sy. 1, s. 20.

¹⁹³ Hasan Han‘ın başka bir eserinde Ebû Hanîfe‘yi müctehid olarak tarif ettiği görülmektedir. (Bkz. Hasan Han, **ed-Dînu‘l-Hâlis**, c. 3, s. 239.) Müctehid olan birinin de Arapçayı hakkıyla bilmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla Hasan Han‘ın bu ithamının yersiz olduğu açıktır.

¹⁹⁴ Siddik Hasan Han, **Ebcedu‘l-Ulum**, I-III, Dârul Kutubi‘l İlmiyye, Beyrût 1978, c. 3, s. 122; Çavuşoğlu, “Siddik Hasan Han”, **DİA**, c. 37, s. 95.

¹⁹⁵ Hasan Han, **Ebcedu‘l-Ulûm**, c. 2, s. 405.

¹⁹⁶ Hasan Han, **Ebcedu‘l-Ulûm**, c. 2, s. 403.

Hasan Han, re'yin sonucu olarak ortaya çıkan mezheplerin, sünnete bağlılık yerine, taklidi yaygınlaştırarak dinî meselelerde tefrikaya yol açtıklarını söylemekte¹⁹⁷ ve İslâm dinindeki tefrikanın en büyük sebebi olarak mezhepleri görmektedir.¹⁹⁸ Nitekim Hasan Han ve arkadaşları fıkıhta herhangi bir mezhebe bağlı olmayıp sadece Kur'ân ve hadise dayanarak hüküm verilmesini savunduklarından kendi fıkıhlarını "hadisin ortaya koyduğu fıkıh" (fıkhu'l-hadîs) olarak adlandırmışlardır.¹⁹⁹

Mezheplere yönelik menfi bir yaklaşıma sahip olan Hasan Han'ın, fıkıhın kaynakları arasında zikrettiği icmâ ve kıyas konusuna da mesafeli yaklaştığı görülmektedir.²⁰⁰ O, İcmâ ve Kıyas konusunda Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884), İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi kimselerden etkilenmiştir. Sahâbe icmâmını hüccet kabul etmekle beraber, mutlak anlamda icmânın şer'î bir delil olmadığını ve inkârının da küfrü gerektirmediğini belirtmektedir.²⁰¹ Aynı şekilde fikhî kıyası da reddetmekte²⁰² ve kıyasın nassa öncelenmemesi gerektiğini savunmaktadır.²⁰³

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden, Hasan Han'ın fikhî görüşlerinde, Kur'ân ve Sünneti esas alıp ulemânın rey ve içtihadına iltifat etmediği, ayrıca mezhep bağlılığından ve taklidden kaçınılmasını telkin ettiği anlaşılmaktadır. Ancak müellifimizin söz konusu düşüncelerinin makul olmadığı kanaatindeyiz. Zira ictihad seviyesinde olmayan avam kimselerin, karşılaştıkları bir mesele hakkında mezheplerin ve ulemânın görüşlerini dikkate almayıp, sadece Kur'ân ve sünnete bakıp hüküm vermeye çalışmaları, ortaya tamiri mümkün olmayan yeni sorunlar çıkaracaktır. Bu nedenle ictihad seviyesine ulaşmamış her Müslümanın, gerek ibadet hayatları gerekse muamelata ilişkin pratik ihtiyaçlarını karşılamak için müçtehitlere danışması bir

¹⁹⁷ Çavuşoğlu, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 95.

¹⁹⁸ Hasan Han, **Delilu't-Talib**, s. 192.

¹⁹⁹ Muhammed Khalid Masud, "Fetâvâ-yı Ulemâ-i Hadis", **DİA**, TDVY., İstanbul 1995, c. 12, s. 447.

²⁰⁰ Hasan Han, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 159-162.

²⁰¹ Sıddîk Hasan Han, **el-İklid li-Edilleti'l-İctihad ve't-Taklid**, (Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması içinde), Şükrü Özen (Çev.), Pınar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 279, 301-305; Sıddîk Hasan Han, **Husûlu'l-Me'mûl min İlmî'l-Usûl**, thk. Mustafa Kasım et-Tahtavi, Dâru'l-Fadîle, Kahire t.y., s.168; Hasan han, **Ebcedu'l-Ulum**, c. 2, s. 405; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 215; Çavuşoğlu, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 96.

²⁰² Hasan Han, **Husûlu'l-Me'mûl**, s. 319-322; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 215.

²⁰³ Hasan Han, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 160-162; Ayrıca Bkz. Ata Ur Rehman, Mazlan Ibrahim, Ibrahim Abu Bakar, "el-İtticâhü's-Selefi minel-İtticâhâti'l-Mezhebiyyeti fi Şibhi'l-Kârrati'l-Hindiyye", **İSLAMIYYAT The International Journal of Islamic Studies**, c. 35, sy. 1, s. 125-126.

zorunluluktur. Bu anlamda keyfiliği engellemek için zaman içinde bir mezhebe bağlanma, ulemâ tarafından tarihsel şartlar altında gerekli görülmüştür.²⁰⁴

Hasan Han'ın düşünce yapısındaki önemli bir konu da onun bid'at anlayışıdır. Bid'atle mücadele konusunda İslâm âlimlerinin bir kısmı fitneye sebep olabileceği endişesiyle müsamahalı davranmayı tercih ederken, genellikle ilk selef âlimleri, bilhassa Hanbelî gruplar ve İbn Teymiyye, bid'atlara karşı sert bir tutum sergilemişlerdir.²⁰⁵ Müellifimiz Hasan Han da gerek sahip olduğu Ehl-i hadîs anlayışının²⁰⁶ etkisi, gerekse de yaşadığı asırda bid'atlerin yayılmasından²⁰⁷ ötürü, bid'atlarla mücadele etmiş, hatta şiir yazma sebeplerinden birinin de bid'ati kötölemek olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁸ Onun, bid'at konusuna yaklaşımını bazı eserlerinde de görmek mümkündür. Mesela, *ed-Dînu'l-Hâls* adlı kitabında mevlid-i nebî kutlamayı bid'at olarak kabul ederken,²⁰⁹ *Katfu's-Semer* isimli eserinde ise bir kimsenin zatı ve makamı ile tevessülde bulunanı bid'atçı olarak nitelemiştir.²¹⁰ Yine çalışmamızın temel kaynaklarından olan *'Avnu'l-Bârî* şerhinde de bid'at hakkında görüşlerini serdetmeye devam etmiştir.

Mesela, Ebû Hureyre'den rivayet edilen, “...bana itaat eden cennete girer, bana isyan eden ise yüz çevirmiş demektir”²¹¹ şeklindeki hadisin izahında hadiste geçen “ومن عصاني فقد ابى (bana isyan eden ise yüz çevirmiş demektir)” ifadesini şöyle yorumlamıştır: “Bid'atçı, Allah ve Resûlüne karşı isyankârdır. Bid'at, sünnetin zıddıdır ve onu ortadan kaldırmaktadır. Sana gereken sünnete tutunmak ve bid'ati reddetmektir. Tevfik Allah'tandır.”²¹²

Yine Abdullah b. Ömer isnadıyla nakledilen, “Biz ümmî bir toplumuz. Yazma ve hesaplama bilmeyiz. Ay şöyle ve şöyledir. Yani: Ay, bazen yirmi dokuz, bazen de

²⁰⁴ Soner Duman, *Usul Yazıları*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2022, s. 339.

²⁰⁵ Rahmi Yaran, “Bid'at”, *DİA*, TDVY., İstanbul 1992, c. 6, s. 131.

²⁰⁶ Hasan Han'ın da kurucularından kabul edildiği Ehl-i hadîs ekolünde şirk ve bid'atten tamamen ictinab etme fikri ve ameli bulunmaktadır. Bkz. Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 253.

²⁰⁷ Hasan Hân, *el-İzaa*, s. 235.

²⁰⁸ Hasan Han, *et-Tâcü'l-Mükellel*, s. 541.

²⁰⁹ Hasan Han, *ed-Dînu'l-Hâls*, c. 3, s. 33.

²¹⁰ Hasan Han, *Katfu's-Semer*, s. 106.

²¹¹ Buhârî, “İ'tisâm”, 2.

²¹² Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî*, I-X, Vizâretu'l-Evkâf ve 'ş-Suûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009, c. 10, s. 323.

otuz gündür”²¹³ mealindeki hadisin şerhinde, ay evrelerinin hesaplanmasıyla, günler, aylar ve senelerin vaktini belirlemenin bid‘at olduğunu, zira bunun Resûlullah’ın (s.a.v.) veya Hulefâ-yi Râşidîn asrında olmadığını, ancak bu bid‘at’ın, muhtemelen Me’mun döneminde felsefe kitaplarının Arapçaya tercüme edilmesiyle ortaya çıktığını söylemiştir. Ayrıca ona göre nücûm ve mantık ilimleri de bid‘at kapsamındadır. Nitekim satırların devamında, nücûm ilminin, ehl-i kitab’ın ilmi olduğunu, çünkü onların bayramlarını vb. şeylerini, güneşin hareketiyle hesap ettiklerini söylemekte ve bu ilmin, Müslümanların içerisine muhtemelen yunan ilminden ve ehl-i kitaptan dâhil olduğunu iddia etmektedir.²¹⁴

Müellifimizin Allah Resûlü (s.a.v.) veya Hulefâ-yi Râşidîn asrında olmayan şeyleri, bid‘at olarak gördüğü açıktır. Bu yönüyle kendisinin, bid‘ati, dar kapsamlı²¹⁵ olarak değil, geniş kapsamlı²¹⁶ olarak ele aldığını söyleyebiliriz. Ancak bid‘atı geniş

²¹³ Buhârî, “Savm”, 13.

²¹⁴ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 5, s. 65-66. Hasan Han, *er-Ravzatu’n-Nediyye Şerhu’d-Düreri’l-Behiyye* adlı eserinde de nücûm ilmini bid‘at kapsamında zikretmiştir. Ancak bu eserin nâşiri, konunun geçtiği yerde dipnotta şu ifadeleri kaydetmiştir: “Görünen o ki, *Subulu’s-Selâm* sahibi ile Şârih (Hasan Han), nehyedilen nücûm ilmi ile sahîh ilimlerden olan nücûm ilmi arasındaki farkı bilemediler. İlki, gaybı ve benzeri şeyleri hesapla bilme iddiasında ki ilimdir. İkincisi ise astronomi, vakitler, güneş, ay ve yıldızların evrelerini takdir eden, kendisiyle, güneş ve ay tutulması, namaz vakitleri, aylar vb. şeylerin bilindiği, sahîh hesaba dayalı, kat’i delillerle sabit, sahîh ilimlerdenidir. Hakikaten bu ilim, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hulefâ-yi Râşidîn asrında yoktu. Bununla birlikte onu bid‘at olarak isimlendiremeyiz. Zira insanlara faydalı olan her yeni ilim, bazı Müslümanlar tarafından öğrenilmelidir ki, İslâm ümmetinin terakki etmesi için onlara bir kuvvet olsun. Doğrusu bid‘at, insanların sadece ibadetler de yeni bir şey ortaya koymalarıdır. İbadet dışındakiler, şer’î kaidelere aykırı olmaz ise asla bid‘at değildir. Muvaffakiyet Allah’tandır.” Bkz. Sıddîk Hasan Han, **er-Ravzatu’n-Nediyye Şerhu’d-Düreri’l-Behiyye**, I-II, *İdâretu’t-Tabâ’atu’l-Munîriyye* Mısır t.y., c. 1, s. 72. (1. Dipnot).

²¹⁵ Bid‘ati dar kapsamlı olarak tarif edenlere göre bid‘at, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili olup ilâve veya eksiltme özelliği taşıyan her şeydir. Bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, **el-İ’tisâm**, I-II, thk. Muhammed Reşîd Rızâ, el-Mektebetu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, Mısır t.y., c. 1, s. 37; Yaran, “Bid‘at”, **DİA**, c. 6, s. 129. Bu tarifi yapanlar, bid‘ati, sadece ibadetlere mahsus kılmışlardır. Bkz. Şâtîbî, **el-İ’tisâm**, c. 1, s. 37.

²¹⁶ Geniş kapsamlı tarife göre bid‘at, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra ortaya çıkan her şeydir. (Bkz. Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi’l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, **Kavâidu’l-Ahkâm fî Masâlihi’l-Enam**, I-II, thk. Taha Abdurraûf Sa’d, Mektebetu’l-Kulliyâtî’l-Ezheriyye, Kahire 1411/199, c. 2, s. 204; Yaran, “Bid‘at”, **DİA**, c. 6, s. 129; Sümeyye Şahin, “**Bid‘at İle İlgili Hadislerin Tahkik, Tahrir ve Değerlendirilmesi**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2012), s. 9; Saffet Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Bid‘at Olgusu ve Bid‘atle Mücadelenin Gerekliliği”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 11, sy. 1, s. 30.) Bid‘atı geniş kapsamlı olarak kabul eden âlimler, Hz. Peygamber’in bid‘atı reddeden hadisleriyle, her devirde günlük hayata girmesi zorunlu olan yenilikleri, bağdaştırmak için çıkar yol olarak, bid‘ati, yapılmasında mahzur olmayan “iyi bid‘at” (bid‘at-ı hasene, bid‘at-ı mahmûde, bid‘at-ı hüdâ) ile yapılması yasaklanan “kötü bid‘at” (bid‘at-ı seyyie, bid‘at-ı mezmûme, bid‘at-ı dalâl) şeklinde ikiye ayırmışlardır. Bkz. Yaran, “Bid‘at”, **DİA**, c. 6, s. 129; Şahin, “**Bid‘at İle İlgili Hadislerin Tahkik, Tahrir ve Değerlendirilmesi**”, s. 9; Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Bid‘at Olgusu ve Bid‘atle Mücadelenin Gerekliliği”, **İslâmî İlimler Dergisi**, s. 31.

kapsamlı olarak kabul eden âlimler, sonradan ortaya çıkan yenilikler için bid‘at-ı hasene ve bid‘at-ı seyyie şeklinde bir çıkar yol bulmuşlardır. Oysa Hasan Han, bid‘at konusunda hasene ve seyyie şeklinde ikili bid‘at ayrımını da reddetmektedir.²¹⁷

Hasan Han’ın Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hulefâ-yi Râşidîn devrinde olmayıp sonradan ortaya çıkan her yeni ilmi, bid‘at olarak isimlendirmesi bizce makul bir tutum değildir. Bu şekilde bir anlayış, İslâm’ın bilime ve bilimsel çalışmalara verdiği önemle de açıkça çelişmektedir. Zira tarihsel süreçte Müslüman ilim adamları, matematik, astronomi, cebir, fizik, kimya ve tıp gibi ilimlerde çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu durum İslâm dininin, genel manada insanlığın yararına ve hayrına olan hiçbir şeye karşı çıkmadığını, bilakis bu tür faaliyetleri desteklediğini ve teşvik ettiğini göstermektedir.²¹⁸

1.2.2. Etkilendiği Âlimler

Hasan Han’dan bahseden kaynaklar, onun Yemenli meşhur âlim Şevkânî’den (ö. 1250/1834) çok fazla etkilendiğini, ondan övgüyle bahsettiğini ve eserlerinden çokça istifade ettiğini kaydetmektedir.²¹⁹ Nitekim Hasan Han’ın kendi eserlerinde, Şevkânî hakkında, “Şeyhimiz ve bereketimiz, rabbânî hâfız, kâdiyyu’l-kudât, şeyhulislâm, allâme, imamların imamı, ümmetin müftüsü, ilimler denizi, İslâm’ın şerefî, zamanın nadiri asrının benzersizi, hâfız müctehidlerin senedi, kitap ve sünnet’in tercümanı, bid‘atçıların dizginleyicisi, mutlak müctehid ve müctehidlerin sonuncusu” gibi övücü ifadeler kullandığı müşahade edilmektedir.²²⁰

²¹⁷ Hasan Han, “*Her bid‘at dalâlettir*” (Müslim, “Cum’a”, 43) hadisinin, umumunu tahsis edecek sahîh veya zayıf bir hadisin vârid olmadığını gerekçe göstererek, bu hadisle istidlal ettiğini söylemekte ve dolayısıyla hasene veya seyyie şeklinde iki çeşit bid‘ati reddetmektedir. Bkz. Hasan Han, **ed-Dînu’l-Hâlis**, c. 3, s. 16.

²¹⁸ Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Bid‘at Olgusu ve Bid‘atle Mücadelenin Gerekliliği”, **İslâmî İlimler Dergisi**, s. 29.

²¹⁹ Hasan Han, **et-Tâcül-Mükellel**, s. 436-451; Hasenî, **Nüzhetü’l-Havâtır**, c. 8, s. 1248; Ahmed, **Da‘vetü’ş-Şeyh**, s. 310-312.

²²⁰ Mesela bkz. Hasan Han, **Ebcedu’l-Ulûm**, c. 3, s. 201; ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 153; c. 4, s. 87, 485. c. 8, s. 519. c. 9, s. 513; c. 10, s. 323, 354.

Aynı şekilde çalışma konumuz olan şerhlerinde de Şevkânî'den çok fazla nakilde bulunduğu²²¹, birçok hadis şerhini Şevkânî'nin görüşleriyle noktaladığı²²² ve pek çok yerde okuyucuyu onun eserlerine yönlendirdiği²²³ görülmektedir. Yine şerhlerinden çokça faydalandığı *Sahîhayn* şârihleri²²⁴ ve etkilendiği âlimlerden İbn Teymiyye ile İbn Kayyım'ı bile yeri gelince eleştirdiği,²²⁵ ancak Şevkânî'yi hiçbir şekilde tenkit konusu etmediği dikkat çekmektedir.

Hasan Hân'ın Şevkânî'nin tesiri altında kalması şüphesiz geçirdiği eğitim süreciyle de yakından ilgilidir. Zira ders aldığı hocalarından Şeyh Abdülhak b. Fadlullah el-Hindî, Şevkânî'nin talebesi, Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî ve kardeşi Şeyh Zeynülâbidîn de Şevkânî'nin öğrencisi olan Şeyh Muhammed b. Nâsır el-Hâzimî'nin talebeleridir.²²⁶ Ayrıca Hasan Han'ın 1868'de çıktığı hac yolculuğu esnasında Yemen'e uğrayıp orada Şevkânî'nin bazı kitaplarını satın alması,²²⁷ Mekke'de tanıştığı Yemenli âlimlerden ders okuyup icâzet alması²²⁸ da kanaatimizce onun Şevkânî'den etkilenmesinin yolunu açan diğer vesilelerdir.

Hasan Han'ın özellikle fıkhi anlayış ve görüşlerinin şekillenmesinde, Şevkânî'nin önemli ölçüde etkisi olmuştur. Fetvalarında genellikle onun görüş ve

²²¹ Mesela bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 492, 503, 506, 516; c. 2, s. 153, 173, 430, 580; c. 3, s. 56, 163; c. 4, s.87, 251; c. 5, s. 36, 170, 200, 204, 276, 277, 289, 325, 347, 351, 361, 371, 379, 387, 398, 405, 422, 461, 540, 599; c. 6, s. 25, 32, 53, 90, 107, 129, 148, 190, 267, 300, 505, 507, 508, 510; c. 7, s. 225, 421; c.8, s.199, 305, 404, 519; c. 9, s. 37, 174; c. 10, s. 9, 35, 323; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 76; c. 2, s. 25; 39; 42; 72; 75; 94; 97; 120; 129; 131; 174; 220; 235; 242; 275; 314; 315; 320; 333; 344; 351; 353; 359; 360; 380; 390; 418; 452; 467; 487; 493; 524; 538; c. 3, s. 12; 33; 62; 101; 126; 131; 143; 147; 171; 180; 187; 228; 262; 267; 277; 311; 324; 332; 343; 353; 410; 414; 507; 516; c.4, s.11; 16; 29; 75; 119; 301; 386; 411; 513; 604; c. 5, s. 11; 51; 136; 147; 230; 486; 464; 581; 583-584; c. 6, s.33; 56; 102; 215; 247; 390; 426; c. 7, s. 9; 54, 72; 207; 238; 274; 404; 500; 539; c. 8, s. 11; 25; 55; 105; 364; c. 10, s. 189; 265; 293-294; c. 11, s. 718; 775.

²²² Mesela bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 492, 503; c. 3, s. 163; c. 5, s. 200, 379, 422; c. 6, s. 267; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 4, s. 624; c. 5, s. 162; c. 6, s. 215; 247; 476; 549; c. 7, s. 424; 594; c. 8, s. 101.

²²³ Mesela bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 5, s. 391; c. 9, s. 266, 309; c. 8, s. 316, 396, 591; c. 9, s. 62; c. 10, s. 354; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 469; c. 2, s. 431; c. 4, s. 28; c. 5, s. 528; c. 6, s. 557.

²²⁴ Bu şârihler, Kâdî İyâz, Nevevî, İbn Hacer ve Kastallânîdir.

²²⁵ Bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 3, s. 148-149, 169; c. 8, s. 396; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 255; c. 6, s. 518, 526-527.

²²⁶ Ahmed, *Davetüş-Şeyh*, s. 310; Hasan Han, hocası Şeyh Abdülhak b. Fadlullah el-Hindî vasıtasıyla hadis ilmindeki yetkinliğini Şevkânî'ye dayandırmaktadır. Bkz. Hasan Han, *Ebcedu'l-Ulûm*, c. 3, s. 169.

²²⁷ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 29.

²²⁸ Hasenî, *Nüzhetü'l-Havâtır*, c. 8, s. 1247; Mücâhid, *el-A'lamu's-Şarkîyye*, s. 167.

yaklaşımlarını aktarmış,²²⁹ bazı eserleri üzerine şerh ve ihtisar çalışmaları yapmıştır.²³⁰ O, Şevkânî'nin eserlerinin bizzat yayımlanması ile de ilgilenmiş, Şevkânî'nin *Neylû'l-Evtâr*'ını bastırmış ve ücretsiz bir şekilde dağıtımını sağlamıştır.²³¹ Hasan Han'ın Şevkânî'nin düşünce ve eserlerini Hindistan'a taşıması ve onun muhtelif eserleri üzerine yaptığı çalışmalar, Hindistan'daki modern selefilğin Şevkânî'nin eserleri doğrultusunda şekillenmesini sağlamıştır.²³²

Hasan Han, Şevkânî'nin yanı sıra Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)²³³, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) ve Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792) gibi âlimlerden de yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Onun âlimlerin kısa biyografilerine yer verdiği *Ebcedü'l-ulûm* adlı eserinde Şevkânî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Abdülvehhâb'dan uzunca bahsetmesi ayrıca dikkate değerdir.²³⁴

Hasan Han'ın mezkûr isimler arasında İbn Teymiyye'den de çok fazla etkilendiğini belirtmek gerekir. Zira onun İbn Teymiyye'nin eserlerini çokça okuduğu, okuttuğu, onlardan nakillerde bulunduğu ve bazı kitaplarının çoğaltılmasını sağladığı nakledilmiştir. Özellikle Allah'ın sıfatları konusunda te'vîli reddetmesi ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kabrini ziyaret için yapılan yolculuğa (şeddi rihal) karşı olması gibi konularda İbn Teymiyye'nin görüşlerini benimseyerek onu savunmuştur.²³⁵

Şevkânî ve İbn Teymiyye'nin tesiri altında kalan Hasan Han'ın bu durumu, çağdaşlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Nitekim çağdaşları tarafından delillerinin zayıflığına bakmaksızın Şevkânî ve İbn Teymiyye'yi taklit edip onların görüşlerini aynen benimsediği gerekçesiyle eleştirilmiştir.²³⁶

²²⁹ Hasan Han, *Delilu't-Talib*, s. 6.

²³⁰ Çavuşoğlu, "Siddik Hasan Han", *DİA*, c. 37, s. 96.

²³¹ Lokmân, *es-Seyyid Siddik Hasan*, c. 1, s. 39; Adil Yavuz, *eş-Şevkânî ve Hadisçiliği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2002), s. 298.

²³² Eyyüp Said Kaya, Nail Okuyucu, "Şevkânî", *DİA*, TDVY., İstanbul 2010, c. 39, s. 26.

²³³ Hasan Han'ın İbn Kayyim'dan yaptığı nakillerde "Şeyhu'l-İslâm, el-İmâm, el-Allâme, el-Hâfız" şeklinde övücü ifadeler kullandığı görülmektedir. Bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 5, s. 194; c. 8, s. 278.

²³⁴ Çavuşoğlu, "Siddik Hasan Han", *DİA*, c. 37, s. 96.

²³⁵ Ahmed, *Davetüş-Şeyh*, s. 308-309.

²³⁶ Çavuşoğlu, "Siddik Hasan Han", *DİA*, c. 37, s. 96.

1.2.3. Eserleri

Hasan Han, talebelik yıllarından beri batı ilimleri de dâhil olmak üzere birçok ilimle iştigal ettiğini, çok fazla kitap okuyup eserler yazdığını ifade etmiştir. Yazdığı ilk kitabın *Tercümetü'l-Merâh fî't-Tasrîf* olduğunu ve bunu yazmak için 59 kitaba müracaat ettiğini belirtmiştir.²³⁷

Hasan Han, başta İslâmî ilimler olmak üzere pek çok muhtelif alanda birçok eser kaleme almıştır.²³⁸ Onun hakkında bilgi veren bazı araştırmacılara göre bu eserlerin sayısı 222²³⁹ veya 223'tür.²⁴⁰ Ancak yazdığı küçük risaleleri dâhil edince bu sayı 300'ü bulmaktadır.²⁴¹ Hasan Han, eserlerini Arapça, Urduca ve Farsça dillerinde yazmıştır.²⁴² Onun telif ettiği eserlerden 220 tanesi, ait olduğu ilim dalına göre tasnif edilerek kaydedilmiştir.²⁴³ Çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı burada sadece Arapça olarak telif ettiği hadîs eserlerinin tanıtımını yapacağız.

1.2.3.1. Hadîs Eserleri

1. *el-İdrâk bi-Tahrîci Ehâdîsi Reddî'l-İşrâk*: Şeyh Veliyyullah Dehlevî'nin torunu İsmâîl Şehîd'in şirki reddetmek amacıyla yazdığı *Reddu'l-İşrak* adlı eserindeki hadisler tahrîc edilmiştir. Kanpur'da (1290/1873) basılmıştır.²⁴⁴

2. *el-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's-Sâ'a*:²⁴⁵ Hasan Han, bu eserinde fiten hadisleri ile kıyamet alametlerine dair hadisleri ele almaktadır.

²³⁷ Hasan Han, **et-Tâcü'l-Mükellel**, s. 536.

²³⁸ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 66; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 93-94.

²³⁹ Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, **Cuhûdun Muhlese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara**, İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980, s. 77; Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 8, s. 1250.

²⁴⁰ Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri**, s. 83; Mehmet Sait Uzundağ, **Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890)**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018, s. 75.

²⁴¹ Hasan Hân, **el-İzâa**, s. 13; Hasenî, **Nüzhetü'l-Havâtır**, c. 8, s. 1250.

²⁴² Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 66; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 93.

²⁴³ Hasan Han'ın Arapça, Urduca ve Farsça dillerinde telif ettiği 220 eseri görmek için bkz. Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 70-82; Sadullah el-Muhammedi, **el-Emir Sıddîk Hasan Han**, s. 49-81; Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri**, s. 83-107; Uzundağ, **Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han**, s. 75-91.

²⁴⁴ Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri**, s. 89; Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 94.

²⁴⁵ Bopal 1293; el-Cevâib bil-Âsitâne 1293; Matbaatu'l-Medenî, Mısır 1959; Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421.

3. *Erbaûne Hadisen fî Fedâili'l Hacc ve Umra*: Müellif bu eseri, Hac ve Umre ibadetini yapmak isteyenler için kaleme almıştır. Eserde Hac ve Umrenin faziletinden bahsedilmekte ve konuyla ilgili kırk hadise yer verilmektedir. Eserin yazım tarihi 1292'dir.²⁴⁶

4. *Erbaûne Hadisen Mütevâtiren*: Kırk tane mütevâtir hadisi konu edinmektedir.²⁴⁷

5. *Bülûğu's-Sûl min Akdiyeti'r-Resûl*: Mücellif, İbn Kayyım'ın *Î'lâmu'l-Muvakkı'în* adlı eserinin sonunda topladığı Hz. Peygamber'den (s.a.v.) mervi hüküm ve fetvaları, okuyucunun daha kolay istifade edebilmesi için bu kitapta bir araya getirmiştir. Kitap 1292 yılında Bopal'de basılmıştır.²⁴⁸

6. *el-Hırzu'l-Meknûn min Lafzi'l-Ma'sûmi'l-Me'mûn*: Bu eser 13 sayfadan oluşmakta ve 40 mütevâtir hadisi konu edinmektedir. 1290 yılında Matbaa Skenderi'de basılmıştır.²⁴⁹

7. *Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resûlihi fî'n-Nisve*: Hasan Han, bu kitabı Bopal emiresi olan hanımının talebi üzerine kaleme almıştır.²⁵⁰ Eseri iki bölüme ayıran müellif ilk bölümde kadınlar hakkındaki ayetlere, ikinci bölümde ise hadislerle yer vermiştir. Çeşitli baskıları bulunmaktadır.²⁵¹

8. *el-Hıttâ fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte*: Eser, bir giriş beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında ilim ve ulemânın fazileti, hadis ilminin değeri ve muhaddislerin fazileti konusu işlenmektedir. Birinci bölümde başlangıcı, toplanması, yazılması ve nakledilmesi açısından hadis ilminin bilinmesi konusu; ikinci bölümde

²⁴⁶ Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhammedi, **el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fî'l-Edebi'l-Arabi**, el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Alemiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslâmabad 1421/2001, s. 52; Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri**, s. 89.

²⁴⁷ Eren, **Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri**, s. 94.

²⁴⁸ Sadullah el-Muhammedi, **el-Emir Sıddîk Hasan Han**, s. 53.

²⁴⁹ Sadullah el-Muhammedi, **el-Emir Sıddîk Hasan Han**, s. 53.

²⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, **Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resulihî fî'n-Nisve**, thk. Mustafa Said el-Hın- Muhyiddin Musto, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1401/1981, s. 13-14.

²⁵¹ Bkz. İstanbul 1301; nşr. Muhammed Abdürrezzâk er-Raûd, Amman, 1989; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Mansûre 1996; nşr. Hedy Mahmûd Karâa, Kahire, 1401/1981; nşr. Mustafa Saîd el-Hın Muhyiddin Misto, Beyrût, 1416/1997). Eser, *Fıkhu'n-Nisâ fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-Sünneti'n-Nebeviyye* adıyla da basılmıştır. (nşr. Hamza en-Neşreti-Abdülhafız Ferağlı, Kahire 1998) Bkz. Abdülhamit Birışık, A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 94.

hadis ilimleri ve bu konuda yazılan eserler ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde hadis kitaplarının tabakaları; dördüncü bölümde İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i de dâhil edilerek *Kütüb-i Sitte* ve üzerine yazılan şerhler hakkında bilgi verilmektedir. Son bölümde ise İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin biyografilerine yer verilmektedir.²⁵² Eser, Lahor (1977) ve Beyrût'ta (1985, 1987) basılmıştır.²⁵³

9. *er-Rahmetu'l-Mühdât ilâ men Yurîdu Ziyâdeti'l-İlmi 'alâ Ehâdîsi'l-Mişkât: Mişkâtü'l-Mesâbih* adlı esere, Hasan Han'ın yaptığı ta'lik ve izahatları ihtiva etmektedir. Hicri 1301'de 352 sayfa olarak neşredilmiştir.²⁵⁴

10. *er-Ravdu'l-Bessâm min Tercemeti Bulûği'l-Merâm*: Bu kitap, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Bulûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm* isimli eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır. Hasan Han'ın büyük oğlu adına Riyad'da (1411) basılmıştır. Ancak kaynaklar bu kitabın Hasan Han'a ait olduğu konusunda ittifak etmiştir.²⁵⁵

11. *es-Sirâcü'l-Vehhâc min Keşf-i Metâlib-i Müslim b. Haccâc*: el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Sahîh-i Müslim* için yazdığı *Muhtasaru Sahîhi Müslim*²⁵⁶ adlı ihtisarin şerhidir. Çalışmamızın konusu olan şerhlerden biri olup detaylıca incelenmiştir.

12. *'Avnu'l-Bârî li-Halli Edilleti'l-Buhârî*²⁵⁷: Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *Sahîh-i Buhârî* üzerine kaleme aldığı *et-Tecridü's-Sarîh*²⁵⁸ adlı

²⁵² Bkz. Sıddîk Hasan Han, *el-Hıttâ fi Zikri's-Sihâhi's-Sitte*, thk. Ali Hasan Halebi, Dârü'l-Ceyl, Beyrût t.y.

²⁵³ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA*, c. 37, s. 94.

²⁵⁴ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri*, s. 93.

²⁵⁵ Sadullah el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han*, s. 56.

²⁵⁶ Eser, Sıddîk Hasan Han'ın *es-Sirâcu'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı Arapça şerhiyle birlikte basılmış (Bhopal 1302), eseri ayrıca Nâsirüddin el-Elbânî (I-II, Küveyt 1389/1969; Beyrût 1393/1973; Beyrût-Dımaşk 1407/1987, 6. bs; Riyad 1414/1994) ve Ali Abdullah ed-Demecân (?) *Ehâdîss Muhtâra Sehletü'l-Hıfz ve'l-İbâre: min Muhtasari Sahîhi Müslim* adıyla (Riyad 1416/1996) yayımlanmıştır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA*, TDVY., İstanbul 2006, c. 32, s. 36.

²⁵⁷ I-II, Bopal 1299/1881; I-V, Halep, 1984.

²⁵⁸ Eser, *Muhtasaru'l-Buhârî* adıyla da bilinmektedir. *el-Câmi'u's-Sahîh*'in ihtisarı ve yeniden tertip edilmiş şekli olup, *Sahîh-i Buhârî*'nin en meşhur muhtasarlarından biridir. Zebîdî bu eserinde *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerden sadece muttasıl müsned olanlara yer vermiş, bunların senedlerini ve mükerrerlerini de çıkarmıştır. Abdullah eş-Şerkâvî tarafından *Fethu'l-mübdî bi-şerhi Muhtasari'z-Zebîdî*; Sıddîk Hasan Han tarafından da *'Avnu'l-Bârî li-halli edilleti'l-Buhârî* adıyla şerhedilen eseri Ahmed Naim ve Kâmil Miras uzun açıklamalarla birlikte Türkçe'ye çevirmiş, çeviri 1928-1948 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiştir (*Sahîh-i Buhârî Muhtasari*

muhtasarın şerhidir.²⁵⁹ Çalışmamızın konusu olan şerhlerden biri olup ayrıntılı olarak incelenmiştir.

13. *Fethu'l-Allâm li-Şerhi Bulûği'l-Merâm*²⁶⁰: İbn Hacer'in ahkâm hadislerine dair *Bulûğu'l-Merâm* adlı eserinin şerhidir. Hasan Han, bu eseri *Miskü'l-Hitâm min Şerhi Bulûği'l-Merâm* adıyla Farsça olarak da şerh etmiş,²⁶¹ ayrıca *er-Ravzü'l-Bâsim min Tercemeti Bulûği'l-Merâm* ismiyle Farsça'ya tercüme etmiştir.²⁶²

14. *Nüzûlü'l-Ebrâr bil-İlmi'l-Me'sûr mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr*²⁶³: Müellifin, Peygamberimiz'in (s.a.v.) dua ve zikir ihtiva eden sahîh hadislerini bir araya getirdiği eseridir.²⁶⁴

Hasan Han'ın hayatı ve ilmi kişiliği hakkında buraya kadar zikrettiğimiz bilgilerin, onu tanıma noktasında yeterli olduğu kanaatindeyiz. Şimdi yukarıda zikrettiğimiz eserlerinden çalışma konumuz olan şerh kitaplarının tanıtımına başlayabiliriz.

1.3. ŞERHLERİN TANITIMI

Bu başlık altında müellifimiz Hasan Han'ın, *'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî* ve *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* isimli şerhlerinin tanıtımı yapılacaktır.

1.3.1. 'AVNU'L-BÂRÎ Lİ-HALLİ EDİLLETİ'L-BUHÂRÎ

Çalışma konumuzun ilki olan *'Avnu'l-Bârî* şerhi, *Sahîh-i Buhârî*'nin muhtasarlarından, ez-Zebîdî'nin *et-Tecrîdu's-Sarih li-ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh* adlı

Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, I-XII). Bkz. Hüseyin Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed" **DİA**, TDVY., İstanbul 2013, c. 44, s. 167.

²⁵⁹ Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 93.

²⁶⁰ I-II, Bulak 1302; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, I-II, Beyrût 1418/1997; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-IV, Beyrût 1422/ 2001; I-II, Dârü Sâdır, Beyrût, t.y.

²⁶¹ Bkz. I-III, Leknev, t.y.

²⁶² Birişik-Eren, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 94.

²⁶³ İstanbul, 1301; Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.

²⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Nüzûlü'l-Ebrâr bi-İlmi'l-Me'sûri mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, t.y., s. 4. (Mukaddime)

eserinin şerhidir. Bu nedenle şerhin tanıtımına başlamadan evvel, Zebîdî ve *et-Tecrîdu's-Sarîh*'i hakkında bilgi vermenin isabetli olacağı kanaatindeyiz.

1.3.1.1. Zebîdî ve *et-Tecrîdu's-Sarîh*

Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî, h. 812 yılında Yemen'in Zebîd şehrinde dünyaya geldi.²⁶⁵ Babası ile dedesi İbn Hacer el-Askalânî'ni talebelerinden olup dedesi Abdüllatîf hadis ve nahiv alanında devrin önde gelen Hanefî âlimlerindendi. Zebîdî, hadis öğrenimine erken yaşlarda başladı. H. 823'te kardeşiyle birlikte Taiz'de Nefisüddin Ebû Rebî' Süleyman b. İbrâhim el-Alevî'den Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîhi'ini semâ, kıraat ve kısmen icâzet yoluyla okudu. Ayrıca İbnü'l-Cezerî', Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Birşekî ve Ebü'l-Kasm el-Usluki gibi âlimlerden de istifade etti.²⁶⁶ Taiz ve Zebîd medreselerinde hem talebelik hem de hocalık yaptı. Yemen tarihine dair eserleriyle bilinen ve İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-Usûl*'ünü ihtisar eden İbnu'd-Deyba' (ö. 944/1537) onun talebeleri arasında yer almaktadır.²⁶⁷ Çok yönlü bir âlim olmakla beraber hadisçilik yönü daha ağır basan Zebîdî, devrinin Yemen muhaddisi olarak tanınmıştır. H. 893 yılında (23 Mart 1488) doğduğu şehir olan Zebîd'de vefat etmiştir. Zebîdî'nin vefatı ile Yemen halkının hadis rivayetinde, âlî isnaddan bir derece düştüğü kabul edilmiştir.²⁶⁸

Zebîdî, telif ettiği birçok kitap²⁶⁹ arasından *et-Tecrîdu's-Sarîh li-ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh* adlı eseriyle ön plana çıkmıştır. Bu eser, *el-Câmi'u's-Sahîh*'in ihtisarı ve yeniden tertip edilmiş şekli olup *Sahîh-i Buhârî*'nin en meşhur muhtasarlarından sayılmaktadır.²⁷⁰ Buhârî, *Sahîh*'inde mevkuf ve maktu hariç muallak, mutâbi ve mükerrerlerle beraber 9.082 rivayet ile 25.000'den fazla isnâd kaydetmiştir. Şüphesiz bu durum eserden faydalanmayı güçleştirmiştir. Bu zorluğu gidermek için müellifler

²⁶⁵ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi' li-ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Dâru'l-Ceyl Beyrût 1412/1992, c. 1, s. 214; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 1, s. 91; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, I-II, thk. M. Şerefettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi Beyrût, t.y, c. 1, s. 554; Hüseyin Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, TDVY, İstanbul 2013, c. 44, s. 167.

²⁶⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi'*, c. 1, s. 214; Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, c. 44, s. 167.

²⁶⁷ Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, c. 44, s. 167.

²⁶⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi'*, c. 1, s. 214-215; Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, c. 44, s. 167.

²⁶⁹ Zebîdî'nin telif ettiği eserler için bkz. Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, c. 44, s. 167-168.

²⁷⁰ Hansu, "Zebîdî, Ahmed b. Ahmed", *DİA*, c. 44, s. 167.

tarafından “muhtasar” türü çalışmalar yapılmıştır. Zebîdî’nin mezkûr eseri de bu tür çalışmaların en meşhurlarından kabul edilmektedir.²⁷¹

Zebîdî, Buhârî’deki hadislerin sıhhati bilindiği için hadislerin yalnızca asıllarının öğrenilmesini yeterli görmüş, bu nedenle de *et-Tecrîdu’s-Sarîh*’te hadislerin sahâbî râvisi dışındaki senedleri hazfetmiştir. O, bir hadisi genellikle ilk geçtiği yerde yazmış, tekrarında bir ziyade varsa onu belirtmiştir. *el-Câmi’u’s-Sahîh*’te muhtasar şekilde yer alan bir rivayet, mufassal olarak tekrar edilmişse, mufassal olanını tercih etmiştir.²⁷² Ayrıca *es-Sahîh*’de yer alan bazı kitapları çıkararak yeni kitaplar eklemiş, kitapların bir kısmını birleştirmiş, tek kitap şeklinde olanları da iki ayrı kitap haline getirmiştir.²⁷³ Zebîdî, eserinde sadece muttasıl ve merfû hadislere yer vereceğini, muallak, munkatı, mevkuf, maktu ve mükerrer rivayetleri terk edeceğini belirttiğinden, *el-Câmi’u’s-Sahîh*’teki 9.082 rivayetten *et-Tecrîdu’s-Sarîh*’e 2.230 hadis almıştır.²⁷⁴ Ancak Zebîdî’nin bu duruma bütünüyle riayet etmediği, bazen mevkuf ve muallak haberleri de zikrettiği kaydedilmiştir. Yine onun bazı rivayetlerde anlam kaybına sevk edecek şekilde ihtisar yaptığı, bazen de mufassal yerine muhtasar olan hadis itercih ettiği nakledilmiştir.²⁷⁵

Zebîdî’nin söz konusu eseri, tertip yönünden kullanışlı olmakla beraber, *el-Câmi’u’s-Sahîh*’in birtakım mühim özelliklerini yansıtmamaktadır. Söz gelimi Buhârî’nin bab başlıklarında fikhî görüşünü belirtmek için zikrettiği âyetler, muallak, mevkuf, maktu hadisler ile meşhur imamların sözlerinin hazfedilmesi, hadislerle âyetler arasındaki ilgiyi koparmış ve konu bütünlüğünün yitirilmesine neden olmuştur. Öte yandan bazı bablar tamamen çıkarılarak, eserin bütünlüğünü bozacak düzeyde çok

²⁷¹ Hüseyin Hansu, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, **DİA**, TDVY, İstanbul 2011, c. 40, s. 251-252.

²⁷² Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, **et-Tecrîdu’s-Sarîh li-ehâdîsi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, thk. Hasan Abdulmun‘im Selmî – Kısra Sâlih Ali, Müessesetu’r-Risâle Nâşirun, Beyrût 1430/2009, s. 13-14; Hansu, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, **DİA**, c. 40, s. 252.

²⁷³ Hüseyin Çınar, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir 2015), s. 70; Ali Çelik, “Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecdî Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: *Tecdîdu’s-Sarîh* Örneği”, **HADITH**, sy. 4, s. 103-104. (63. Dipnot).

²⁷⁴ Zebîdî, **et-Tecrîdu’s-Sarîh**, s. 13-14, Hansu, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, **DİA**, c. 40, s. 252.

²⁷⁵ Hansu, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, **DİA**, c. 40, s. 252; Çınar, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme**, s. 69; Çelik, “Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecdî Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: *Tecdîdu’s-Sarîh* Örneği” s. 104-105.

fazla ihtisara gidilmiştir. Nitekim *et-Tecrîdu's-Sarîh*'in mütercim ve şârihleri Ahmed Naim ve Kâmil Miras, eseri anlaşılır bir şekilde tercüme edebilmek için bazen *el-Câmi'u's-Sahîh*'ten ilâveler yapma zorunluluğunu hissetmişlerdir.²⁷⁶

Bütün müspet ve menfî yönleriyle beraber, İslâm dünyasında büyük bir şöhrete mazhar olan *et-Tecrîdu's-Sarîh*, muhtelif çalışmalara konu edilmiş ve pek çok kez neşredilmiştir.²⁷⁷

Tecrîdu's-Sarîh'e Yapılan Şerh, İhtisar ve Tercüme Çalışmaları

Söz konusu çalışmalar, Diyanet İslâm Ansiklopedisinde²⁷⁸ şu şekilde kaydedilmiştir:

- 1- Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkavî, *Fethu'l-Mübdî bi-Şerhi Muhtasari'z-Zebîdî*.²⁷⁹
- 2- Ebû't-Tayyib, Muhammed Sıddîk Hasan Han el-Kannevci, *'Avnu'l-Bârî li-Hallî Edilleti'l-Buhârî*.²⁸⁰
- 3- Babanzâde Ahmed Naim– Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasar Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*.²⁸¹
- 4- İbn Kâsım el-Gazzî, *Şerhu Muhtasari'z-Zebîdî*.²⁸²
- 5- Mahmûd Emîn en-Nevâvî – Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî, *el-Muhtâr Mine't-Tecrîdi's-Sarîh li Ehâdîsi'l-Câmîi's-Sahîh*.²⁸³

²⁷⁶ Hansu, “et-Tecrîdü's-Sarîh”, **DİA**, c. 40, s. 252; Çinar, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme**, s. 69.

²⁷⁷ Bulak, 1285, 1287, 1312, 1322; Kahire, 1306, 1312, 1323, 1335, 1347; Dımaşk, 1404; nşr. İbrâhim Bereke, Beyrût, 1405/1985, 1412/1992; nşr. Mustafa Dîb el-Buga, Dımaşk, 1409/1988, 3. bs.; nşr. İmâd Amir, Kahire, 1415/1994; Riyad, 1415/1994.

²⁷⁸ Bkz. Hansu, “et-Tecrîdü's-Sarîh”, **DİA**, c. 40, s. 252.

²⁷⁹ I-III, Kâhire, 1307, 1320, 1323, 1330, 1338, 1345, 1347, 1367-1368, 1374/1955; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kâhire, 1384; nşr. Muhammed Selim Zeydân, Kâhire, 1396; nşr. Abdülkâdir Muhammed Ali, Beyrût, tsz; Beyrût, t.y. Dâru'l-Ma'rife; Beyrût, t.y. Dâru'l-İrşâd.

²⁸⁰ I-II, Bopal, 1299/1881; I-IV, Halep, 1404/1984, Dâru'r-Reşîd; I-VI, Beyrût, 1429/2008, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye; I-X, Katar, 1430/2009, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye; I-X, Dımaşk 1433/2012, Dâru'n-Nevâdır.

²⁸¹ I-XII, 1948, Diyanet İşleri Başkanlığı.

²⁸² Kâhire, 1347.

²⁸³ Kâhire, 1955, 1958.

6- Mehmed Vehbi Efendi, *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Muhtasarı*.²⁸⁴

7- Abdullah Feyzi Kocaer, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh*.²⁸⁵

Zebîdî ve eseri *et-Tecrîdu's-Sarîh* hakkında gerekli malumatı verdikten sonra, çalışma konumuz olan '*Avnu'l-Bârî li-Halli Edilleti'l-Buhârî*' adlı şerhimizin tanıtımına başlayabiliriz.

1.3.1.2. Şerhin Yazılma Sebebi

Şüphesiz her müellifi, eser yazmaya sevk eden bazı sebepler vardır. Bu sebepler genellikle “mukaddime” bölümünde zikredilir. Müellifimiz Hasan Han'ın da şerh çalışmasını hangi amaçla yazdığı mukaddime kısmında görülmektedir.

Hasan Han, eserinin mukaddimesinde hadis kitapları arasında önemli bir kitaba şerh yazma fikrinin sık sık aklına geldiğini ve sahip olduğu üstün meziyetler sebebiyle, Allah'ın kitabından sonra diğer tüm kitaplara tercih edilen, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine şerh yazmayı düşündüğünü ifade etmiştir. Bununla beraber böyle bir işe kalkışmada kendini yetkin bulmadığını da belirtmiştir. Onun bu düşünceden vazgeçmesinde İbn Hacer'in Buhârî üzerine yazdığı *Fethu'l Bârî* şerhi çok etkili olmuştur. Zira Hasan Han, *Fethu'l Bârî*'yi yeterli ve zirve bir eser olarak görmüş, öyle ki Buhârî'ye şerh yazmaya teşebbüs edenlerin, ancak *Fethu'l Bârî*'nin çoluk çocuğu mesabesinde olacaklarını vurgulamıştır. Hasan Han, *el-Câmi'u's-Sahîh*'e şerh yazma düşüncesinin üzerinden belli bir müddet geçtikten sonra Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin *et-Tecrîdu's-Sarîh li-ehâdisi'l-Câmi'i's-Sahîh* adlı eseriyle karşılaştığını ve eseri beğendiğini söylemiştir. *et-Tecrîdu's-Sarîh*'e bir şerh yazmaya niyetlenen Hasan Han, bu çalışmaya başlamasının sebebini şöyle açıklamıştır: “el-Gazzî (ö. 918) ile eş-Şerkavî'nin (ö. 1227) eserleri dışında *et-Tecrîdu's-Sarîh* üzerine yazılmış, okuyucuya fayda sağlayacak ve nebevi ilmin talibine bu yolun yöntemini gösterecek bir şerhe vakıf olmadım. Bu iki şerhten de eksik seçilmiş birkaç metin dışında şu ana kadar bana bir şey ulaşmadı. Bunun üzerine bende ‘şüphesiz bol yağmur gibi yağmasa da elbet bir çisenti olur’ diyerek şerhi yazmaya koyuldum.” Hasan Han, satırların

²⁸⁴ I- IV, İstanbul, 1966, 1981.

²⁸⁵ Konya, 2003, 2004, 2009; I-II, İstanbul, 2004.

devamında bu çalışmasındaki gayeyi, sünnete hizmet edenlerden sayılmak, şeklinde ifade etmiştir.²⁸⁶

Müellifimiz, çalışma konumuz olan bir diğer eseri, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*'ın son cildinde de '*Avnu'l-Bârî*' şerhinin yazılma nedenine değinmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Onu, evvela kendimin sonra salih oğlum Ebü'l-Hayr Nûru'l-Hasen et-Tayyib'in sonra da sünneti seven ve saygı gösteren herkesin fayda görmesi için yazdım.”²⁸⁷

1.3.1.3. Şerhin Baskıları

'*Avnu'l-Bârî*' şerhi, tespit edebildiğimiz kadarıyla birçok farklı ülkede basılmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Bopal 1299/1881, el-Matbau's-Sıddîkî, 2 cilt.
2. Halep 1404/1984, Dâru'r-Reşîd. 4 cilt.
3. Beyrût 1429/2008, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 6 cilt.
4. Katar 1430/2009, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 10 cilt.
5. Dımaşk 1433/2012, Dâru'n-Nevâdır, 10 cilt.

Bizim bu çalışmamızda esas aldığımız baskı, 10 cilt halinde neşredilen Katar baskısı olmuştur.

1.3.1.4. Şerhin Üslubu

Müellifimiz Sıddık Hasan Han'ın, söz konusu şerhinde benimsediği üslubu, genel hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

²⁸⁶ Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 39-41; Ayrıca bkz. Süyûtî bin Abdülmenâs, Abdullâh Cemîl Muhammed, “el-Muhaddisü'l-Emîr Sıddık Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmuhû fî Şerhi'l-Hadis *Avnu'l-Bârî* li Halli Edilleti Sahîhi'l Buhârî Numûzecen”, *el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Âlemiyye*, c. 12, sy. 1, s. 167-168.

²⁸⁷ Sıddîk Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 843-844.

a. Hasan Han, hadislerin şerhine başlamadan önce hadislerin yer aldığı kitap (bölüm) ve bab (konu) başlıklarını izah etmiş, daha sonra burada bulunan hadisleri tek tek zikrederek şerhlerini yapmaya çalışmıştır.²⁸⁸

b. Hadislerin şerhinde, önce hadiste geçen kelime ve kavramların özellikle de garip (bilinmeyen) kelimelerin izahını yapmış, kelimelerin hareke ve telaffuzlarının tespiti ile gramer tahlillerine ehemmiyet göstermiş, bu konuda dil ve lügat kitaplarından istifade etmiştir.²⁸⁹

c. Âlimlerden yaptığı nakillerde kimi zaman “قال الحافظ ابن حجر” gibi sarîh ifadeleri, bazen de “قال”, “قالوا”, “يقال”, “قال بعضهم”, “قال المحققون”, “قال المفسرون”, “قال العلماء”, “ذكر الاخباريون” gibi faili belirsiz ifadeler kullanmıştır.²⁹⁰

d. Hadislerin senedleri hakkında konuşmamış, sadece sahâbi râvileri hakkında biyografik bilgiler vermiş, aynı râvi tekrar geçtiğinde ise tekrara düşmemek adına hiçbir malumat serdetmemiştir.²⁹¹

e. Bazı hadis şerhlerinin son cümlesini, “والله اعلم” ve “وبالله التوفيق” sözüyle bitirdiği gözlenmiştir.²⁹²

f. Bazen konu hakkında daha detaylı izahlar için kendi eserlerine okuyucuyu yönlendirmiştir.²⁹³

²⁸⁸ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 261; c. 6, s. 305.

²⁸⁹ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 94, 95; c. 2, s. 53, 240; c. 6, s. 29, 236; c. 7, s. 43; c. 10, s. 39.

²⁹⁰ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 79, 83, 87, 108, 191, 254; c. 3, s. 390; c. 4, s. 604; c. 5, s. 170, 262.

²⁹¹ Bu duruma örnek olarak sahâbi Enes b. Mâlik’i verebiliriz. Bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 198, 201. Müellifimizin hadislerin isnadı hakkında söz söylemeyip sadece sahâbi râvileri hakkında bilgi vermesinin asıl nedeni, ez-Zebîdî’nin *et-Tecridu’s-Sarih*’te benimsediği yöntemdir. Çünkü ez-Zebîdî, zikrettiği hadislerin senedinde yer alan sahâbi râvisi dışındaki ricâli hazfetmiştir.

²⁹² Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 85; c. 2, s. 539; c. 9, s. 62.

²⁹³ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 322, 326, 348, 425, 435, 458; c. 2, s. 398; c. 3, s. 102, 158; c. 5, s. 22, 196, 261, 428; c. 6, s. 564, 588, 589; c. 7, s. 168, 179, 239; c. 8, s. 162, 181, 303, 418, 488, 493, 504; c. 9, s. 38, 193, 322, 489; c. 10, s. 187, 190, 295, 340, 363.

g. Çalışmada soru-cevap metodundan da istifade etmiştir. Bunun için, “فإن قلت” şeklinde ifadeler kullanmıştır.²⁹⁴

h. Hasan Han, birçok hadisin şerhinde hadislerden çıkarılan sonuçlar, hükümler ve faydalara yer vermiş, bunun için de genellikle şu lafızları tercih etmiştir: “وفائدة”, “وهذا الحديث فيه”, “وفي هذا الحديث فوائد”, “وفي الحديث”, “وفي هذا الحديث”, “وفيه”, “واستدل بالحديث”, “ويؤخذ من هذا الحديث”, “يستفاد من الحديث”, “واستنبط من الحديث”, “الحديث”, “واستدل بمفهومه على”, “على”²⁹⁵

i. Hadis izahlarında genellikle önceki şârihlerden ve ulemâdan yaptığı nakillerle konuyu sonlandırırken, kimi zaman da zikrettiği nakillerden sonra kendi görüşünü, “قلت” ve “اقول” gibi ifadelerle açıkça ortaya koymuştur.²⁹⁶

j. Bazı hadis şerhlerini çok geniş ve detaylı yaptığı görülürken, kimi şerhleri ise çok kısa tutmuştur.²⁹⁷

k. Zaman zaman hadislere yaptığı izahları, “وبالجملة”, “والحاصل”, “فالمقصود هنا”, “ومحصل ذلك”, “والمراد به هنا”, gibi ifadelerle özetlemiştir.²⁹⁸

l. Müellifimiz, Buhârî şârihlerinden çokça istifade etmiş, onlardan sürekli nakillerde bulunmuştur. En fazla yararlandığı şârihler ise İbn Hacer ve Kastallânî olmuştur.²⁹⁹ Onun İbn Hacer ve Kastallânî’den yaptığı nakillerde genellikle şu

²⁹⁴ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 78-79; c. 2, s. 320; c. 3, s. 275, 278.

²⁹⁵ Mezûr lafızların geçtiği yerlerden örnek olarak bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 93; 189, 209, 216, 225, 237, 238, 358; c. 3, s. 181; c. 4, s. 492; c. 5, s. 60.

²⁹⁶ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 326, 487, 599; c. 2, s. 245, 284, 349; c. 3, s. 28, 148-149, 169; c. 4, s. 268; c. 5, s. 10, 77; c. 6, s. 414, 588; c. 9, s. 329. Hasan Han, bazı yerlerde bu ifadeleri kullanmaksızın da kendi görüşlerini zikrettiği olmuştur. Mesela bkz. ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 289; c. 2, s. 134, 341-342, 569; c. 4, s. 614; c. 5, s. 65-66; c. 6, s. 437; c. 10, s. 323.

²⁹⁷ Tespit edebildiğimiz kadariyle en uzun şerhi 44 sayfa (bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 134-178; c. 6, s. 217-261) en kısa şerhi ise 4 satır şeklinde olmuştur. Bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 138.

²⁹⁸ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 94, 95; c. 2, s. 283; c. 4, s. 68.

²⁹⁹ Hasan Han’ın ‘Avnu’l-Bârî eserini, *Fethu’l-Bârî* ile *İrşâdü’s-Sârî* üzerine inşa ettiği, bizatihi kendisi tarafından da tasrih edilmiştir. (bkz. ‘Avnu’l-Bârî, c. 10, s. 442.) Bu durum, Diyanet İslâm Ansiklopedisinde Hüseyin Hansu tarafından kaleme alınan “et-Tecridü’s-Sarih” maddesinde, ‘Avnu’l-Bârî hakkında söylenen, “şerhin hazırlanması sırasında İbn Hacer el-Askalânî’nin *Fethu’l-Bârî* ve Şemseddin el-Kirmânî’nin *el-Kevâkibü’d-Derârî*’sinden yararlanılmıştır” şeklindeki yargının tekrar gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Zira Hasan Han’ın, eserini oluştururken, *Fethu’l-Bârî* ile beraber en fazla istifade ettiği şerh kaynağı, el-Kirmânî’nin *el-Kevâkibü’d-Derârî*’si değil Kastallani’nin *İrşâdü’s-Sârî*’si olmuştur.

, “قال الحافظ في الفتح”, “قال الحافظ ابن حجر في فتح الباري”: ifadeleri kullandığı görülmüştür: “وفي الفتح”, “قال في الفتح”, “قال الحافظ”, “قال صاحب الفتح”, “كذا قرره في الفتح”, “وفي الفتح”, “قال في الفتح”, “قال في الإرشاد”, “قال في إرشاد الساري”, “قال القسطلاني في إرشاد الساري”, “ابن حجر كذا في”, “قال القسطلاني”, “قاله القسطلاني”, “قال القسطلاني”.³⁰⁰

m. Hasan Han, genellikle şerh ettiği hadislerin sonunda “isnadın nükteleri” şeklinde ifade edebileceğimiz, “letâifu isnâd” adını verdiği kavramla, zikrettiği hadisin hangi kaynaklarda tahrir edildiğine, hadisin senedinde bulunan râvilerin adedine, tabakalarına, nereli olduklarına, hadisi hangi edâ sîgasıyla naklettiklerine dair bilgi vermiştir.

Hasan Han’ın eserinde zikrettiği “letâifu isnâd” örneklerinden bir kaçını şöyle kaydedebiliriz:

(Örnek 1)

__ و من لطائف اسناد هذا الحديث: جمعه للتحديث و الإخبار و العنقة، و كل رجاله مكينون،
الا عبيدالله، فإنه كوفي، و هو من الرباعيات، و اخرج متنه البخاري ايضا في: التفسير، و مسلم في: الإيمان
خماسي الإسناد.

Bu hadisin isnadının nüktelerindendir: “tahdîs”, “ihbâr” ve “anane” sigalarını bir araya toplamıştır. Hadisin râvileri Ubeydullah hariç Mekkelidir. Ubeydullah ise Kufelidir. Hadis dört râvi ile Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ulaşan hadislerdendir. Buhârî bu hadisin metnini tefsîr bölümünde de tahrir etmiştir. Müslim ise îmân bölümünde beş râvili sened ile tahrir etmiştir.³⁰¹

(Örnek 2)

__ و رواة هذا الحديث ما بين مصري و مدني، و فيه تابعي عن تابعي، و اخرجه البخاري في:
التفسير، و التعبير، و الإيمان، و مسلم في: الإيمان، و الترمذي، و النسائي في: التفسير.

³⁰⁰ Söz konusu ifadelerin geçtiği yerlerden örnek olarak bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 155, 158, 225, 434; c. 2, s. 203, 365, 381, 398; c. 3. s. 102, 124, 129, 390, 557; c. 4, s. 68, 489; c. 5, s. 339, 595; c. 8, s. 554, s. 594.

³⁰¹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 185.

Bu hadisin râvileri arasında Mısırlı ve Medinelî kimseler vardır. Hadiste tâbiînin tâbiînden rivayeti vardır. Buhârî bu hadisi tefsîr, ta'bîr ve îmân bölümünde tahrir etmiştir. Müslim, îmân, Tirmizî ve Nesâî ise tefsîr bölümünde tahrir etmişlerdir.³⁰²

(Örnek 3)

__ ورواة هذا الحديث كلهم مدنيون، واخرجه البخاري في: الأدب، والتفسير، و مسلم ايضا فيه.

Bu hadisin râvilerinin hepsi Medinelidir. Buhârî, hadisi edep ve tefsîr bölümünde tahrir etmiştir. Müslim de aynı şekilde hadisi tahrir etmiştir.³⁰³

Şüphesiz inceleme konumuz olan şerhte daha pek çok letâifu isnâd örneği bulunmaktadır.³⁰⁴ Ancak bu letâifu isnâdların Hasan Han'a özgü olmadığını, Kastallânî'nin de *İrşâdu's-Sâri* şerhinde bunlara yer verdiğini belirtmeliyiz.³⁰⁵

1.3.2. *ES-SİRÂCU'L-VEHHÂC MİN KEŞFİ METÂLİBİ SAHÎHİ MÜSLİM B. HACCÂC*

İkinci çalışma şerhimiz olan *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Sahîhi Müslim* hadislerini ihtisar ettiği, *Muhtasaru Sahîhi Müslim* adlı eserin şerhidir. Bu nedenle şerhin tanıtımına başlamadan evvel, el-Münzirî ve eseri *Muhtasaru Sahîhi Müslim* hakkında bilgi vermenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

1.3.2.1. el-Münzirî ve *Muhtasaru Sahîhi Müslim*

Zekiyuddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh b. Selâme b. Sa'd el-Münzirî, hicri 581 yılının Şâban ayında Kahire'de (Fustat) dünyaya gelmiştir.³⁰⁶ Babası tarafından henüz on yaşında hadis meclisleriyle tanıştırılan el-Münzirî, babasının vefatından sonra da hadis derslerini bırakmamıştır. O, ilmini

³⁰² Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 122.

³⁰³ Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 124.

³⁰⁴ Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 100, 130, 133, 193, 196; c. 2, s. 19, 77, 382; c. 3, s. 22; c. 4, s. 35.

³⁰⁵ Mesela bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri*, c. 1, s. 138; 342.

³⁰⁶ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1405/1985, c. 23, s. 319-320; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-V, thk. Zekeriyâ Umeyrât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998, c. 4, s. 153; M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA*, TDVY., İstanbul 2006, c. 32, s. 35-37.

artırmak için İskenderiye, Harran, Ruha, Gazze, Dımaşk, Kudüs gibi ilim merkezlerine birçok kez seyahat ederek ve Mısır'ın çeşitli şehirlerini dolaşarak ulemâdan dersler almıştır. Cemmâilî, İbnu'l Mufaddal, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbn Şâs, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Fahreddin İbn Teymiyye, Yâkut el-Hamevî, İbn Nukta, Bahâeddin İbn Şeddâd, İbnü'l-Fâriz, İbnu'l-Müstevfî, İbnu'l-Hâcib ve İbn Ebü'l-İsba' gibi âlimlerden yararlanmışır. Ayrıca kendileriyle görüşemediği 600 kadar muhaddis, fakih ve şairden eserlerini rivayet etmek üzere icâzet aldığı ve icâzet aldığı hocaları arasında pek çok hanımın da bulunduğu nakledilmiştir.³⁰⁷

Hayatının önemli bir kısmını Mısır'da geçiren el-Münzirî, yirmi yıl kadar hocalık yaptığı Kâmilîyye Dâru'l-hadisî başta olmak üzere Sâlihîyye Medresesi ve Câmiu'z-Zâfirî'de ders vermiştir.³⁰⁸ el-Münzirî, hadislerin sahîh ve sakîmini, gizli kusurlarını ve tariklerini bilmede, hadislerin ihtiva ettiği hükümleri, manaları ve müşkilleri anlamada, hadislerin garîbini, i'rabını lafızlarındaki ihtilafları, râvilerin rivayetlerini, doğum ve ölüm tarihlerini, cerh ve tadil durumlarını bilmede çok üstün bir konuma sahipti.³⁰⁹ Zehebî onun için, “Kendi asrında ondan daha güçlü bir hadis hâfızı olmadı” demiştir.³¹⁰ el-Münzirî'nin hadise dair bu vukufiyetinden, Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Hasan ed-Dimyâtî, Ebü'l-Ganâim Müsâfir b. Ya'mur el-Cîzî ve Ebü'l-Kasm Abdurrahman b. Abdülvehhâb el-Kusî gibi hocaları; İbn Nukta, Ebü Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî gibi akranı; İbn Hallikân, İzzeddin Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî ve İbn Dakiku'l-İd gibi talebeleri faydalanmıştır. Yine Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî yıllarca onun derslerine devam ederken, İzzeddin bin Abdüsselâm da hadis meclislerinde bulunarak hadis rivayet etmiştir.³¹¹ el-Münzirî'nin, hicri 656 yılının Zilkade ayında Kahire'de Dâru'l-Hadîsi'l-Kamiliyye'de vefat ettiği nakledilmiştir.³¹²

³⁰⁷ Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 35.

³⁰⁸ Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 4, s. 153; Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 35.

³⁰⁹ Zekiyuddîn Abdulazîm el-Münzirî, **Muhtasarı Sahîhi Muslim**, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût-Dımaşk 1407/1987, s. 1; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 23, s. 322; Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 4, s. 153.

³¹⁰ Münzirî, **Muhtasarı Sahîhi Muslim**, s. 1.

³¹¹ Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 35.

³¹² Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 23, s. 322; Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, c. 4, s. 154; Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 35.

el-Münzirî, İslâmî ilimlerden başta hadis olmak üzere fıkıh ve tarih alanında eserler telif etmiştir. Ancak el-Münzirî'yi İslâm dünyasına tanıtan en meşhur eseri *et-Terğib ve't-Terhib* olmuştur.³¹³ Onun hadise dair yazdığı kitaplardan bizi ilgilendiren ise *Muhtasaru Sahîhi Muslim (el-Câmi 'u'l-Mu'lim bi-makasidi Câmi 'i Müslim)* adlı çalışmasıdır. Çünkü bu esere, Sıddık Hasan Han tarafından *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adıyla bir şerh yazılmıştır. Nitekim söz konusu şerh, bizim çalışma konumuzu oluşturan şerhlerin ikincisidir.

el-Münzirî, söz konusu eseri *Muhtasaru Sahîhi Muslim* 'in³¹⁴ mukaddimesinde kitabını şöyle tanıtmıştır: “Bu kitabı İmam Ebil Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî'nin *Sahîh* 'inden ihtisar ettim. Allah kendisinden razı olsun. Böylelikle ezberleyene daha kolay, okuruna daha anlaşılır bir muhtasar oldu. İlim talebesinin aradığını süratle bulabilmesi için kitabı iyi bir şekilde tertip ettim. Küçük hacmine rağmen asıl kitabın ekseriyetle maksadını kapsamış oldu.”³¹⁵

Eserin muhakkiki el-Elbânî de el-Münzirî'nin yukarıda yer verdiğimiz sözlerine atıf yaparak, onun *Muhtasar* 'ındaki tertibin Müslim'in *Sahîh* 'indeki asıl tertipten farklı olduğunu belirtmiş ve bununla ilgili önemli gördüğü iki temel farklılığı zikretmeye çalışmıştır.

el-Elbânîye göre ilk olarak, *Muhtasar* 'ın tertibi ile *Sahîh* 'in tertibi aynı olmayıp bu durum, kitaplar, bablar ve hadislerin tertibinde görülmektedir. Mesela el-Münzirî, Müslim'in *Sahîh* 'inde ikinci kitap olan kitâbu't-tahâret'ten, kitâbu'l-vudû ve kitâbu'l-ğusl şeklinde iki kitap meydana getirmiş, yine kitâbu't-talak başlığından sonra *Sahîh* 'in aslında olmayan, “kitâbu'l-idde” ve “kitâbu'n-nefekât” gibi yeni kitap başlıkları oluşturmuştur. Bablara gelince, zaten *Sahîh* 'in aslında bab başlıklarının bulunmadığını, zira bab başlıklarını en-Nevevî'nin *Sahîh* 'e yerleştirdiğini, bu nedenle de bab başlıklarındaki farklılığın garipsenmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Hadislere

³¹³ el-Münzirî'nin *et-Terğib ve't-Terhib* eseri ve diğer tespit edilmiş tüm eserleri hakkında bilgi edinmek için bkz. Hadi Turan, “İmam Münzirî'nin Hadis İlmine Yaptığı Hizmetler” **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, c. 9, sy. 1, s. 195-199. Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 35-37.

³¹⁴ Sıddık Hasan Han'n *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı Arapça şerhiyle birlikte basılmış (Bhopal 1302), eseri ayrıca Nâsirüddin el-Elbânî (I-II, Küveyt 1389/1969; Beyrût 1393/1973; Beyrût- Dimaşk 1407/1987, 6. bs.; Riyad 1414/1994) ve Ali Abdullah ed-Demecân (?) Ehâdis muhtâra sehletü'l-hıfz ve'l-ibâre: min Muhtasari Sahîhi Müslim adıyla (Riyad 1416/1996) yayımlamıştır. Bkz. Kandemir, “Münzirî”, **DİA**, c. 32, s. 36.

³¹⁵ Münzirî, **Muhtasaru Sahîhi Müslim**, s. 5. (Müellifin Mukaddimesi)

gelince, onların da açık bir şekilde *Sahîh*'in aslındaki tertibinden farklı olduğunu, mesela 203 ve 204 numaralı hadislerin el-Münzirî'nin *Muhtasar*'ında “kitâbu's-salât” bölümünde yer alırken, Müslim'in *Sahîh*'inde ise “kitâbu'l-imân” kısmında bulunduğunu bildirmiştir. Muhakkik el-Elbânî, ikinci temel farklılık olarak ise el-*Muhtasar*'da yer alan hadislerin, *Sahîh*'deki hadislerin tümünü değil, ancak çoğunluğunu ihtiva ettiğini vurgulamıştır.³¹⁶ Ayrıca el-Elbânî tarafından zikredilmese de el-Münzirî'nin *Muhtasar*'da hadislerin sahâbî râvisi dışındaki senedleri hazfettiğini son bir not olarak kaydetmek isteriz.

1.3.2.2. Şerhin Yazılma Sebebi

Hasan Han, söz konusu şerhin yazılma sebebini, eserinin mukaddimesinde³¹⁷ ve son cildinde açıklamıştır. Müellifimiz kitabının mukaddimesinde *Sahîh-i Buhârî*'nin tecrîdi için kaleme aldığı '*Avnu'l-Bârî* şerhinden sonra *Sahîh-i Müslim*'in tecrîdine de bir şerh yazarak *Sahîhayn*'in tecrîdleri üzerine iki şerhe sahip olmak istediğini ve bu iki şerh vesilesiyle, bütün günahlarının affına ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şefâatine nail olmayı umduğunu belirtmiştir. Şerhin yazılma sebebini bu şekilde belirten Hasan Han, yazdığı şerhin kısa ve orta arasında ortalama bir hacimde olduğunu, ayrıca bu şerhi, mütalaa edilmesi daha kolay ve okuyana daha faydalı olsun diye hadis metinleriyle memzûc bir şekilde yazdığını ifade etmiştir.

Hasan Han, satırların devamında el-Münzirî'nin (ö. 656/1258), Müslim'in *Sahîh*'inin mukaddimesinde zikrettiği bilgileri muhtasarında terk ettiğini, bu nedenle kendisinin de şerhin uzamasından korktuğu için bunlara yer vermediğini söylemiştir. Ayrıca şerhini oluştururken *Sahîh-i Müslim* üzerine yazılmış şerhlerle yetindiğini, özellikle de Nevevî'nin şerhinden istifade ettiğini vurgulamıştır.³¹⁸

Şârihimiz eserinin son cildinde ise şerhini yazma gerekçesini şöyle ifade etmiştir: “Onu, *Sahîh-i Müslim*'in şârihleri arasına girmek, Kur'ân ve sünnetin

³¹⁶ Münzirî, **Muhtasaru Sahîhi Muslim**, s. 9. (Muhakkikin Mukaddimesi)

³¹⁷ Hasan Han'ın *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinde, kendi mukaddimesinden sonra ikinci bir mukaddime daha bulunmaktadır. Bu ikinci mukaddime, Nevevî'nin *Müslim* şerhindeki mukaddimesinde yer alan “fasl” şeklinde bölümler yer almaktadır. Hasan Han, mukaddimelerin devamında ise el-Münzirî ve *Muhtasar*'ı hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 13-31.

³¹⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 8-11.

hizmetkârı olmak, küçük oğlum Ebû'n-Nasır Alî Hasan et-Tâhir'e ve tüm insanlara fayda sağlaması için telif ettim.”³¹⁹

1.3.2.3. Şerhin Baskıları

es-Sirâcu'l-Vehhâc şerhine dair tespit edebildiğimiz baskıları şöyle sıralayabiliriz:

1. Bopal 1302/1885, el-Matbau's-Sıddîkî, 2 cilt.
2. Katar 1417/1997, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 11 cilt.
3. Beyrût 1425/2004, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 8 cilt.

Bizim bu çalışmamızda esas aldığımız baskı, 11 cilt halinde neşredilen Katar baskısı olmuştur.

1.3.2.4. Şerhin Üslubu

Müellifimiz Hasan Han'ın şerh çalışmasında benimsediği üslubu, genel hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

a. Hasan Han, hadislerin şerhine başlamadan önce hadislerin yer aldığı kitap (bölüm) ve bab (konu) başlıklarını izah etmiş, daha sonra burada bulunan hadisleri tek tek zikrederek şerhlerini yapmaya çalışmıştır.³²⁰

b. Hadislerin sahâbi râvilerini zikretmek dışında isnadları hakkında söz söylememiş, kelamını sadece hadis metinlerine hasretmiştir.³²¹

c. Ulemâdan yaptığı nakillerde kimi zaman, “قال النووي” gibi sarîh ifadeleri, bazen de, “قال بعض”, “قال العلماء”, “قال بعض المحققين”, “قال المحققون”, “قال بعضهم”, “قالو”, “قيل” gibi ifadeleri kullanmıştır.

³¹⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 844.

³²⁰ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 31-45; c. 5, s. 381.

³²¹ Hasan Han'ın bu üslubunun asıl sebebi, şerhinin dayanağı olan el-Münzirî'nin muhtasarıdır. Çünkü Münzirî'nin muhtasarı, isnadlardan soyutlanmış bir eserdir. Ayrıca müellifimiz zikrettiği sahâbi râvilerinin biyografileri hakkında da genellikle bilgi vermekten kaçınmıştır.

والله اعلم“ , “والله اعلم بالغيب“ , “والله اعلم“ , “قال اهل العلم“ , “قال اهل اللغة“ , “العلماء
kullanmıştır.³²²

d. Bazı hadis şerhlerinin son cümlesini, “والله اعلم“ , “والله اعلم بالغيب“ , “والله اعلم“ gibi sözlerle bitirdiği gözlenmiştir.³²³

e. Bazen konu hakkında daha detaylı izahlar için okuyucuyu kendi eserlerine yönlendirmiştir.³²⁴

f. Çalışmada soru-cevap metodundan da istifade etmiştir. Bunun için “فإن قلت” veya “فإن قيل – فالجواب” şeklinde ifadeleri tercih etmiştir.³²⁵

g. Hasan Han, birçok hadisin şerhinde hadislerden çıkarılan sonuçlar, hükümler ve faydalara yer vermiş, bunun için de genellikle şu lafızları tercih etmiştir:
“وفي هذا الحديث من الفوائد“ , “في هذا الحديث فوائد“ , “وفي الحديث“ , “وفي هذا الحديث“ , “وفيه“.³²⁶

h. Kimi zaman zikrettiği nakillerden sonra kendi görüşünü, “قلت“ , “اقول“ ve “عندي“ gibi ifadelerle açıkça ortaya koymuştur.³²⁷

i. Bazı hadis şerhlerini çok geniş ve detaylı yaptığı görülürken, kimi şerhleri ise çok kısa tutmuştur.³²⁸

³²² Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 47; 60, 94; 136; 147; 159; 485; 503; c. 2, s. 108; 153; c. 3, s. 123; c. 5, s. 96; c. 6, s. 163; 186; c. 7, s. 404; c. 9, s. 102; c. 10, s. 32; 326.

³²³ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 194; c. 2, s. 438; c. 3, s. 498; c. 4, s. 32; c. 5, s. 48; c. 6, s. 48; c. 7, s. 267; c. 9, s. 162.

³²⁴ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 59; 122; 127; 339; 452; 455; 470; 486; c. 2, s. 61; 82; 109; 135; 186; 272; c. 3, s. 110; 143; 177; 235; 301; 453; 579; 643; c. 4, s. 374; c. 5, s. 123; 362; 509; c. 6, s. 415; c. 7, s. 240; c. 9, s. 13; 286; c. 10, s. 21; c. 11, s. 135.

³²⁵ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 198; 350; c. 3, s. 237; c. 5, s. 22; c. 6, s. 282; c. 8, s. 41.

³²⁶ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 73; 103; 252; c. 2, s. 108; c. 3, s. 620; c. 4, s. 38; 225; c. 5, s. 321; 492; c. 6, s. 79; 561; c. 7, s. 10; c. 8, s. 121; 194; c. 10, s. 109.

³²⁷ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 59; 218; 308; 340; 432; 445; 469; 485; c. 2, s. 82; 95; 128; 242; 255; 536; c. 3, s. 12; 70; 101; 110; 131; 157; 383; c. 4, s. 27; 192; 327; c. 6, s. 319; 345; 527; c. 7, s. 584; c. 8, s. 547-548; c. 9, s. 286; 352; 501; c. 10, s. 21; 526; c. 11, s. 57.

³²⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla en uzun şerhi 90 sayfa (bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 411-501) en kısa şerhi ise 1 satır şeklinde olmuştur. Bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 394; c. 2, s. 480; 511; c. 3, s. 13; 165; 511-512; c. 4, s. 33; 83; 87; 625; c. 7, s. 138; 333; 600; c. 9, s. 101; 511; c. 10, s. 114; c. 11, s. 136; 328.

j. Zaman zaman hadislerle yaptığı izahları “وبالجملة”, “والحاصل”, “وحاصل المسألة”, “وحاصله” gibi ifadelerle özetlemiştir.³²⁹

k. Müellifimiz, Müslim şârihlerinden çokça istifade etmiş, onlardan sürekli nakillerde bulunmuştur. En fazla yararlandığı şârihler ise Nevevî ve Kâdî İyâz olmuştur. Onun Nevevî ve Kâdî İyâz’dan yaptığı nakillerde genellikle “قال النووي”, “قال عياض”, “قاله النووي” ifadelerini kullandığı görülmüştür.³³⁰

Müellifimizin şerhlerinde takip ettiği üslubu genel hatlarıyla anlatmaya çalıştığımız bu bölümün sonunda, onun her iki şerhinde de hemen hemen aynı üslubu takip ettiğini söyleyebiliriz. Yine şerh üslubu hakkında şunu da rahatlıkla ifade edebiliriz ki, Hasan Han’ın benimsediği bu üslub, kendine ait olmayıp başta Kâdî İyâz, Nevevî, İbn Hacer ve Kastallânî olmak üzere istifade ettiği şârihlerin takip ettiği üsluptur. Dolayısıyla müellifimizin şerhlerinde kendine özgü bir üslubunun olmadığını söyleyebiliriz.

1.4. ŞERHLERİN KAYNAKLARI

Bir müellifin eserini oluştururken kendinden önceki kaynaklardan istifade etmesi gayet tabii bir durumdur. Hasan Han da şerhlerinde kendinden önce yazılmış pek çok esere müracaat etmiştir. Başta temel hadis kitapları olmak üzere, hadis şerhleri, tefsîr, fıkıh, akaid-kelâm, tasavvuf ve Arap dili ve belagatı ile ilgili pek çok kaynaktan yararlanmıştır.

Şüphesiz bir eserin kıymetini tespit ederken müellifin kullandığı kaynakları belirlemek son derece önemlidir. Hasan Han’ın hadislerin şerhinde kullandığı kaynaklar, eserlerinde üç şekilde yer almıştır:

a. Müellif ve eser adının birlikte belirtildiği kaynaklar.

b. Yalnızca müellif adının kaydedilip, eserin zikredilmediği kaynaklar.

³²⁹ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 77; 162; c. 2, s. 42; 98; c. 3, s. 12; 133; c. 4, s. 30; 45; c. 6, s. 20; 103; c. 7, s. 73; c. 8, s. 246; c. 10, s. 38.

³³⁰ Mesela bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 48; 168; 316; c. 2, s. 42; c. 5, s. 7.

c. Sadece eser isminin verilip, müellifin söylenmediği kaynaklar.

Hemen belirtelim ki müellif ve eser adının birlikte belirtildiği kaynaklar çok fazla olmayıp kaynaklar, genellikle yalnızca müellif veya sadece eser ismi verilmek suretiyle zikredilmiştir. Ancak müellifin kullandığı kaynakları etraflıca ortaya koymak gerektiğinden, eserlerinde mezkûr üç tarzda belirtilen tüm kaynakları araştırarak tespiti çalıştık. Bir bakıma şerhlerin bibliyoğrafyasını ortaya koymaya çalıştığımız bu bölümde, tespit edebildiğimiz kaynakları ait oldukları ilim alanına göre tasnif ederek zikretmeye çalışacağız.

1.4.1. 'AVNU'L-BÂRÎ Lİ-HALLİ EDİLLETİ'L-BUHÂRÎ

1.4.1.1. Hadis Kaynakları

Bu başlık altında hadis kaynakları olarak tesbit ettiğimiz, hadis kitapları, hadis ilimlerine dair kitaplar ve hadis şerh kitaplarına yer vereceğiz.

1. Hadis Kitapları

a) Câmi'ler

1. Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770), *el-Câmi*³³¹
2. Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri (ö. 197/813), *el-Câmi 'fi'l-Hadis*³³²
3. Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814), *el-Câmi*³³³
4. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyri (ö. 261/875), *el-Câmi 'u's-Sahîh*³³⁴

b) Musannefler

³³¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 246; c. 5, s. 12.

³³² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 450.

³³³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 132; c. 4, s. 340.

³³⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 121.

1. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*³³⁵

2. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*³³⁶

c) Müsnedler

1. Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *el-Müsned*³³⁷

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Müsned*³³⁸

3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Vâkîd el-Firyâbî (ö. 212/827), *el-Müsned*³³⁹

4. Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî (ö. 219/834), *el-Müsned*³⁴⁰

5. Ebü'l-Hasen Müsedded b. Müserhed b. Müserbel el-Esedî el-Basrî (ö. 228/843), *el-Müsned*³⁴¹

6. Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 238/853), *Müsned*³⁴²

7. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*³⁴³

d) Diğer Muhtelif Türler

³³⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 490.

³³⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 517.

³³⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 109; c. 2, s. 124.

³³⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 629.

³³⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 62.

³⁴⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 292; c. 5, s. 250.

³⁴¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 286.

³⁴² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 446; s. 576.

³⁴³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 22.

Bu başlık altında müellifimizin şerhinde kullandığı istidrak, istihraç, derleme, kırk hadis, terğib ve terhib, cem, zevaid, mevzuat vb. türden eserleri kaydedeceğiz.

1. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *Câmi 'u'l-Usûl li-Ehâdîsi'r-Resûl*³⁴⁴

2. Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Abdillâh er-Ruhâvî el-Hanbelî (ö. 612/1215), *Kitâbu'l-Erba'îne'l-Mütebâyineti'l-İsnâd ve'l-Bilâd*³⁴⁵

3. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Hulâsa fî Ehâdîsi'l-Ahkâm (Hulâsatü'l-Ahkâm fî [min] Mühimmâtî's-Sünen ve Kavâ'idü'l-İslâm)*³⁴⁶

4. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Ezkâr*³⁴⁷

5. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-Zevâ'id*³⁴⁸

6. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfi'îyyi'l-Kebîr*³⁴⁹

7. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*³⁵⁰

2. Hadis İlimlerine Dair Kitaplar

a) Hadîs Usûlü Kitapları

1. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *el-Merâsîl*³⁵¹

³⁴⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 301; c. 6, s. 190.

³⁴⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 181. Hasan Han bu eseri *Hutbetu'l-Erba'îne'l-Mütebâyine* şeklinde kaydetmiştir.

³⁴⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 68; s. 202.

³⁴⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 602.

³⁴⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 506; c. 3, s. 277.

³⁴⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 184; c. 3, s. 276.

³⁵⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 54.

³⁵¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 637; c. 2, s. 411.

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Medhal ilâ (ma 'rifeti) Kitâbi'l-İklîl*³⁵²

3. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *el-İlmâ' ilâ Ma 'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ*³⁵³

4. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî (ö. 806/1404), *Fethu'l-Mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-Hadis*³⁵⁴

5. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî (ö. 806/1404), *Nüketü İbni's-Salâh (et-Takyîd ve'l-Îzâh)*³⁵⁵

6. Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî (ö. 819/1416), *el-Menhecü's-Sevî fî Şerhi'l-Menheli'r-Revî*³⁵⁶

7. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*³⁵⁷

8. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *en-Nüket 'alâ 'Ulûmi'l-Hadis*³⁵⁸

9. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Hedyü's-Sârî*³⁵⁹

10. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*³⁶⁰

b) Garibu'l-Hadis İlmine Dair Kitaplar

1. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Garibu'l-Hadis*³⁶¹

³⁵² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 461.

³⁵³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 373.

³⁵⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 370.

³⁵⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 121.

³⁵⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 376.

³⁵⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 425.

³⁵⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 425.

³⁵⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 232.

³⁶⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 375.

³⁶¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 356.

2. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (ö. 401/1011), *Kitâbu'l-Garîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-Hadis*³⁶²

3. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Fâ'ik fî Garîbi'l-Hadîs*³⁶³

4. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *Meşâriku'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr*³⁶⁴

5. Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî (ö. 569/1174), *Metâli'u'l-Envâr 'alâ Sıhâhi'l-Âsâr*³⁶⁵

6. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*³⁶⁶

c) İlelü'l-Hadis İlmîne Dair Kitaplar

1. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-İlelü'l-Kebîr*³⁶⁷

2. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *İlelü'l-Hadis*³⁶⁸

3. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *İlelü'l-Hadis*³⁶⁹

3. Hadis Şerh Kitapları

³⁶² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 501.

³⁶³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 343; c. 4, s. 8.

³⁶⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 547; c. 6, s. 36.

³⁶⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 163; c. 4, s. 285.

³⁶⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 77; c. 3, s. 428.

³⁶⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 67.

³⁶⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 345.

³⁶⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 301.

Hasan Han'ın hadis şerhleri içerisinde en fazla yararlandığı kaynaklar, İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî'si*³⁷⁰ ile Kastallânî'nin *İrşâdü's-Sârî'si*³⁷¹ olmuştur. Ancak o, mezkûr şerhlerle beraber daha pek çok şerhe de atıfta bulunmuştur. Bunları şöyle zikredebiliriz.

1. Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (ö. 238/853), *Kitâbu Tefsîri'l-Muvatta*³⁷²

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (ö. 320/932), *Nevâdirü'l-Usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Resûl*³⁷³

3. Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 380/990), *Me'âni'l-Ahbâr*³⁷⁴

4. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *A'lâmü'l-Hadis fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*³⁷⁵

5. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *Me'âlimü's-Sünen*³⁷⁶

6. Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*³⁷⁷

7. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*³⁷⁸

8. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstizkâr*³⁷⁹

³⁷⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 111; c. 2, s. 14.

³⁷¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 163; c. 2, s. 14.

³⁷² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 161. Hasan Han eser ismini *Şerhu'l-Muvatta* olarak kaydetmişse de müellifin *Muvatta* üzerine görünen tek çalışması *Kitâbu Tefsîri'l-Muvatta* şeklindedir.

³⁷³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 70; c. 5, s. 43.

³⁷⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 261.

³⁷⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 202; c. 2, s. 49.

³⁷⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 494; c. 5, s. 76.

³⁷⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 278; c. 2, s. 31.

³⁷⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 608; c. 2, s. 215.

³⁷⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 82; c. 6, s. 505.

9. Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçbî el-Bâcî (ö. 474/1081), *el-Müntekâ*³⁸⁰

10. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-Sünne*³⁸¹

11. Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî (ö. 535/1141), *Şerhu'l- Câmi'i's -Sahîh li'l-Buhârî ve Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li-Müslim*³⁸²

12. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkî el-Mâzerî (ö. 536/1141), *el-Mu'lim bi-Fevâ'idü Müslim*³⁸³

13. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *'Ârizatu'l-Ahvezî fî Şerhi't-Tirmizî*³⁸⁴

14. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *İkmâlü'l-Mu'lim bi-Fevâ'id (fî şerhi Sahîh)i Müslim*³⁸⁵

15. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Keşf li-Müşkili's-Sahîhayn*³⁸⁶

16. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *eş-Şâfi Şerhu Müsnedi's-Şâfi'i (eş-Şâfi'l- 'ay fî şerhi Müsnedi's-Şâfi'i)*³⁸⁷

17. Ebû Muhammed Abdulvahid b. Et-Tîn es-Sefakîsî (ö. 611/1214), *el-Muhabberü'l-Fasih fî Şerhi'l-Buhârî es-Sahîh*³⁸⁸

³⁸⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 351.

³⁸¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 468; c. 5, s. 247.

³⁸² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 90.

³⁸³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 281; c. 3, s. 593.

³⁸⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 501; c. 4, s. 236.

³⁸⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 313; c. 4, s. 531.

³⁸⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 282; c. 2, s. 417.

³⁸⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 373.

³⁸⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 405.

18. Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *el-Müfhim Şerhu Sahîhi Müslim*³⁸⁹

19. Ebû Abdullah Fadlullah b. Hasan b. Hüseyin et-Turbuştî (ö. 661/1263), *el-Müyesser fî Şerhi Mesâbîhi's-Sünne*³⁹⁰

20. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tashîh li-müşkilâti'l-Câmi'i's-Sahîh*³⁹¹

21. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*³⁹²

22. Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'd b. Ebî Cemre el-Ezdî (ö. 699/1300 [?]), *Behcetü'n-Nüfûs ve Tehallîhâ bi-ma'rifeti mâ lehâ ve mâ 'aleyhâ*³⁹³

23. Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (ö. 702/1302), *İhkâmü'l-Ahkâm Şerhu 'Umdeti'l-Ahkâm*³⁹⁴

24. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Şerhu Hadisi'n-Nüzûl*³⁹⁵

25. Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *en-Nefhu's-Şezî fî Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*³⁹⁶

26. Ebû Hafs Tâcüddîn Ömer b. Alî b. Sâlim b. Sadaka el-Lahmî el-İskenderânî el-Fâkihânî (ö. 734/1334), *Riyâzü'l-Efhâm fî Şerhi 'Umdeti'l-ahkâm*³⁹⁷

³⁸⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 244; c. 2, s. 532.

³⁹⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 574; c. 3, s. 605.

³⁹¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 326; c. 4, s. 208.

³⁹² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 139; c. 2, s. 61.

³⁹³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 244; c. 5, s. 447.

³⁹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 236; c. 2, s. 131.

³⁹⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 436.

³⁹⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 514.

³⁹⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 63; c. 4, s. 562.

27. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *el-Kâşif 'an Hakâ'iki's-Sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâti'l-Mesâbih)*³⁹⁸

28. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Hâşiyetu İbn Kayyim ala Sünen-i Ebî Dâvud*³⁹⁹

29. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁴⁰⁰

30. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi'i's-Sahîh*⁴⁰¹

31. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî (ö. 804/1401), *Şevâhidu't-Tavzîh fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*⁴⁰²

32. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî (ö. 804/1401), *el-İ'lâm bi-fevâ'idü 'Umdeti'l-Ahkâm*⁴⁰³

33. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî (ö. 806/1404), *Tarhu't-Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb*⁴⁰⁴

34. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî (ö. 806/1404), *Tekmiletü Şerhi't-Tirmizî*⁴⁰⁵

35. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî ed-Demâmînî (ö. 827/1424), *el-Mesâbih 'ale'l-Câmi'i's-Sahîh*⁴⁰⁶

³⁹⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 132; c. 2, s. 555.

³⁹⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 15.

⁴⁰⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 125; c. 2, s. 266.

⁴⁰¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 262.

⁴⁰² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 149; c. 6, s. 377.

⁴⁰³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 89.

⁴⁰⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 538; c.4, s.107. Hasan Han bu eseri *Şerhu Takrîbi'l-Esânîd* olarak zikretmiştir.

⁴⁰⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 221; c. 9, s. 105.

⁴⁰⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 112; c. 2, s. 316.

36. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Birmâvî (ö. 831/1428), *el-Lâmi 'u's-Sabîh 'ale'l-Câmi 'i's-Sahîh*⁴⁰⁷

37. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *'Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁴⁰⁸

38. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605), *Mirkâtu'l-Mefâtîh*⁴⁰⁹

39. Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Siddîkî (ö. 1057/1648), *Delîlü'l-Fâlihîn li-turukı Riyâzi's-Sâlihîn*⁴¹⁰

40. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö. 1176/1762), *el-Musaffâ Şerhu'l-Muvatta*⁴¹¹

41. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö. 1176/1762), *el-Müsevva Şerhu'l-Muvatta*⁴¹²

42. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*⁴¹³

43. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*⁴¹⁴

44. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Tuhfetü'z-Zâkirîn bi-'Uddeti'l-Hısnî'l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn*⁴¹⁵

⁴⁰⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 197; c. 3, s. 274.

⁴⁰⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 127; c. 2, s. 30.

⁴⁰⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 376.

⁴¹⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 132.

⁴¹¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 426.

⁴¹² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 160.

⁴¹³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 195.

⁴¹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 503; c. 2, s. 154.

⁴¹⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 277; c. 6, s. 267.

1.4.1.2. Tefsir Kaynakları

Hasan Han, hadisleri şerh ederken tefsirlerden yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Onun istifade ettiği tefsirleri şöyle kaydedebiliriz.

1. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*⁴¹⁶

2. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî (ö. 200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*⁴¹⁷

3. Hüseyin b. Davud el-Masîsî (ö. 226/841), *Tefsîru Süneyd*⁴¹⁸

4. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*⁴¹⁹

5. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*⁴²⁰

6. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Ahkâmu'l-Kur'ân*⁴²¹

7. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*⁴²²

8. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân)*⁴²³

⁴¹⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 407.

⁴¹⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 598.

⁴¹⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 364.

⁴¹⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 127.

⁴²⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 322.

⁴²¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 548.

⁴²² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 18; s. 351.

⁴²³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 93; c. 5, s. 25.

9. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 351/962), *Şifâ'u's-Sudûr (fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm)*⁴²⁴

10. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrû'l-Kebîr, Tefsîrû's-Sa'lebî)*⁴²⁵

11. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*⁴²⁶

12. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*⁴²⁷

13. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharrerü'l-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*⁴²⁸

14. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*⁴²⁹

15. Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*⁴³⁰

16. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhîl*⁴³¹

17. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*⁴³²

⁴²⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 479.

⁴²⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 373; c. 7, s. 184.

⁴²⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 410.

⁴²⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 273.

⁴²⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 94.

⁴²⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 134.

⁴³⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 128; c. 2, s. 59.

⁴³¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 31.

⁴³² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 267.

18. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu’l-Kadîr*⁴³³

1.4.1.3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları

Hasan Han, dört mezhebin fıkhi kaynaklarından çokça istifade etmiş, ayrıca Şevkânî’nin fıkıh alanında yazdığı birçok kitaba da atıfta bulunmuştur. Şimdi bu kaynakları zikretmek istiyoruz.

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Ümm*⁴³⁴

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-İmlâ (el-Emâlî)*⁴³⁵

3. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbü’l-Emvâl*⁴³⁶

4. Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. Yahyâ el-Mısırî el-Büveytî (ö. 231/846), *Kitabu Muhtasari’l-Büveytî*⁴³⁷

5. Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetü’l-Kübrâ*⁴³⁸

6. Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tehzîbü’l-Âsâr ve Tafsîlu’s-Sâbit ‘an Resûlillâhi Sallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem mine’l-Ahbâr*⁴³⁹

7. Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl el-Kaffâl eş-Şâfiî (ö. 365/976), *Mehâsinü’s-Şerî‘a fî Fırû‘i’s-Şâfi‘iyye*⁴⁴⁰

⁴³³ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 6, s. 300.

⁴³⁴ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 554; c. 2, s. 159.

⁴³⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 458.

⁴³⁶ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 215.

⁴³⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 472.

⁴³⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 237; s. 500.

⁴³⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 127.

⁴⁴⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 500.

8. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-Kebîr*⁴⁴¹

9. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ*⁴⁴²

10. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *el-Hilâfiyyât beyne's-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe*⁴⁴³

11. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*⁴⁴⁴

12. Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî (ö. 462/1069), *et-Ta'lika (et-Ta'liku'l-Kebîr)*⁴⁴⁵

13. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *el-Lüma' fî Usûli'l-Fıkh*⁴⁴⁶

14. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *el-Mühezzebe fî fıkhî'l-İmâm eş-Şâfi'î*⁴⁴⁷

15. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî (ö. 477/1084), *eş-Şâmil*⁴⁴⁸

16. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî (ö. 477/1084), *el-'Udde ('Umde) fî Usûli'l-Fıkh*⁴⁴⁹

⁴⁴¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 567.

⁴⁴² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 491; c. 4, s. 18.

⁴⁴³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 537; c. 5, s. 122.

⁴⁴⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 331; s. 629.

⁴⁴⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 32.

⁴⁴⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 152.

⁴⁴⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 293.

⁴⁴⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 273; c. 8, s. 407.

⁴⁴⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 169.

17. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (ö. 478/1085), *Nihâyetü'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb*⁴⁵⁰

18. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsûr*⁴⁵¹

19. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *el-Istulâm fî'l-Hilâf beyne'l-İmâmeyn eş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe*⁴⁵²

20. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Kavâtü'u'l-Edille fî'l-usûl*⁴⁵³

21. Ebü'l-Mehâsin Fahrü'lislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî (ö. 502/1108), *Bahrü'l-Mezheb fî fîrû'ı Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*⁴⁵⁴

22. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Vasîf*⁴⁵⁵

23. Ebû Bekr Fahrü'l-islâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şâşî el-Fârikî (ö. 507/1114), *Hilyetü'l-'Ulemâ' fî Ma'rifeti Mezâhibi'l-Fukahâ*⁴⁵⁶

24. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî (ö. 536/1141), *Şerhu'l-Burhân*⁴⁵⁷

25. Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdîhân*⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 508.

⁴⁵¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 96.

⁴⁵² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 340.

⁴⁵³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 102.

⁴⁵⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 315; c. 4, s. 273.

⁴⁵⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 210.

⁴⁵⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 210.

⁴⁵⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 146.

⁴⁵⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 210.

26. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye*⁴⁵⁹

27. Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî (ö. 616/1219), *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*⁴⁶⁰

28. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî*⁴⁶¹

29. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Mukni*⁴⁶²

30. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Kâfî fî Fikhi'l-Îmâmi'l-Mübeccel Ahmed b. Hanbel*⁴⁶³

31. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî el-Kazvînî (ö. 623/1226), *Fethu'l-'Azîz fî Şerhi'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-Kebîr)*⁴⁶⁴

32. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî el-Kazvînî (ö. 623/1226), *el-Muharrer fî Fûrû'i's-Şâfi'îyye*⁴⁶⁵

33. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî el-Kazvînî (ö. 623/1226), *eş-Şerhu's-Sagîr*⁴⁶⁶

34. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Şerhu Müşkili'l-Vasît (İşkâlât 'ale'l-Vasît)*⁴⁶⁷

⁴⁵⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 531; c. 4, s. 430.

⁴⁶⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 421.

⁴⁶¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 263; s. 577.

⁴⁶² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 508.

⁴⁶³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 496.

⁴⁶⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 396.

⁴⁶⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 582.

⁴⁶⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 582.

⁴⁶⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 210; c. 6, s. 38.

35. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Mecmû 'Şerhu'l-Mühezzeb*⁴⁶⁸

36. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Ravzatu't-Tâlibîn ve 'Umdetu'l-Muttakîn*⁴⁶⁹

37. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Îzâh (fî menâsiki'l-hac)*⁴⁷⁰

38. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî (ö. 684/1285), *Envârü'l-Burûk fî Envâ'i'l-Furûk (el-Kavâ'idü's-Seniyye fî'l-Esrâri'l-fikhiyye)*⁴⁷¹

39. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Abdilganî el-Harrânî es-Serûcî (ö. 710/1310), *el-Gâye*⁴⁷²

40. Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî (ö. 710/1310), *el-Kifâye fî Şerhi't-Tenbîh*⁴⁷³

41. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'u Fetâvâ*⁴⁷⁴

42. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *İ'lâmü'l-Muvakkî'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*⁴⁷⁵

43. Ziyâüddîn Ebü'l-Mevedde (Ebü's-Safâ, Ebü'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî (ö. 776/1374 [?]), *el-Muhtasar*⁴⁷⁶

⁴⁶⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 537; c. 2, s. 101.

⁴⁶⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 410; c. 4, s. 195.

⁴⁷⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 397.

⁴⁷¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 456.

⁴⁷² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 393. Hasan Han bu eseri *Şerhu'l-Hidâye* şeklinde zikretmektedir.

⁴⁷³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 168.

⁴⁷⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 511.

⁴⁷⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 401.

⁴⁷⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 535.

44. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*⁴⁷⁷

45. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*⁴⁷⁸

46. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *el-Hidâye ilâ Evhâmi'l-Kifâye*⁴⁷⁹

47. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâ'iki't-Tenkîh*⁴⁸⁰

48. Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî (ö. 795/1393), *Letâ'ifü'l-Ma'ârif fî mâ li-mevâsimi'l-Âm mine'l-Vezâ'if*⁴⁸¹

49. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457), *Fethu'l-Kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*⁴⁸²

50. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî (ö. 885/1480), *et-Tenkîhu'l-Müşbi' fî Tahrîri Ahkâmi'l-Mukni' fî Fıkhi İmâmi's-Sünne Ahmed b. Hanbel*⁴⁸³

51. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî (ö. 885/1480), *el-İnsâf fî Ma'rifeti'r-Râcih mine'l-Hilâf 'alâ Mezhebi'l-İmâmi'l-Mübeccel Ahmed b. Hanbel*⁴⁸⁴

52. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *İrşâdu's-Sâil ila Delâili'l-Mesâil*⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 608.

⁴⁷⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 61; c. 5, s. 203.

⁴⁷⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 243.

⁴⁸⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 157.

⁴⁸¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 508.

⁴⁸² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 470; s. 482.

⁴⁸³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 79; s. 204.

⁴⁸⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 495; s. 535.

⁴⁸⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 239.

53. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *İrşâdü’l-Fuhûl ilâ Tahkîki’l-Hak min ‘İlmi’l-Usûl*⁴⁸⁶

54. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *es-Seylû’l-Cerrârû’l-Mütedeffik ‘alâ Hadâ’iki’l-Ezhâr*⁴⁸⁷

55. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *el-Fethu’r-Rabbânî min Fetâva’l-Îmâm eş-Şevkânî*⁴⁸⁸

56. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *ed-Derârî’l-Mudıyye Şerhu’d-Düleri’l-Behiyye*⁴⁸⁹

57. İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî (ö. 1277/1860), *Hâşiye ‘alâ Şerhi İbn Kâsım el-Gazzî ‘alâ Metni Ebî Şücâ*⁴⁹⁰

1.4.1.4. Akaid ve Kelâm Kaynakları

Hasan Han’ın hadislerin izahında başvurduğu kaynaklardan bazıları da akaid ve kelâm eserleri olmuştur. Bunları şöyle zikredebiliriz.

1. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (ö. 281/894), *el-Ba’s ve’n-Nüşûr*⁴⁹¹

2. Ebû’l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî (ö. 418/1027), *es-Sünne*⁴⁹²

3. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Delâ’ilü’n-Nübüvve*⁴⁹³

⁴⁸⁶ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 376; c. 6, s. 152.

⁴⁸⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 492; c. 2, s. 67.

⁴⁸⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 322; c. 5, s. 36.

⁴⁸⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 195; c. 3, s. 163.

⁴⁹⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 9, s. 37.

⁴⁹¹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 5, s. 587.

⁴⁹² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 276.

⁴⁹³ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 118; c. 2, s. 124.

4. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*⁴⁹⁴

5. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâ'ilü'n-Nübüvve*⁴⁹⁵

6. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Kitâbu'l-Ba's ve'n-nuşûr*⁴⁹⁶

7. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Şu'abü'l-Îmân*⁴⁹⁷

8. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *el-Esmâ' ve's-Sıfât*⁴⁹⁸

9. Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179 [?]), *el-Emâlî*⁴⁹⁹

10. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *er-Red ale'l-Rafiziyye*⁵⁰⁰

11. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Miftâhu Dâri's-Sa'ade ve Menşûru Velâyeti'l- 'İlm (elviyeti'l- 'ilm) ve'l-Îrâde*⁵⁰¹

12. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *ed-Dürrü'n-Nazîd fî ihlâsi Kelîmeti't-Tevhîd*⁵⁰²

⁴⁹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 182.

⁴⁹⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 121.

⁴⁹⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 92.

⁴⁹⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 250; s. 515.

⁴⁹⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 604.

⁴⁹⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 470.

⁵⁰⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 539; c. 7, s. 518. Hasan Han İbn Teymiyyeye ait bu eseri zikretmişse de İbn Teymiyye hakkında bilgi veren kaynaklarda böyle bir eser ismi tespit edemedik.

⁵⁰¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 472.

⁵⁰² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 225.

1.4.1.5. Arap Dili ve Belagatı Kaynakları

Hasan Han, hadislerde yer alan bazı kelimelerin dil ve gramer tahlillerini yaparken bu konuda yazılmış pek çok kaynaktan da istifade etmektedir. Bu kaynakları şu şekilde sırayalabiliriz.

1. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbu'l- 'Ayn*⁵⁰³

2. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât (ö. 244/858), *el-Elfâz*⁵⁰⁴

3. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât (ö. 244/858), *Islâhu'l-Mantık*⁵⁰⁵

4. Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b. Âsım el-Lugavî en-Nahvî el-Kûfî (ö. 290/903'ten sonra), *el-Fâhir (fi'l-emsâl)*⁵⁰⁶

5. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî (ö. 291/904), *Kitâbü'l-Fasîh*⁵⁰⁷

6. Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî (ö. 310/922), *el-Muntehâb min Garîbi Kelâmi'l-Arab*⁵⁰⁸

7. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), *el-Cemhere*⁵⁰⁹

8. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940), *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*⁵¹⁰

9. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961 [?]), *Dîvânu'l-Edeb*⁵¹¹

⁵⁰³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 225; 267.

⁵⁰⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 138.

⁵⁰⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 8.

⁵⁰⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 611. Hasan Han bu eseri *el-Mefahir* olarak kaydetmiştir.

⁵⁰⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 160.

⁵⁰⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 606.

⁵⁰⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 163; s. 215.

⁵¹⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 625.

⁵¹¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 606.

10. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî (ö. 395/1004), *Mücmelu'l-Luga*⁵¹²

11. Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 409/1009'dan önce), *es-Sihâh*⁵¹³

12. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed el-Kazzâz el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî (ö. 412/1021), *el-Câmi' (fi'l-luga)*⁵¹⁴

13. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî (ö. 429/1038), *Fıkhu'l-luga ve Sırrü'l-'Arabiyye*⁵¹⁵

14. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*⁵¹⁶

15. Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkillî el-Himyerî (ö. 501/1108 [?]), *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cenân*⁵¹⁷

16. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsü'l-Belâga*⁵¹⁸

17. Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213), *el-Mugrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*⁵¹⁹

18. Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî (ö. 616/1219), *İ'râbü mâ Yüşkilü min Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*⁵²⁰

19. Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252), *el-'Ubâbü'z-Zâhir ve'l-Lübâbü'l-Fâhir*⁵²¹

⁵¹² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 606; c. 5, s. 372.

⁵¹³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 606; c. 4, s. 507.

⁵¹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 353.

⁵¹⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 306; c. 9, s. 71.

⁵¹⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 52; c. 5, s. 25.

⁵¹⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 329.

⁵¹⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 498; c. 7, s. 265.

⁵¹⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 504.

⁵²⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 210.

⁵²¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 418.

20. Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252), *Mecma 'u'l-Bahreyn ve Matla 'u'n-Neyyireyn*⁵²²

21. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), *Şevâhidü't-Tavzîh ve't-Tashîh li-Müşkilâti'l-Câmi 'i's-Sahîh*⁵²³

22. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *Teshîlü'l-Fevâ'id ve Tekmîlu'l-Makâsid*⁵²⁴

23. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *Şerhu't-Teshîl*⁵²⁵

24. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *el-Elfîyye*⁵²⁶

25. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-lugât*⁵²⁷

26. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-İşârât ilâ Beyâni'l-Esmâ'i'l-Mübhemât*⁵²⁸

27. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî (ö. 684/1285), *el-Kavâ'idü's-Selâsûn fî 'ilmi'l-'Arabiyye*⁵²⁹

28. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*⁵³⁰

29. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö. 761/1360), *Mugni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*⁵³¹

⁵²² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 48.

⁵²³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 262.

⁵²⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 25.

⁵²⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 25.

⁵²⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 26.

⁵²⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 114.

⁵²⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 304.

⁵²⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 87.

⁵³⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 38.

⁵³¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 316; c. 8, s. 422.

30. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*⁵³²

31. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil- Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Cem'u't-Şetî't fî Şerhi Ebyâti't-Tesbît*⁵³³

32. Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*⁵³⁴

33. Ebû Mervân Abdülmelik b. Tarîf (ö. ?), *el-Ef'al*⁵³⁵

1.4.1.6. Tarih, Siyer ve Ricâlu'l-Hadis Kaynakları

Hasan Han'ın şerhinde çokça istifade ettiği bu kaynakları, üç alt başlık şeklinde ele alacağız.

a) Tarih Kitapları

1. Seyf b. Ömer et-Temîmî (ö. 180/796), *Kitâbü'r-Ridde ve'l-Fütûh*⁵³⁶

2. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke ve mâ Câ'e fihâ mine'l-âsâr*⁵³⁷

3. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Muhabber*⁵³⁸

⁵³² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 90; c. 3, s. 205.

⁵³³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 78.

⁵³⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 145; c. 9, s. 32. Hasan Han bu eseri *Tâcu'l-'Arûs ale'l-Kâmûs ve Tâcu'l-'Arûs Şerhu'l-Kâmûs* şeklinde keydetmiştir.

⁵³⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 606.

⁵³⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 12.

⁵³⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 199; c. 4, s. 303.

⁵³⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 509.

4. Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî (ö. 256/870), *Cemheretü Nesebi Kureş ve Ahbâruhâ (Kitâbü'n-Neseb)*⁵³⁹

5. Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî (ö. 256/870), *Ahbâru'l-Medîne*⁵⁴⁰

6. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (Ahbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye)*⁵⁴¹

7. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Ahbâru'l-Basra*⁵⁴²

8. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî (ö. 278/891-92 [?]) *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadisih*⁵⁴³

9. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Ensâbu'l-Eşrâf*⁵⁴⁴

10. Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'la es-Sadeî el-Mısırî (ö. 347/958), *Târîhu Mısır*⁵⁴⁵

11. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Târîhu İsbahân*⁵⁴⁶

12. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*⁵⁴⁷

⁵³⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 309; c. 3, s. 302. Hasan Han eser ismini *el-Ensâb* şeklinde belirtmiştir.

⁵⁴⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 282; s. 581.

⁵⁴¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 291; c. 4, s. 603.

⁵⁴² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 86.

⁵⁴³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 275; s. 344.

⁵⁴⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 569.

⁵⁴⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 514.

⁵⁴⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 480.

⁵⁴⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 357.

13. Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*⁵⁴⁸

14. Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî (ö. 665/1267), *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*⁵⁴⁹

15. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*⁵⁵⁰

16. Zeynüddîn Ebû Muhammed Ebû Bekir b. el-Hüseyin b. Ömer el-Kureşî el-Osmânî el-Merâğî (ö. 816/1413), *Tahkîku'n-Nusra bi-telhîsi Me'âlimi Dâri'l-Hicre*⁵⁵¹

17. Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî (ö. 832/1429), *Tahsîlu'l-Merâm min Târîhi'l-Beledi'l-Haram*⁵⁵²

18. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*⁵⁵³

19. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506), *Vefâ'ü'l-Vefâ bi-ahbâri Dâri'l-Mustafâ*⁵⁵⁴

20. Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî (ö. 1052/1642), *Cezbu'l-Kulûb ilâ diyâri'l-Mahbûb*⁵⁵⁵

b) Siyer Kitapları

1. Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Kureşî el-Esedî el-Medenî (ö. 141/758), *Kitâbu'l-Megâzî*⁵⁵⁶

⁵⁴⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 461.

⁵⁴⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 151.

⁵⁵⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 496.

⁵⁵¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 583.

⁵⁵² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 426. Hasan Han eser isminde harfî cerri "min" yerine "fi" olarak kaydetmiştir.

⁵⁵³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 455; c. 7, s. 116.

⁵⁵⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 155.

⁵⁵⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 155.

⁵⁵⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 484.

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *el-Megâzî*⁵⁵⁷

3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbu 'l-Megâzî*⁵⁵⁸

4. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî (ö. 218/833), *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*⁵⁵⁹

5. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *eş-Şemâ'ilü 'n-Nebeviyye*⁵⁶⁰

6. Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî (ö. 281/894), *et-Târîh*⁵⁶¹

7. Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî (ö. 310/923), *ez-Zürriyyetü 't-Tâhire ve 'l-Mutahhara*⁵⁶²

8. Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed (ö. 406/1015-16), *Şerefu 'l-Mustafâ*⁵⁶³

9. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi Hukûki (fî şerefi) 'l-Mustafâ*⁵⁶⁴

10. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581/1185), *er-Ravzu 'l-Unufî Şerhi 's-Sîreti 'n-Nebeviyye li 'bni Hişâm*⁵⁶⁵

11. Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî (ö. 705/1306), *el-Muhtasar fî Sîreti Seyyidi Hayri 'l-Beşer*⁵⁶⁶

⁵⁵⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 121; c. 2, s. 216.

⁵⁵⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 243.

⁵⁵⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 104; c. 4, s. 563.

⁵⁶⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 487.

⁵⁶¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 435.

⁵⁶² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 575.

⁵⁶³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 96; c. 6, s. 522.

⁵⁶⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 563.

⁵⁶⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 406; c. 4, s. 63.

⁵⁶⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 21.

12. Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *'Uyûnü'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâ'il ve's-Siyer*⁵⁶⁷

13. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Zâdü'l-Me'âd fî hedyi Hayri'l-'İbâd*⁵⁶⁸

14. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *ez-Zehru'l-Bâsim fî Sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim*⁵⁶⁹

15. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *Sifrü (Süferü)'s-sa'âde*⁵⁷⁰

16. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*⁵⁷¹

c) Ricâlü'l-Hadis Kitapları

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî (ö. 230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*⁵⁷²

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Evsat*⁵⁷³

3. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu's-Sagîr*⁵⁷⁴

4. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*⁵⁷⁵

⁵⁶⁷ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 2, s. 159.

⁵⁶⁸ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 9, s. 250.

⁵⁶⁹ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 4, s. 210.

⁵⁷⁰ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 2, s. 534; c. 3, s. 205.

⁵⁷¹ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 424; c. 2, s. 89.

⁵⁷² Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 501; c. 3, s. 575.

⁵⁷³ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 3, s. 576.

⁵⁷⁴ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 4, s. 129.

⁵⁷⁵ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 7, s. 435.

5. Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 279/892-93), *et-Târîhu'l-Kebîr*⁵⁷⁶

6. Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî (ö. 310/923), *el-Künâ ve'l-Esmâ*⁵⁷⁷

7. Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî (ö. 317/929), *Mu'cemu's-Sahâbe*⁵⁷⁸

8. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbu (Ma'rifeti)'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*⁵⁷⁹

9. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sikât*⁵⁸⁰

10. Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*⁵⁸¹

11. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979), *Tabakâtu'l-Muhaddisîn bi-İsfahân ve'l-Vâridîne 'aleyhâ*⁵⁸²

12. Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî (ö. 378/988), *el-Esâmî ve'l-Künâ*⁵⁸³

13. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*⁵⁸⁴

14. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 395/1005), *Ma'rifetü's-Sahâbe*⁵⁸⁵

⁵⁷⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 577.

⁵⁷⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 355.

⁵⁷⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 369; c. 5, s. 295.

⁵⁷⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 556.

⁵⁸⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 331.

⁵⁸¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 181; c. 6, s. 368.

⁵⁸² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 143.

⁵⁸³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 295.

⁵⁸⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 158.

⁵⁸⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 539.

15. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ*⁵⁸⁶

16. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Esmâ'ü'l-Mübheme fi'l-Enbâ'i'l-Muhkeme*⁵⁸⁷

17. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 578/1183), *Kitâbu Gavâmizi'l-Esmâ'i'l-Mübheme el-Vâkı'a fî Mütûni'l-Ehâdisi'l-Müsne*⁵⁸⁸

18. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*⁵⁸⁹

19. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Tecrîdu Esmâi's-Sahâbe*⁵⁹⁰

20. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*⁵⁹¹

21. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Takrîbu't-Tehzîb*⁵⁹²

22. Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî (ö. 923/1517), *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl*⁵⁹³

1.4.1.7. Ahlak ve Tasavvuf Kaynakları

Müellifimizin şerhinde atıfta bulunduğu bir takım ahlaki ve tasavvufî nitelikte kitaplar da mevcuttur. Bunları şöyle sıralamamız mümkündür.

1. Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797), *Kitâbu'z-Zühed ve'r-Rekâ'ik*⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 138; c. 7, s. 379.

⁵⁸⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 60.

⁵⁸⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 588.

⁵⁸⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 182.

⁵⁹⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 605; c. 2, s. 176.

⁵⁹¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 435; c. 2, s. 129.

⁵⁹² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 439.

⁵⁹³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 439.

⁵⁹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 517.

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Edebü’l-Müfred*⁵⁹⁵

3. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (ö. 281/894), *el-Ferec ba‘de’ş-Şidde*⁵⁹⁶

4. Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn*⁵⁹⁷

5. Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *ez-Zerî‘a ilâ Mekârimi’ş-Şerî‘a*⁵⁹⁸

6. Ebü’l-Kâsım Ahmed b. Hüseyin eş-Şilbî el-Mirtülî (ö. 546/1151), *Hal‘u’n-Na‘leyn ve İktibâsu’n-Nûr min Mevzi‘i’l-Kademeyn*⁵⁹⁹

7. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 632/1234), *‘Avârifü’l-Ma‘ârif*⁶⁰⁰

8. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed- ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *İğâsetu’l-Lehfân min Mesâyidi’ş-Şeytân*⁶⁰¹

9. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed- ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Medâricu’s-Sâlikîn*⁶⁰²

1.4.1.8. Diğer Muhtelif Kaynaklar

Burada yer vereceğimiz eserler, yukarıda açtığımız başlıklar altına yerleştiremediğimiz, muhtevaları farklı, daha çok özel nitelikli eserlerdir. Bunları şöyle zikredebiliriz.

⁵⁹⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 249; c. 6, s. 74.

⁵⁹⁶ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 10, s. 257.

⁵⁹⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 576.

⁵⁹⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 232.

⁵⁹⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 395.

⁶⁰⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 540.

⁶⁰¹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 7, s. 223.

⁶⁰² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 278.

1. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833), *Kitâbu't-Ticân fî Mülûki Himyer*⁶⁰³

2. İsmail bin Abdullah bin Mes'ûd el-Abdî el-İsfehânî (ö. 267/880), *el-Fevâid*⁶⁰⁴

3. Harb b. İsmâîl b. Halef el-Hanzalî el-Kirmânî (ö. 280/893), *Kitabu's-Sünne*⁶⁰⁵

4. Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî (ö. 294/906), *Kıyâmü'l-leyl Kitâbü Kıyâmi Ramazân ve Kitâbu Salâti'l-Vitr*⁶⁰⁶

5. Harun b. Zekerriyya el-Hicri Ebû Ali (ö. 300/913), *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*⁶⁰⁷

6. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (ö. 320/932), *eş-Salât ve Makâsıduhâ*⁶⁰⁸

7. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), *el-Vişâh*⁶⁰⁹

8. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Menâkıbu's-Şâfi*⁶¹⁰

9. Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (ö. 341/952), *Kitâbu'l-Mu'cem fî'l-Hadis*⁶¹¹

⁶⁰³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 109.

⁶⁰⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 250.

⁶⁰⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 79.

⁶⁰⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 258. Hasan Han, eserinde bu kitabı *Ahkamu'l-Vitr* olarak zikretmektedir.

⁶⁰⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 293.

⁶⁰⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 517.

⁶⁰⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 153.

⁶¹⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 391.

⁶¹¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 244.

10. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *el-Egânî*⁶¹²

11. Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970), *Sıfatu Kabri'n-Nebî*⁶¹³

12. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979), *Kitâbu'l-'Azame*⁶¹⁴

13. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979), *Sevâbu'l-A'mâl*⁶¹⁵

14. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *Ehâdisu'l-Muvatta' ve'ttifâku'r-Ruvât'an Mâlik ve'htilâfuhum ziyâdeten ve Naksan*⁶¹⁶

15. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *el-Fevâ'idü'l-Efrâd*⁶¹⁷

16. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî (ö. 387/997), *Mefâtîhu'l-'Ulûm*⁶¹⁸

17. Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî el-Cerîrî (ö. 390/1000), *el-Celîsü's-Sâlihu'l-Kâfî ve'l-Enîsu'n-Nâsihu's-Şâfî*⁶¹⁹

18. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö. 470/1078), *et-Târîhu'l-Müstahrec min Kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-Müstetraf min Ahvâli'n-nâs li'l-Ma'rife*⁶²⁰

⁶¹² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 342.

⁶¹³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 81.

⁶¹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 22.

⁶¹⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 279.

⁶¹⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 263-264. Hasan Han bu eseri *el-Muvattaât* şeklinde zikretmiştir.

⁶¹⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 178.

⁶¹⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 501.

⁶¹⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 234-235.

⁶²⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 613.

19. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Evâ'il*⁶²¹

20. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (ö. 410/1020), *Kitâbu't-Tefsîr (et-Tefsîrû'l-Müsned)*⁶²²

21. Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), *el-Kânûn fi't-tib*⁶²³

22. Ebû Alî el-Hüseyn b. Şuayb es-Sincî el-Mervezî (ö. 430/1039 [?]), *Şerhu't-Telhîs*⁶²⁴

23. Ebû Muhammed Rûknü'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 438/1047), *el-Vesâ'il fi Furûki'l-Mesâ'il*⁶²⁵

24. Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]), *el-Kanûnu'l-Mes'ûdi*⁶²⁶

25. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), *er-Risâletü's-Şâfiye*⁶²⁷

26. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî (ö. 477/1084), *eş-Şâmil*⁶²⁸

27. Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*⁶²⁹

28. Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî (ö. 500/1106), *Mesâri'u'l-Uşşâk*⁶³⁰

⁶²¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 557.

⁶²² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 181-182.

⁶²³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 254.

⁶²⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 416.

⁶²⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 320.

⁶²⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 215.

⁶²⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 133.

⁶²⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 376.

⁶²⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 584; c. 2, s. 83.

⁶³⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 357.

29. Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem‘ânî el-Mervezî (ö. 510/1116), *el-Emâlî*⁶³¹

30. Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî (ö. 520/1126), *Sirâcu’l-Mülûk*⁶³²

31. Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Tâhîr ed-Dânî el-Endelüsî (ö. 532/1138), *Kitâbu’l-Îmâ ila Etrâfi Ehadisi Kitâbi’l-Muvattâ*⁶³³

32. Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Rebî‘u’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ahbâr*⁶³⁴

33. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *el-Kabes fî Şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes*⁶³⁵

34. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Kânûnu’t-Te’vîl*⁶³⁶

35. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Sirâcu’l-Mürîdîn*⁶³⁷

36. Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Câmi‘u’l-Mesânîd ve’l-Elkâb*⁶³⁸

37. Ebû’l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfî el-Kazvînî (ö. 623/1226), *el-Emâli’s-Şâriha ‘alâ Müfredâti’l-Fâtîha*⁶³⁹

⁶³¹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 87.

⁶³² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 599.

⁶³³ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 143.

⁶³⁴ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 7, s. 354.

⁶³⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 507; c. 3, s. 213.

⁶³⁶ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 349.

⁶³⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 9, s. 338.

⁶³⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 6, s. 525.

⁶³⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 9, s. 474.

38. Ebü'l-Hattâb (Ebü'l-Fazl) Mecdüddîn Ömer b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ferh el-Kelbî el-Belensî ed-Dânî (ö. 633/1235), *et-Tenvîr fî Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr*⁶⁴⁰

39. Ahmed bin Hüseyin el-Habbâz (ö. 639/1241), *Tevcîh-ül-Lem'a Şerhu Kitabi'l-Lem'a*⁶⁴¹

40. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli (haleli) ve'l-Galat ve Himâyetuhû mine'l-İskâti ve's-Sakat*⁶⁴²

41. Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *et-Tezkire fî Zikri'l-Mevtâ ve Ahvâli'l-Âhire*⁶⁴³

42. Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *el-Emâlî*⁶⁴⁴

43. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *et-Tezkire fî ahvâli'l-Mevtâ ve'l-Âhire*⁶⁴⁵

44. Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî (ö. 683/1284), *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Münâsebâti Terâcimi'l-Buhârî*⁶⁴⁶

45. Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî (ö. 710/1310), *el-Matlab fî Şerhi'l-Vasîf*⁶⁴⁷

46. Ebü'l-Hasan Alâeddîn Ali b. İbrâhîm b. Dâvûd İbnü'l-Attâr (ö. 724/1324), *el-'Udde fî Şerhi'l-'Umde*⁶⁴⁸

⁶⁴⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 11.

⁶⁴¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 11.

⁶⁴² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 96.

⁶⁴³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 383.

⁶⁴⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 499.

⁶⁴⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 533.

⁶⁴⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 80.

⁶⁴⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 462.

⁶⁴⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 232.

47. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî ed-Dımaşkî (ö. 744/1343), *es-Sârimu'l-Munkî fî'r-red 'ale's-Sübki*⁶⁴⁹

48. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *el-Hedyü'n-Nebevi fî'l-Fedâil ve'l-Âdab*⁶⁵⁰

49. Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübki (ö. 756/1355), *Şifâ'u's-Sekâm fî Ziyâreti Hayri'l-Enâm*⁶⁵¹

50. Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ferhûn el-Ya'merî (ö. 769/1367), *el-'Udde fî i'râbi'l-'Umde*⁶⁵²

51. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *el-Mühimmât fî Şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza*⁶⁵³

52. Muhammed b. Abdillâh b. Ebi Bekr es-Sardafî er-Rîmî (ö. 792/1390), *el-Meâni'l-Bedia fî Marifeti İhtilâfi Ehli's-Şeria*⁶⁵⁴

53. Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397), *İrşâdu's-sâlik ilâ Ef'âli'l-Menâsik*⁶⁵⁵

54. Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî (ö. 808/1405), *Hayâtu'l-Hayevân*⁶⁵⁶

55. Şemsüddîn Muhammed bin Abdüddâim bin Mûsâ el-Birmâvî (ö. 831/1428), *el-Fevâidu's-Seniyye fî Şerhi'l-Elfiyye*⁶⁵⁷

56. Şemsüddîn Muhammed bin Abdüddâim bin Mûsâ el-Birmâvî (ö. 831/1428), *Şerhu'l-'Umde*⁶⁵⁸

⁶⁴⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 394.

⁶⁵⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 513; c.3, s.280.

⁶⁵¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 622. Hasan han eser ismini *Şifâu'l-Eskâm* şeklinde vermiştir.

⁶⁵² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 591.

⁶⁵³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 133.

⁶⁵⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 534.

⁶⁵⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 446.

⁶⁵⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 351.

⁶⁵⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 8; c. 5, s. 200

⁶⁵⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 517; c. 2, s. 453.

57. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî (ö. 831/1428), *Cem' u'l- 'Udde fî fehmi'l- 'Umde*⁶⁵⁹

58. Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî (ö. 840/1436), *el- 'Uzle ve Kabûlü'l-Büşrâ bi't-Teysîr li'l-Yüsrâ*⁶⁶⁰

59. Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-Cezûlî (ö. 870/1465), *Delâ'ilü'l-Hayrât*⁶⁶¹

60. Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî (ö. 893/1488), *el-Fevâ'id ve's-Sılât ve'l- 'Avâ'id*⁶⁶²

61. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *Mesanidu İbn Hacer el-Heytemî*⁶⁶³

62. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *ez-Zevâcir 'an İktirâfî'l-Kebâ'ir*⁶⁶⁴

63. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *el-Cevheru'l-Munazzam (muntazam) fî Ziyâreti'l-Kabri'l-Mu'azzami'l-Mükerrem*⁶⁶⁵

64. Muhammed b. Abdirresûl b. Abdisseyid el-Hasenî el-Berzencî eş-Şehrezûrî (ö. 1103/1691), *Enhârü's-Selsebil*⁶⁶⁶

65. Muhammed b. Abdirresûl b. Abdisseyid el-Hasenî el-Berzencî eş-Şehrezûrî (ö. 1103/1691), *el-İşâ'a li-eşrâti's-Sâ'a*⁶⁶⁷

⁶⁵⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 38; s.153.

⁶⁶⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 159.

⁶⁶¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 301.

⁶⁶² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 278.

⁶⁶³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 507. tespit edebildiğimiz kadarıyla el-Heytemî'nin bu eseri matbu değil, Mahtût olarak mevcuttur.

⁶⁶⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 152; s. 292.

⁶⁶⁵ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 475; s. 622.

⁶⁶⁶ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 278.

⁶⁶⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 9, s. 193.

66. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö. 1176/1762), *Hüccetullâhi 'l-Bâliga*⁶⁶⁸

67. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil- Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Rafu 'l-İltibâs an tenâzui 'l-Vasî ve 'l-Abbâs*⁶⁶⁹

68. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *İfadetü 'l-Ümme bi-ahkami Ehli 'z-Zimme*⁶⁷⁰

69. Abdülazîz b. Şâh Veliyyillâh Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkî ed-Dihlevî (ö. 1239/1824), *Sirru 'ş-Şehâdeteyn*⁶⁷¹

70. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Veblu 'l-Ğamâm Hâşiye 'âlâ Şifâ 'i 'l-Evâm*⁶⁷²

71. Yûsufî b. Muhammed b. Yûsuf et-Tabîb el-Herevî (XVI. yüzyıl), *Bahru 'l-Cevâhir fî Tahkîki 'l-Mustalahâtî 't-Tıbbiyye*⁶⁷³

1.4.2. ES-SİRÂCU'L-VEHHÂC MİN KEŞFİ METÂLIBİ SAHÎHİ MÜSLİM B. HACCÂC

1.4.2.1. Hadis Kaynakları

Bu başlık altında hadis kaynakları olarak tespit ettiğimiz, hadis kitapları, hadis ilimlerine dair kitaplar ve hadis şerh kitaplarına yer vereceğiz.

1. Hadis Kitapları

a) Câmi'ler

⁶⁶⁸ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 521.

⁶⁶⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 533.

⁶⁷⁰ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 6, s. 564. Müellifimiz es-San'ânî'ye ait bu eseri zikretmişse de es-San'ânî hakkında bilgi veren kaynaklarda böyle bir eser ismi tespit edemedik.

⁶⁷¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 7, s. 433.

⁶⁷² Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 188.

⁶⁷³ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 8, s. 178.

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi 'u's-Sahîh*⁶⁷⁴

b) Musannefler

1. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*⁶⁷⁵

c) Müsnedler

1. Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *el-Müsned*⁶⁷⁶

2. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*⁶⁷⁷

3. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905), *el-Müsned*⁶⁷⁸

4. Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (ö. 307/919), *el-Müsned*⁶⁷⁹

d) Sünenler

1. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), *es-Sünen*⁶⁸⁰

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*⁶⁸¹

⁶⁷⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 98; c. 7, s. 500.

⁶⁷⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 175.

⁶⁷⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 7.

⁶⁷⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 393; c. 4, s. 128; c. 6, s. 538.

⁶⁷⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 393; c. 4, s. 128; c. 9, s. 96.

⁶⁷⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 102.

⁶⁸⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 4, s. 128.

⁶⁸¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 392; c. 4, s. 52; s. 128; c. 5, s. 231.

3. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*⁶⁸²

4. Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi‘u’s-Sahîh, (Sünenü’t-Tirmizî)*⁶⁸³

5. Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünen*⁶⁸⁴

6. Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *es-Sünen*⁶⁸⁵

7. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *es-Sünenü’l-Kübrâ*⁶⁸⁶

e) Mu‘cemler

1. Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu‘cemu’s-Sagîr*⁶⁸⁷

2. Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu‘cemu’l-Evsat*⁶⁸⁸

3. Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*⁶⁸⁹

f) Diğer Muhtelif Türler

Bu başlık altında müellifimizin şerhinde kullandığı istidrak, istihraç, derleme, kırk hadis, terğib ve terhib, cem, zevaid, mevzuat vb. türden eserleri kaydedeceğiz.

⁶⁸² Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 64; c. 3, s. 557; c. 5, s. 231.

⁶⁸³ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 64; c. 3, s. 557; c. 6, s. 405.

⁶⁸⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 4, s. 161; c. 8, s. 462.

⁶⁸⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 452; c. 4, s. 161.

⁶⁸⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 279.

⁶⁸⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 67; 264.

⁶⁸⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 393; c. 4, s. 161; c. 5, s. 253.

⁶⁸⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 270; 281.

1. Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), *es-Sahîh*⁶⁹⁰

2. Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 316/929), *el-Müsne'dü'l-Muhrec 'alâ Kitâbi Müslim b. el-Haccâc*⁶⁹¹

3. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*⁶⁹²

4. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*⁶⁹³

5. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095), *el-Cem' beyne's-Sahîhayn Sahîhi'l-Buhârî ve Sahîhi Müslim*⁶⁹⁴

6. Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (ö. 509/1115), *Firdevsu'l-Ahbâr*⁶⁹⁵

7. Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân b. Abdillâh el-İşbîlî (ö. 582/1186), *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*⁶⁹⁶

8. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *Câmi'u'l-Usûl li-Ehâdîsi'r-Resûl*⁶⁹⁷

9. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Hulâsa fî Ehâdîsi'l-Ahkâm (Hulâsatü'l-Ahkâm fî [min] Mühimmâti's-Sünen ve Kavâ'idü'l-İslâm)*⁶⁹⁸

⁶⁹⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 323.

⁶⁹¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 18.

⁶⁹² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 200.

⁶⁹³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 316; c. 9, s. 89.

⁶⁹⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 563.

⁶⁹⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 104.

⁶⁹⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 307; 373.

⁶⁹⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 378; c. 5, s. 242.

⁶⁹⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 214.

10. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Ezkâr*⁶⁹⁹

11. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401), *el-Bedrü'l-Münîr fî Tahrîci Ehâdîsi's-Şerhi'l-Kebîr*⁷⁰⁰

12. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-Zevâ'id*⁷⁰¹

13. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429), *'Uddetü'l-Hısnî'l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn*⁷⁰²

14. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfi'ıyyi'l-Kebîr*⁷⁰³

15. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*⁷⁰⁴

2. Hadis İlimlerine Dair Kitaplar

a) Hadîs Usûlü Kitapları

1. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *el-Merâsîl*⁷⁰⁵

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs*⁷⁰⁶

⁶⁹⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 448.

⁷⁰⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 180, 191; c. 4, s. 169.

⁷⁰¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 392.

⁷⁰² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 492.

⁷⁰³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 214.

⁷⁰⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 110, 191; c. 4, s. 188.

⁷⁰⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 175; s. 379; c. 4, s. 573.

⁷⁰⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 236.

3. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *el-Hulâsa fî Usûli 'l-Hadis*⁷⁰⁷

b) Muhtelifu'l-Hadis İlmine Dair Kitaplar

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *İhtilâfu 'l-Hadis*⁷⁰⁸

2. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Me'âni 'l-Âsâr*⁷⁰⁹

c) Garibu'l-Hadis İlmine Dair Kitaplar

1. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Garibu 'l-Hadis*⁷¹⁰

2. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Garîbü 'l-Hadis*⁷¹¹

3. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (ö. 401/1011), *Kitâbu 'l-Garîbeyn fî 'l-Kur'ân ve 'l-Hadis*⁷¹²

4. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095), *Tefsîru garîbi mâ fî 's-Sahîhayn*⁷¹³

5. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Fâ'ik fî Garîbi 'l-Hadis*⁷¹⁴

6. Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *Meşâriku 'l-Envâr 'alâ Sihâhi 'l-Âsâr*⁷¹⁵

⁷⁰⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 439; 441.

⁷⁰⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 7.

⁷⁰⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 7, s. 612.

⁷¹⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 490.

⁷¹¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 11.

⁷¹² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 184; 211; c. 5, s. 32.

⁷¹³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 30.

⁷¹⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 424; c. 9, s. 423.

⁷¹⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 482, 563; c. 7, s. 169; c. 8, s. 28; 158.

7. Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî (ö. 569/1174), *Metâli 'u'l-Envâr 'alâ Sîhâhi'l-Âsâr*⁷¹⁶

8. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*⁷¹⁷

9. Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî (ö. 986/1578), *Mecma'u Bihârî'l-Envâr fî Garâ'ibi't-Tenzîl ve Letâ'ifi'l-Ahbâr*⁷¹⁸

3. Hadis Şerh Kitapları

Hasan Han'ın hadis şerhleri içerisinde en fazla yararlandığı kaynaklar, en-Nevevî'nin *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*⁷¹⁹ ile Kâdî İyâz'ın *İkmâlî'l-Mu'lim bi-fevâ'idî Müslim*⁷²⁰ adlı eserleri olmuştur.⁷²¹ Ancak o, mezkûr şerhlerle beraber daha pek çok şerhten de istifade etmiştir. Bunları şöyle zikredebiliriz.

1. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *Me'âlimü's-Sünen*⁷²²

2. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *A'lâmü (İ'lâmü) 'l-Hadis fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁷²³

3. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstizkâr*⁷²⁴

⁷¹⁶ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 313; 353; c. 3, s. 442; c. 6, s. 544.

⁷¹⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 8, s. 288; c. 9, s. 48; c. 11, s. 183.

⁷¹⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 6, s. 101; c. 9, s. 171.

⁷¹⁹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 47; 58; 59; c. 4, s. 385; c. 7, s. 92.

⁷²⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 54; c.6, s.32.

⁷²¹ Hasan Han'ın bu iki şerh içerisinde en fazla istifade ettiği ise şüphesiz Nevevî'nin şerhi olmuştur. Nitekim müellifimiz, bu durumu eserin mukaddimesinde de açıkça ifade etmiştir. Bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 11.

⁷²² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 34; c. 8, s. 113.

⁷²³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 4, s. 418.

⁷²⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 4, s. 515; c. 7, s. 71.

4. Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), *Şerhu'l-Câmi 'i's-Sahîh*⁷²⁵

5. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-Sünne*⁷²⁶

6. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî el-Mâzerî (ö. 536/1141), *el-Mu'lim bi-Fevâ'idü Müslim*⁷²⁷

7. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Ârizatu'l-Ahvezî fî Şerhi't-Tirmizî*⁷²⁸

8. Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258), *el-Müfhim Şerhu Sahîhi Müslim*⁷²⁹

9. Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (ö. 702/1302), *İhkâmü'l-Ahkâm Şerhu 'Umdeti'l-Ahkâm*⁷³⁰

10. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Şerhu Hadisi'n-Nüzûl*⁷³¹

11. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *el-Kâşif 'an Hakâ'iki's-Sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtü'l-Mesâbih)*⁷³²

12. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁷³³

13. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî (ö. 844/1441), *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*⁷³⁴

⁷²⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 51, 142; c. 2, s. 83.

⁷²⁶ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 7, s. 206; 470.

⁷²⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 259; 271; c. 4, s. 114.

⁷²⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 107; c. 7, s. 562; c. 9, s. 137.

⁷²⁹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 5, s. 131; c. 6, s. 220; c. 7, s. 549.

⁷³⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 4, s. 331; c. 5, s. 301.

⁷³¹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 72.

⁷³² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 10, s. 570; 595.

⁷³³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 8, s. 501; c. 10, s. 90.

⁷³⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 5, s. 242; c. 6, s. 438.

14. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*⁷³⁵

15. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dîbâc 'alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*⁷³⁶

16. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *İrşâdü's-Sârî*⁷³⁷

17. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605), *Mirkâtu'l-Mefâtih*⁷³⁸

18. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi 'i's-Sagîr*⁷³⁹

19. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *et-Teyisîr bi-Şerhi'l-Câmi 'i's-Sagîr*⁷⁴⁰

20. Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî (ö. 1052/1642), *Lema 'âtü't-Tenkîh fî Şerhi Mişkâtî'l-Mesâbih*⁷⁴¹

21. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), *Şerhu'l-Muvatta*⁷⁴²

22. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Sübülü's-Selâm*⁷⁴³

23. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*⁷⁴⁴

⁷³⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 295; c. 2, s.84; c. 3, s. 316; c. 4, s. 188.

⁷³⁶ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 170; 248.

⁷³⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 8, s. 318; 343; c. 9, s. 54.

⁷³⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 276; c.11, s. 150; 448.

⁷³⁹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 10, s. 197.

⁷⁴⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 8, s. 502.

⁷⁴¹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 4, s. 430.

⁷⁴² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 10, s. 511.

⁷⁴³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 439; c. 4, s. 165, s. 175.

⁷⁴⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 147; c. 4, s. 220; c. 10, s. 526.

24. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Tuhfetü’z-Zâkirîn bi-‘Uddeti’l-Hısnî’l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi’l-Mürselîn*⁷⁴⁵

1.4.2.2. Tefsir Kaynakları

1. Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî‘ et-Tüsterî (ö. 283/896), *Tefsîru’l-Kur‘ânî’l-‘Azîm (Tefsîru’t-Tüsterî)*⁷⁴⁶

2. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), *Me‘âni’l-Kur‘ân ve İ‘râbuh*⁷⁴⁷

3. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015), *Tefsîrû’l-Kur‘ân*⁷⁴⁸

4. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (ö. 410/1020), *Kitâbu’t-Tefsîr (et-Tefsîrû’l-Müsned)*⁷⁴⁹

5. Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *el-Basît fî tefsîri’l-Kur‘ân*⁷⁵⁰

6. Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*⁷⁵¹

7. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî (ö. 516/1122), *Me‘âlimü’t-Tenzîl*⁷⁵²

8. Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*⁷⁵³

⁷⁴⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 447; 451.

⁷⁴⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 416.

⁷⁴⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 299.

⁷⁴⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 9, s. 267.

⁷⁴⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 449.

⁷⁵⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 329; c. 9, s. 185.

⁷⁵¹ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 164.

⁷⁵² Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 6, s. 635; c. 11, s. 180.

⁷⁵³ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 11, s. 683.

9. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*⁷⁵⁴

10. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*⁷⁵⁵

11. Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî (ö. 1307/1890), *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân*⁷⁵⁶

1.4.2.3. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Ümm*⁷⁵⁷

2. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî (ö. 318/930 [?]) *el-İşrâf 'alâ Mezâhibi Ehli'l-'İlm*⁷⁵⁸

3. Ebû Bekr Abdullâh b. Ahmed b. Abdillâh el-Kaffâl el-Mervezî el-Horasânî (ö. 417/1026), *Şerhu't-Telhîs*⁷⁵⁹

4. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-Kebîr*⁷⁶⁰

5. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*⁷⁶¹

6. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*⁷⁶²

⁷⁵⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 448.

⁷⁵⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 718; 788.

⁷⁵⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 559; 637.

⁷⁵⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 8.

⁷⁵⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 493.

⁷⁵⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 7.

⁷⁶⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 429.

⁷⁶¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 7.

⁷⁶² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 52.

7. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî (ö. 477/1084), *eş-Şâmil*⁷⁶³

8. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (ö. 478/1085), *Nihâyetu'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb*⁷⁶⁴

9. Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ fî 'İlmi'l-Usûl*⁷⁶⁵

10. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye*⁷⁶⁶

11. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî*⁷⁶⁷

12. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Mecmû 'Şerhu'l-Mühezzeb*⁷⁶⁸

13. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Ravzatu't-Tâlibîn ve 'Umdetu'l-Muttakîn*⁷⁶⁹

14. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *ez-Zevâcir 'an İktirâfî'l-Kebâ'ir*⁷⁷⁰

15. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *İrşâdu'n-Nukkâd ilâ Teysîri'l-İctihâd*⁷⁷¹

⁷⁶³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 429.

⁷⁶⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 429.

⁷⁶⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 652.

⁷⁶⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 7, s. 479.

⁷⁶⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 417; c. 4, s. 556; c. 5, s. 12.

⁷⁶⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 501; c. 6, s. 220.

⁷⁶⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 303.

⁷⁷⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 207.

⁷⁷¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 131.

16. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *İrşâdu’s-Sâil ila Delâili’l-Mesâil*⁷⁷²

17. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *İrşâdü’l-Fuhûl ilâ Tahkîki’l-Hak min ‘İlmi’l-Usûl*⁷⁷³

18. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *es-Seylû’l-Cerrârû’l-Mütedeffik ‘alâ Hadâ’iki’l-Ezhâr*⁷⁷⁴

19. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *el-Fethu’r-Rabbânî min Fetâva’l-Îmâm eş-Şevkânî*⁷⁷⁵

20. Ebû’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî (ö. 1307/1890), *er-Ravzatu’n-Nediyye Şerhu’d-Düreri’l-Behiyye*⁷⁷⁶

1.4.2.4. Akaid ve Kelâm Kaynakları

1. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Delâ’ilü’n-Nübüvve*⁷⁷⁷

2. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Kitâbu’l-Ba’s ve’n-nuşûr*⁷⁷⁸

3. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Şu‘abü’l-Îmân*⁷⁷⁹

4. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâ’ilü’n-Nübüvve*⁷⁸⁰

⁷⁷² Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 487.

⁷⁷³ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 129.

⁷⁷⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 25; 40.

⁷⁷⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 390; c. 6, s. 56; c. 10, s. 189.

⁷⁷⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 141.

⁷⁷⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 9, s. 9.

⁷⁷⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 11, s. 411.

⁷⁷⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 10, s. 558; 562.

⁷⁸⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 6, s. 160.

5. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (ö. 478/1085), *el-İrşâd ilâ Kavâtı 'i'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*⁷⁸¹

6. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *el-İmân*⁷⁸²

7. Ebü Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Kitâbu'r-Rûh*⁷⁸³

8. Ebü'l-Avn (Ebü Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârî (ö. 1188/1774), *Levâmi 'u'l-Envâri'l-Behiyye ve Sevâtı 'u'l-Esrâri'l-Eseriyye Şerhu'd-Dürreti'l-Mudiyye fî 'Akîdeti'l-(akdi ehli'l-) Firkati'l-Merdiyye*⁷⁸⁴

9. Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvehhâb b. Süleymân et-Temîmî (ö. 1285), *Fethu'l-Mecîd Şerhu Kitâbut Tevhîd*⁷⁸⁵

10. Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî (ö. 1307/1890), *el-İzâ'a limâ Kâne ve mâ Yekûnü beyne Yedeyi's-Sâ'a*⁷⁸⁶

11. Muhammed b. Muhsin el-Attâs (ö. ?/?), *Tenzîhu'z-Zât ve's-Sıfât*⁷⁸⁷

1.4.2.5. Arap Dili ve Belagatı Kaynakları

1. Ebü Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbu'l-'Ayn*⁷⁸⁸

2. Ebü Bîşr (Ebü Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796), *el-Kitâb*⁷⁸⁹

⁷⁸¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 7, s. 259.

⁷⁸² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 35.

⁷⁸³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 202.

⁷⁸⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 443.

⁷⁸⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 262; 264.

⁷⁸⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 476.

⁷⁸⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 350.

⁷⁸⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 324; 497; c. 4, s. 434; c. 9, s. 100.

⁷⁸⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 437

3. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831), *Kitâbu'l-İbil*⁷⁹⁰
4. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât (ö. 244/858), *İslâhu'l-Mantık*⁷⁹¹
5. Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî (ö. 345/957), *Kitâbu'l-Yevâkît*⁷⁹²
6. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî (ö. 379/989), *Muhtasaru'l- 'Ayn*⁷⁹³
7. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî (ö. 395/1004), *Mücmelu'l-Luga*⁷⁹⁴
8. Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 409/1009'dan önce), *es-Sihâh*⁷⁹⁵
9. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A 'zam*⁷⁹⁶
10. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127), *el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb*⁷⁹⁷
11. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-lugât*⁷⁹⁸

⁷⁹⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 437.

⁷⁹¹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 293; s. 439.

⁷⁹² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 447. Hasan Han'ın *Kitâbu'l-Yevâkît* olarak kaydettiği eserin günümüze ulaşmadığı, ancak *Yâkûtetu's-Sirât fî Tefsîri'l-Kur'ân* isimli eserin, günümüze ulaşmayan *Kitâbu'l-Yevâkît*'in bir bölümü olduğu sanılmaktadır. (bkz. Hüseyin Abdülhâdî Muhammed "Gulâmu Sa'leb", **DİA**, TDVY., İstanbul 1996, c. 14, s. 189.) Bu nedenle müellifimizin *Kitâbu'l-Yevâkît* yerine *Yâkûtetu's-Sirât fî Tefsîri'l-Kur'ân* eserini yazması bizce daha isabetli olurdu. Bu durum hem müellifin hem eserin muhakkikinin dikkatinden kaçmış görünmektedir.

⁷⁹³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 118; 298.

⁷⁹⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 11, s. 637.

⁷⁹⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 63; c. 9, s. 36.

⁷⁹⁶ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 99; c. 6, s. 588.

⁷⁹⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 186.

⁷⁹⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 332.

12. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*⁷⁹⁹

13. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhîr*⁸⁰⁰

14. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil- Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Cem'u't-Şetîr fî Şerhi Ebyâti't-Tesbîr*⁸⁰¹

1.4.2.6. Tarih, Siyer ve Ricâlu'l-Hadis Kaynakları

Hasan Han'ın şerhinde çokça istifade ettiği bu kaynakları, üç alt başlık şeklinde ele alacağız.

a) Tarih Kitapları

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁸⁰²

2. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*⁸⁰³

3. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfî (ö. 697/1298), *et-Târîhu's-Sâlihî*⁸⁰⁴

b) Siyer Kitapları

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768), *el-Megâzî*⁸⁰⁵

⁷⁹⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 145; 150.

⁸⁰⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 4, s. 514; c. 5, s. 49; c. 6, s. 18.

⁸⁰¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 202. Müellifimiz Hasan Han bu eseri, *Cem'u't-Şetîr* şeklinde yanlış kaydetmiştir.

⁸⁰² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 175.

⁸⁰³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 331.

⁸⁰⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 286.

⁸⁰⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 280.

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Kitâbu'l-Megâzî*⁸⁰⁶

3. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi Hukûki (fî şerefi) 'l-Mustafâ*⁸⁰⁷

4. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Zâdü'l-Me'âd fî hedyi Hayri'l-İbâd*⁸⁰⁸

5. Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *Sifrü (Süferü) 's-sa'âde*⁸⁰⁹

6. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (ö. 1069/1659), *Nesîmü'r-Riyâz fî şerhi Şifâ'i'l-Kâdî İyâz*⁸¹⁰

c) Ricâlü'l-Hadis Kitapları

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*⁸¹¹

2. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sikât*⁸¹²

3. Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*⁸¹³

4. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Esmâ'ü'l-Mübheme fî'l-Enbâ'i'l-Muhkeme*⁸¹⁴

⁸⁰⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 198.

⁸⁰⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 284.

⁸⁰⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 198; c. 8, s. 353.

⁸⁰⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 3, s. 110.

⁸¹⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 45.

⁸¹¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 42.

⁸¹² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 104.

⁸¹³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 102; c. 8, s. 360.

⁸¹⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 417.

5. Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî (ö. 584/1188), *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî Esmâ'î'l-Büldân*⁸¹⁵

6. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*⁸¹⁶

1.4.2.7. Ahlak ve Tasavvuf Kaynakları

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Edebü'l-Müfred*⁸¹⁷

2. Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *er-Risâle*⁸¹⁸

3. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*⁸¹⁹

1.4.2.8. Diğer Muhtelif Kaynaklar

Burada yer vereceğimiz eserler, yukarıda açtığımız başlıklar altına yerleştiremediğimiz, muhtevaları farklı, daha çok özel nitelikli eserlerdir. Bunları şöyle zikredebiliriz.

1. Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁸²⁰

2. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁸²¹

⁸¹⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 544; c. 9, s. 47.

⁸¹⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 8, s. 35.

⁸¹⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 499; c. 8, s. 175.

⁸¹⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 125.

⁸¹⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 159.

⁸²⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 186.

⁸²¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 187.

3. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *el-Egânî*⁸²²

4. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987), *el-Hücce li'l-kurrâ 'i's-Seb'a*⁸²³

5. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013), *el-İntisâr li-sıhhati Nakli'l-Kur'ân ve'r-Red 'alâ men Nehalehü'l-Fesâd bi-ziyâde ev Nuksân*⁸²⁴

6. Ebû Alî el-Hüseyn b. Şuayb es-Sincî el-Mervezî (ö. 430/1039 [?]), *Şerhu't-Telhîs*⁸²⁵

7. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfî el-Kazvînî (ö. 623/1226), *el-Emâli's-Şâriha 'alâ Müfredâtı'l-Fâtıha*⁸²⁶

8. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*⁸²⁷

9. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Siyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli (haleli) ve'l-Galat ve Himâyetuhû mine'l-İşkâti ve's-Sakat*⁸²⁸

10. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *et-Tezkire fî ahvâli'l-Mevtâ ve'l-Âhire*⁸²⁹

11. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî ed-Dımaşkî (ö. 744/1343), *es-Sârimu'l-Munkî fî'r-red 'ale's-Sübki*⁸³⁰

⁸²² Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 438.

⁸²³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 2, s. 290.

⁸²⁴ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 618.

⁸²⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 365.

⁸²⁶ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 73.

⁸²⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 11, s. 186.

⁸²⁸ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 143.

⁸²⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 37; 44; c. 11, s. 443.

⁸³⁰ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 5, s. 110.

12. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *el-Hedyü'n-Nebevi fî'l-Fedâil ve'l-Âdab*⁸³¹

13. İshâk bin İbrâhîm bin Ahmed bin Muhammed İbn Kâmil et-Tedmurî (ö. 833), *Mesîru'l-Ğarâm fî Ziyâret'il Halîl aleyhisselâm*⁸³²

14. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûreddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Şerhu's-Şemâ'ili'n-Nebeviyye ve'l-Hasâ'isi'l-Muhammediyye*⁸³³

15. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö. 1176/1762), *İzâletü'l-Hafâ'an Hilâfeti'l-Hulefâ*⁸³⁴

16. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö. 1176/1762), *Hüccetullâhi'l-Bâliga*⁸³⁵

17. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil- Alellâh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Rafû'l-İltibâs an tenâzui'l-Vasî ve'l-Abbâs*⁸³⁶

18. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Veblu'l-Ğamâm Hâşiye 'âlâ Şifâ'i'l-Evâm*⁸³⁷

19. Yûsuf Hüseyin Ebû İsmâîl el-Hindî el-Fencâbî (ö. 1352), *el-Cevâiz ve's-Salât fî Esânîdi'l-Kutub ve'l-İsbât*⁸³⁸

Hasan Han'ın şerhlerinin kaynaklarını belirttiğimiz bu bölümün sonunda, onun hadisleri şerh etmek için başta önceki şerhler olmak üzere, muhtelif İslâmî ilimlerin hemen hemen her türünde yazılmış pek çok eserden istifade ettiğini söyleyebiliriz.

⁸³¹ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 5, s. 403; c. 7, s. 553; c. 8, s. 332.

⁸³² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s.173. Hasan Han bu eseri “*Kudüs*” ilave ederek, *Mesîru'l-Ğarâm fî Ziyâret'il Kudüs ve'l-Halîl aleyhisselâm* şeklinde kaydetmiştir.

⁸³³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s. 417.

⁸³⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s. 286.

⁸³⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 360; c. 4, s. 30.

⁸³⁶ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 7, s. 35.

⁸³⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 39; c. 3, s. 384; c. 4, s. 60.

⁸³⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 8, s. 174.

Şârihimiz, tespit edebildiğimiz kadarıyla *‘Avnu’l-Bârî* şerhinde 347, *es-Sirâcu’l-Vehhâc* şerhinde ise 162 kaynaktan yararlanmıştır. Onun her iki şerhinde en fazla müracaat ettiği kaynaklar, “hadis şerhleri” ile “fıkıh” kaynakları olmuştur. Bu durum, müellifimizin önceki şerhlere önemli ölçüde bağlı kaldığını ve hadislerin daha çok fikhî boyutuyla ilgilendiğini göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

SİDDÎK HASAN HAN'IN HADİSLERİ ŞERH METODU

Bu bölümde müellifimiz Hasan Han'ın, *Sahîhayn*'ın muhtasarları üzerine telif ettiği, 'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî ve es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc adlı şerhlerinde, hadisleri sened ve metin açısından nasıl yorumladığı ve bu konuda nasıl bir metot izlediği örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. HADİSLERİN İSNAD ANALİZİ

Hasan Han, çalışma konumuz olan şerhlerinde ekseriyetle hadis metinleri üzerinde yoğunlaşmış, senedler hakkında çok fazla sarf-ı kelam etmemiştir. Bunun asıl nedeni ez-Zebîdî'nin *et-Tecrîdu's-Sarîh*'te el-Münzirî'nin de *Muhtasaru Sahîhi Müslim*'de benimsedikleri yöntemdir. Çünkü ez-Zebîdî ve el-Münzirî, zikrettikleri hadislerin senedinde yer alan sahâbî râvisi dışındaki ricali hazfetmişlerdir. Bununla beraber Hasan Han, hadisleri nakleden sahâbî râvilerin biyografik bilgilerine ve nadiren de olsa bazı rivayetlerin senedleri ve sıhhatleri hakkında muhaddislerin görüşlerine yer vermiştir. Şimdi bu konuda tespit ettiğimiz bazı örnekleri zikretmeye çalışacağız.

2.1.1. Sahâbî Râvilerin Biyografileri Hakkında Bilgi Vermesi

Hasan Han'ın şerhini yaptığı muhtasarların müellifleri, yukarıda da belirttiğimiz üzere hadislerin sahâbî râvisi dışındaki ricali hazfettiklerinden, Hasan Han da şerhlerinde sadece sahâbî râviler hakkında bilgi vermiştir. Şimdi Hasan Han'ın biyografisine değindiği sahâbî râvilerinden birkaçına örnek olarak burada yer vermek istiyoruz.

Hasan Han, Câbir b. Abdillâh'ın naklettiği bir hadisin⁸³⁹ şerhinde, Câbir b. Abdillâh hakkında şunları söylemektedir: “Câbir b. Abdillâh b. Amr el-Ensârî el-

⁸³⁹ Hadis için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, **el-Câmiu's-Sahîh**, I-IX, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., t.y., “Bedu'l-Vahy”, 1; Ebû'l Hüseyin Müslim b.Haccâc el-Kuşeyrî, **Sahîhu Muslim**, I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, y.y., 1412/1991, “İmân”, 255.

Hazrecî, gözlerini kaybettikten sonra hicri 73 veya 74 veya 78 veya da 79 yılında vefat etmiştir. O, Medine’de vefat eden sahâbîlerin sonuncusudur. Rivayet ettiği 90 hadis Sahîh-i Buhârî’de yer almaktadır.”

Müellifimiz’in hakkında bilgi verdiği sahâbî râvilerden biri de Ubâde b. Sâmit olmuştur. Hasan Han onu şu cümlelerle tanıtmaktadır: “Ubâde –ayn harfinin dammeli okunmasıyla- b. Sâmit b. Kays el-Ensârî el-Hazrecî, 72 yaşında iken hicri 34 yılında Remle’de vefat etti. Hicri 45 senesinde Muaviye’nin hilafeti döneminde vefat ettiği de söylenmiştir. Buhârî’de 9 hadisi vardır.”⁸⁴⁰

Şârihimiz genel olarak sahâbî râvi tanıtlarını kısa tutmuş, çok detaylı bilgi vermemiştir. Hakkında malumat serdettiği râvi tekrar geçince, ya tek bir kelime ile hatırlatma yapmış, ya da hiçbir şey söylemeden direkt metnin izahına girişmiştir. Mesela, Abdullah b. Amr b. el-As hakkında ilk geçtiği yerde bilgi verirken, ikincisinde Abdullah b. Amr için hatırlatma yaparak sadece “اي ابن العاص” ifadesini kullanmıştır.⁸⁴¹ Yine sahâbî Enes b. Mâlik için ilk geçtiği yerde konuşurken, aynı sahâbînin rivayeti tekrar önüne geldiğinde hakkında hiçbir bilgi sunmamıştır.⁸⁴²

Müellifimiz Hasan Han’ın sahâbî râvilerin biyografilerine yer verirken, onların adaleti ve zabtı hakkında herhangi bir malumat sunmadığını, ayrıca sahabenin adalet ve zabtına yönelik tartışmalara değinmediğini belirtmeliyiz.

2.1.2. Sened ve Sıhhat Değerlendirmelerine Yer Vermesi

Hasan Han, şerhlerinde genellikle hadislerin muhtevalarına yoğunlaşmış, sened ve sıhhat değerlendirmelerine çok fazla değinmemiştir. Ancak onun nadiren de olsa bazı hadislerin sened ve sıhhatleri hakkında muhaddislerin değerlendirmelerine yer verdiği olmuştur.⁸⁴³

⁸⁴⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 122, 213. Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, 125, 186, 242, c. 2, s.16, 31; c. 4, s. 138; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 115; c. 10, s. 437.

⁸⁴¹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 193, 196.

⁸⁴² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 198, 201.

⁸⁴³ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 82; 257; c. 2, 253; 418; c. 3, s.416; c. 9, s. 355; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 2, s. 400; c. 3, s. 19; 188; c. 4, s. 44; c. 5, s. 102-103; c.6, s.405; c. 7, s. 429; c. 8, s. 82.

Mesela, Ebû Hureyre kanalıyla rivayet edilen, “*Kim Allah için hacceder, kötü söz ve davranışlardan sakınırsa, annesinden doğduğu günkü gibi (günahsız olarak) döner*”⁸⁴⁴ mealindeki hadisin, Dârekutnî’nin *Sünen*’inde, “*Kim hac veya umre yaparsa*”⁸⁴⁵ şeklinde farklı lafızla yer aldığına dikkat çekmiş, ancak A‘meş – Ebî Hâzim yoluyla gelen rivayetin senedinin zayıf olduğunu kaydetmiştir.⁸⁴⁶

Yine Abdullah b. Ömer ile Ebû Hureyre tarafından “cuma” bölümünde nakledilen hadisi⁸⁴⁷ şerh ederken, Câbir isnadıyla yer verdiği, “*Hasta, köle, misafir ve kadın dışında, Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin, cuma namazını kılması gerekir*”⁸⁴⁸ şeklindeki rivayet hakkında, “isnadında zayıflık vardır” demiştir.⁸⁴⁹ Hasan Han, Hz. Âişe isnadıyla nakledilen, kelerin öldürülmesi ile alakalı bir hadisin⁸⁵⁰ yorumunda, hadisin Taberânî’de lafız farklılığıyla beraber İbn Abbâs’tan merfû olarak rivayet edildiğini,⁸⁵¹ fakat senedde bulunan Ömer b. Kays el-Mekkî adlı râvinin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁸⁵²

Keza “salât’ül müsâfirîn” bölümünde, İbn Ömer isnadıyla nakledilen hadisin⁸⁵³ yorumunda, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inden aktardığı rivayetin⁸⁵⁴ senedinde

⁸⁴⁴ Buhârî, “Hac”, 4; Müslim, “Hac”, 438; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, **Müsnedü’l-Dârimî el-Ma’rûf bi Süneni’l-Dârimî**, I-IV, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Suûdiyye, 1421/2000, “Menâsik”, 7; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, **Sünenu İbn Mâce**, I-II, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, y.y., t.y., “Menâsik”, 3.

⁸⁴⁵ Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, **Sünenu’l-Dârekutnî ve bi-zeylihi et-Ta’lîku’l-Muğnî’ala’l-Dârekutnî**, I-V, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu’r-Risâle, Beyrût 1424/2004, c. 3, s. 344.

⁸⁴⁶ Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 4, s. 270.

⁸⁴⁷ Müslim, “Cum’a”, 40.

⁸⁴⁸ Hadis birebir aynı şekilde değil, ancak küçük lafız farklılıklarıyla Dârekutnînin *Sünen*’inde geçmektedir. Bkz. Dârekutnî, **Sünenu’l-Dârekutnî**, c. 2, s. 305.

⁸⁴⁹ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 3, s. 186-188. Şerhin muhakkiki, rivayetin isnadında yer alan, İbn Lehiâ ve Mu‘âz b. Muhammed el-Ensârî adlı râvilerin zayıf olduğunu belirtmiştir. bkz. **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 3, s. 188. (2. Dipnot).

⁸⁵⁰ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 15; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü’l İmâm Ahmed b. Hanbel**, I-L, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 1416/1995, c. 41, s. 116.

⁸⁵¹ Bkz. Ebu’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire t.y., c. 11, s. 202.

⁸⁵² Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 4, s. 554. Lafız ve sened farklılığına dair tespit ettiğimiz diğer örnekler için bkz. **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 82; 257; c. 2, 253; 418; c. 3, s. 416; c. 9, s. 355.

⁸⁵³ Müslim, “Salât’ül Müsâfirîn”, 18.

⁸⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 1, s. 496.

bulunan İkrime b. İbrâhîm adlı râvi hakkında, “Rivayetlerini terk etmeyi gerektirmeyecek derecede hafif zayıflık vardır” demiştir.⁸⁵⁵

Şârihimiz, “îmân” bölümünde Ebû Saîd el-Hudrî’den mervi bir hadis⁸⁵⁶ senedini, Buhârî’nin muallak olarak kaydettiğini, ancak Ebû Zer el-Herevî, Nesâî,⁸⁵⁷ Hasan b. Süfyân, Dârekutnî ve İsmâîlî gibi âlimlerin farklı tarîklerle bu rivayeti mevsul olarak naklettiklerini söylemiştir.⁸⁵⁸

Hasan Han’ın nadiren de olsa senedde yer alan bir râvinin cerh-tadil malumatını ortaya koyduğu da görülmektedir. Mesela, “bed’u’l-halk” bölümünde, bir yılın on iki ay olduğundan bahseden hadis⁸⁵⁹ şerhinde, Beyhâkî’de, Ubeyd b. Ğanâm en-Nehâî > Alî b. Hakîm > Şerîk > Atâ b. Sâib > Ebî Duhâ > İbn Abbâs tarikiyle yer alan rivayette,⁸⁶⁰ Atâ b. Sâib hakkında muhaddisler tarafından nakledilen şu bilgilere yer vermektedir:

Nevevî: “Sika’dır, fakat ömrünün sonunda ihtilata uğramıştır. Bu ilmin imamları, ihtilat öncesi ondan hadis işitenin semaini sahîh, ihtilat sonrası işiteni ise muzdaribu’l-hadîs olarak kabul etmişlerdir. Süfyânü’s-Sevrî ve Şube ihtilat öncesi işitenlerden, Cerîr, Hâlid b. Abdillâh, İsmâîl, Alî b. ‘Âsım ise ihtilat sonrası işitenlerdendir.”

Yahya b. Ma’in: “Şu’be ve Süfyân dışında tüm râviler, Atâ b. Sâib’ten ihtilat döneminde rivayette bulunmuşlardır.”

İbn Hacer: “Meşhur sika râvilerdendir, ancak ihtilata uğramıştır. Bu nedenle onu zayıf saymışlardır. Benim, hadis imamlarının sözlerinin toplamından elde ettiğim netice şudur: Şu’be, Süfyânü’s-Sevrî, Züheyr b. Mu’âviye, Zâide, Eyyûb ve Hammâd

⁸⁵⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 3, s. 240-241.

⁸⁵⁶ Bkz. Buhârî, “İmân”, 31.

⁸⁵⁷ Bkz. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Ali en-Nesâî, **Sünenu’n-Nesâî, (Hafız Celâleddîn Suyûtî’nin Şerhi ve İmâm Sindî’nin Haşiyesiyle birlikte)** I-IX, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, Halep, 1414/1994, “İmân”, 10.

⁸⁵⁸ Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 277.

⁸⁵⁹ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 2; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, **Sünenu Ebî Dâvûd**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrût, t.y., “Menâsik”, 67.

⁸⁶⁰ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, **el-Esmâ ve’s-Sıfât**, I-II, thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşidi, Mektebetü’s-Sevâdî, Cidde 1413/1993, c. 2, s. 267.

b. Zeyd'in rivayetleri ihtilat öncesidir. Bu kimseler dışında Atâ b. Sâib'ten rivayette bulunanların hadisleri zayıftır. Çünkü ondan ihtilat sonrası hadis işitmişlerdir.”⁸⁶¹

Hasan Han'ın bazı hadisler hakkında muhaddislerin sıhhat değerlendirmelerine yer verdiği de olmuştur. Söz gelimi Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen, “*Nebî (s.a.v.) bir söz söylediği zaman, anlaşılın diye üç defa tekrarladı. Bir topluluğa uğrayıp da selam verdiğiğinde üç kere selam verirdi*”⁸⁶² hadisini, Tirmizî'nin de rivayet ettiğini⁸⁶³ ve hadis hakkında “hasenun sahîhun garîbun” şeklinde hüküm verdiğini kaydetmiştir.⁸⁶⁴

Aynı şekilde Abdullah b. Amr b. el-As kanalıyla rivayet olunan “*Kim malı uğruna öldürülürse şehittir*”⁸⁶⁵ hadisini, “*Kim malı uğruna öldürülürse şehittir. Kim canı uğruna öldürülürse şehittir. Kim dini uğruna öldürülürse şehittir. Kim ailesi uğruna öldürülürse şehittir*” şeklinde Said b. Zeyd isnadıyla merfû olarak, Tirmizî ve diğer sünen sahiplerinin de rivayet ettiklerini⁸⁶⁶ ve Tirmizî'nin hadis için “sahîh” dediğini nakletmiştir.⁸⁶⁷

Yine Nebî'nin (s.a.v.) Bedir günü: “*İşte bu Cibril'dir. Atının başını tutmuş, savaş aletlerini de kuşanmıştır*”⁸⁶⁸ sözünün sıhhati hakkında İbn Hacer'in görüşüne başvurmuştur.⁸⁶⁹ İbn Hacer'e göre bu hadis, sahâbe mürsellerindendir. Muhtemelen

⁸⁶¹ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 7, s. 9. Hasan Han'ın, Atâ b. Sâib hakkında muhaddislerden yaptığı bu alıntılar, muhaddislerin eserlerinde kullandıkları ifadelerin birebir aynısıdır. Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, **el-Minhâc fi Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, I-XVIII, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1392, c. 1, s. 51; İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî li Mukaddimeti Fethi'l-Bârî**, I-II, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiyye, Beyrût 1434/2013, c. 2, s. 421.

⁸⁶² Buhârî, “İlim”, 30.

⁸⁶³ Muhammed b. İsâ b. Serve et-Tirmizî, **el-Câmiu's-Sahîh Sünenu't-Tirmizî**, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., b.y.y., y.y., t.y., “İsti'zan ve'l-Adab”, 28; “Menâkıb” 20.

⁸⁶⁴ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 1, s. 404.

⁸⁶⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 33.

⁸⁶⁶ Bkz. Ebû Dâvud, “Sünne”, 28, 29; Tirmizî, “Diyât”, 22; Nesâî, “Tahrîmu'd-Dem”, 23.

⁸⁶⁷ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 6, s. 18. Müellifimiz, Tirmizî'nin hadis için “sahîh” dediğini söylemişse de görebildiğimiz kadarıyla Tirmizî, hadis için “hasenun sahîhun” ifadesini kullanmıştır. Bkz. Tirmizî, “Diyât”, 22.

⁸⁶⁸ Buhârî, “Megâzî”, 11.

⁸⁶⁹ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, **Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî v.dğr., Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379, c. 7, s. 313.

İbn Abbâs bunu Hz. Ebû Bekr'den nakletmiştir. Çünkü İbn İshak'ta geçen rivayette, Allah Resûlünün (s.a.v.) bu müjdeyi, Hz. Ebû Bekr'e söylediği görülmektedir.⁸⁷⁰

Hasan Han, Enes b. Mâlik isnadıyla rivayet edilen, “*Biz ikindi namazını kılardık, sonra bir adam Amr b. Avfoğullarına giderse onları henüz ikindi namazını kılariken bulurdu*”⁸⁷¹ hadisi hakkında ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu hadis lafzen mevkûf, hükmen merfûdur. Çünkü sahâbî bunu delil makamında zikretmiştir. Nesâî'nin merfû olarak rivayet ettiği, “*Allah Resûlü (s.a.v.) ikindi namazını kıldırıldığında...*”⁸⁷² şeklindeki hadis de bunu desteklemektedir.⁸⁷³

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere şârihimiz, bazı hadislerin sened ve sıhhat durumları hakkında bilgiler vermiştir. Müellifimizin yukarıda yer verdiğimiz örnekler içerisinde bazı rivayetlerin isnadı ve râvileri hakkında “zayıf” hükmünü verdiği görülmektedir. Ancak onun “zayıf” olarak nitelediği râvi ve senedler, *Sahîhayn*'da yer almayıp diğer hadis kaynaklarında geçmektedir.⁸⁷⁴ Zira Hasan Han, *Sahîhayn*'ın ilim alanında yazılmış en sahîh iki eser olduğunu ve Kur'ân-ı Kerîm'den sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini söylemekte⁸⁷⁵ ve isnadları hakkında herhangi bir tenkitte bulunmamaktadır.

2.2. HADİS METİNLERİNİN MUHTEVA ANALİZİ

Hadisleri sağlıklı bir şekilde anlamak için sadece hadislerdeki kelime ve kavramları izah etmek yeterli değildir. Bununla birlikte hadislerin muhtevalarındaki manaların da iyi bir şekilde anlaşılması gerekir.

Müellifimiz Hasan Han'ın da şerh çalışmalarında, hadislerin muhtevasını kavramak, sağlıklı ve doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için hadisleri birçok

⁸⁷⁰ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 8, s. 20.

⁸⁷¹ Buhârî, “Mevakîtu's-Salât”, 13; Müslim, “Mesâcid”, 194; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî, *el-Muvatta*’, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-‘Arabî, Beyrût, 1406/1985, “Vukûti's-Salât”, 1.

⁸⁷² Nesâî, “Mevâkîf”, 8.

⁸⁷³ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 2, s. 343.

⁸⁷⁴ Nitekim yukarıda mezkûr örneklerde görüldüğü üzere, “zayıf” hükmü verilen sened ve râviler, Dârekutni, Taberani ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde yer almaktadır.

⁸⁷⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 7-8.

yönden izah etmeye çalıştığını görmekteyiz. Şimdi şârihimizin bu konuda nasıl bir metot izlediğini örneklerle ortaya koymaya çalışacağız.

2.2.1. Hadisleri Dil-Edebiyat Açısından İzah

Bu başlık altında şârihimizin, hadislerde yer alan bazı kelimelerin lafzî okunuşlarını tespit etmesi, kelimelerin dilbilgisi (sarf-nahiv) tahlillerini yapması, kimi hadislerde kullanılan teşbîh, mecâz, istiare ve kinâye gibi edebî sanatları açıklaması ve Arap şiirinden istifade etmesi gibi konular ele alınacaktır.

2.2.1.1. Kelimelerin Lafzi Okunuşunu İnceleme

Müellifimiz Hasan Han, bazı hadislerin şerhinde, hadislerde geçen bazı kelimelerin veya isimlerin lafzen nasıl okunması gerektiğine dair harekelerini zabt etmeye çalışmıştır.⁸⁷⁶

Mesela, Abdullah b. Amr b. el-As isnadıyla nakledilen bir hadiste⁸⁷⁷ bir adamın ismi olan “كررة” lafzının okunuşu hakkında şu izahı yapmıştır: “Bu rivayette, iki “kâf” harfî esreli, “kâf” harflerinin ortasındaki “râ” harfî sakın, diğer “râ” harfî ise üstünlü okunur. Kâdî İyâz, “kâf” harfleri hem üstünlü hem esreli okunabilir demiştir. Nevevî ise ilk “kâf” harfinin harekesinde ihtilaf, ikinci “kâf” harfinin esreli olması hakkında ittifak edildiğini söylemiştir.”⁸⁷⁸

Yine “zekât” bölümünde Ebû Dâvûd’da geçen hadiste⁸⁷⁹ yer alan “الرطب” kelimesi hakkında, Ebû Dâvûd’un şöyle dediğini nakletmiştir: “Ratb kelimesi, “râ” harfî fetha ile okunursa ekmek ve bakla, “râ” harfî damme ile okunursa hurma anlamındadır.”⁸⁸⁰

Keza Ebû Hureyre tarafından rivayet edilen, cennetin özelliklerinden bahseden hadiste⁸⁸¹ yer alan “الألوة” kelimesinin lafzi okunuşunu şöyle zabtetmiştir: “Hemze

⁸⁷⁶ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 94; c. 4, s. 118; c. 5, s. 512; c. 6, s. 230; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 63; 107; c. 4, s. 247; 324; c. 5, s. 635; c. 6, s. 375.

⁸⁷⁷ Buhârî, “Cihâd ve’s-Siyer”, 190; İbn Mâce, “Cihâd”, 34.

⁸⁷⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 6, s. 522.

⁸⁷⁹ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 44.

⁸⁸⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 137.

⁸⁸¹ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 8.

fetha ile, “lâm” harfî damme ile, “vâv” harfî şedde ile okunur. “Hemze” harfinin kesre, “vâv” harfinin tahfîf ile okunduğu da nakledilmiştir. Yûnînî nüshasında ise “lâm” harfî sükûnludur.”⁸⁸²

2.2.1.2. Dil Bilgisi (Sarf-Nahiv) Tahlilleri Yapma

Hasan Han’ın kimi hadisleri şerh ederken, bazı kelimeleri sarf-nahiv yönünden incelediği görülmektedir.⁸⁸³

Söz gelimi kadir gecesi hakkında vârid olan, “*Her kim inanarak ve karşılığını Allah’tan umarak kadir gecesini ihya ederse, geçmiş günahları bağışlanır*”⁸⁸⁴ hadisinde geçen “غفر له” cümlesinin, cevabu’ş-şart mazi olup şart fiilinin ise muzari olduğunu belirtmiştir. Satırların devamında nahivcilerin konu hakkında ihtilaf ettiklerini ve çoğunluğun bu durumu şart ve ceza uyumuna mani bulduklarını nakletmiştir. Ancak başka bir rivayette “يغفر له” ifadesi geçtiği için şart ve ceza arasında bir tezaadın olmadığını söylemiştir.⁸⁸⁵

Yine Ümmü Seleme’den nakledilen, “*Kimin kesecek kurbanı varsa, zilhicce ayının hilâli girince kurbanını kesinceye kadar saçından ve tırnaklarından hiçbir şey kesmesin*”⁸⁸⁶ şeklindeki rivayette bulunan “ذُبْح” kelimesinin, tıpkı “محمول” manasındaki “جَمَل” gibi, “مفعول” manasında fiil olduğunu belirtmiş ve buna örnek olarak, “وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ” (Sâffât, 37/107) ayetini zikretmiştir.⁸⁸⁷

Keza Hudeybiye antlaşmasından bahseden uzunca bir hadiste⁸⁸⁸ yer alan “ممصص-يممصص” kelimesinin “علم - يعلم” babından olup “ممصص-يممصص” fiilinden yapılmış bir emir olduğunu kaydetmiştir.⁸⁸⁹

⁸⁸² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 7, s. 43.

⁸⁸³ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî c. 1, s. 82, 83, 84, 138, 222, 408, 636; c. 2, s. 13, 240; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 8, s. 27; c. 9, s. 396.

⁸⁸⁴ Buhârî, “İmân”, 25. Hadisin Arapça metni: (مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ، إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا، غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ)

⁸⁸⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 260.

⁸⁸⁶ Müslim, “Edâhî”, 42. Hadisin Arapça metni: (مَنْ كَانَ لَهُ ذَبْحٌ يَذْبَحُهُ فَإِذَا أَهْلَ هِلَالِ ذِي الْحِجَّةِ، فَلَا يَأْخُذَنَّ مِنْ شَعْرِهِ،) (وَلَا مِنْ أَظْفَارِهِ شَيْئًا حَتَّى يَضْحَى)

⁸⁸⁷ Hasan Han, es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 7, s. 413.

⁸⁸⁸ Buhârî, “Şurût”, 15.

⁸⁸⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 6, s. 236.

2.2.1.3. Arap Şiirinden İstifade Etme

Hasan Han, bir kısım hadislerin izahında şiirlerden de istifade etmiştir. O, bu şiirleri bazen şairleriyle beraber,⁸⁹⁰ bazen de “قال الشاعر”⁸⁹¹, “قول الشاعر”⁸⁹², “وما احسن”⁸⁹³ gibi faili belirsiz ifadeler kullanarak zikretmiştir.

Mesela İbn Abbâs tarafından rivayet edilen, teheccüd hakkındaki bir hadisin⁸⁹⁴ izahında, “قال لبيد” diyerek şu beytlere yer vermiştir:

ألا كل شيء ما خلا الله باطل

وكذا وعده مختص بالإنجاز دون وعد غيره

“İyi bilin ki Allah dışında her şey batıldır

Ve yine O’nun vaadi gerçekleşir, başkasının vaadi değil”⁸⁹⁵

Keza “İstiskâ” kitabında yağmur hakkında zikredilen bir hadisin⁸⁹⁶ yorumunda, “قول الشاعر” diyerek şu beytleri nakletmiştir:

فسقى ديارك غير مفسدها

صوب الربيع وديمة تهمني

⁸⁹⁰ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 114; c. 2, s. 469, c. 3, s. 406, 580; c. 8, s. 37.

⁸⁹¹ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 92, s. 299; c. 6, s. 408; c. 8, s. 613-614; Hasan Han, es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 2, s. 86; c. 8, s. 36.

⁸⁹² Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c.1, s.321; c.3, s. 315-316; c. 7, s. 184; Hasan Han, es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 9, s. 645.

⁸⁹³ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 309.

⁸⁹⁴ Hadisin mealî şöyledir: Abdullah İbn Abbâs (r.a.)’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Nebî (s.a.v.) gece teheccüd namazı kılmak üzere kalktığında; Allahım, hamd sadece sanadır. Sen gökleri, yeri ve bunlarda bulunan mevcudatı gözetip ayakta tutarsın bunların hepsinin varlığı sana bağlıdır. Hamd sadece sana mahsustur. Göklerin, yerin ve bunlarda bulunan bütün varlıkların mülkü sana aittir. Hamd sadece sana mahsustur. Sen göklerin ve yerin nurusun. Hamd sadece sanadır. Sen göklerin ve yerin maliki ve sahibisin. Hamd sana mahsustur. Sen haksın, senin va’din haktır, sana kavuşmak haktır, sözün haktır, cennet haktır, cehennem haktır, Nebiler haktır, Muhammed haktır, kıyamet günü haktır. Allahım ben sana teslim oldum, sana tasdik ile iman ettim, sana dayandım. Allahım ben sana yöneldim, senin bana verdiğin delillerle mücadele ettim, mücadele ettiğim kişilerle ilgili son kararı sana havale ettim. Allahım benim geçmiş ve gelecek günahlarımı, açığa vurduğum ve gizlediğim kusurlarımı bağışla. Evvel ve ahir olan sensin. Senden başka hiçbir ilah yoktur.” Bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 1.

⁸⁹⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 406.

⁸⁹⁶ Buhârî, “İstiskâ”, 23; Nesâî, “İstiskâ”, 15.

“Zararsız bir şekilde senin yurdunu sular

Bahar yağmuru ve sürekli yağan yağmurlar”⁸⁹⁷

Yine Nu‘mân b. Beşîr isnadıyla nakledilen, “...*Dikkat edin! Vücutta bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün vücut iyi olur, o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! Bu et parçası kalptir*”⁸⁹⁸ mealindeki hadisin yorumunda, “قال الشاعر” diyerek şu şu beytleri zikretmiştir:

ما سمّي القلب إلا من تقلّبه

فاخذِرْ على القلب من قلب وتحويل

“Kalp değişkenliğinden dolayı böyle isimlendirildi

O halde değişip dönüşmesinden kalbini sakın.”⁸⁹⁹

Şerhlerde şiirlerden genellikle hadiste geçen bir kelime ya da ifadenin anlamını tespit için, bazen de rivayetin muhteva benzerliği nedeniyle yararlanılmaktadır.⁹⁰⁰ Müellifimiz Hasan Han’ın da zikrettiği şiirlerde, yağmur muhtevalı hadis için yağmur; kalpten bahseden hadis için de kalple ilgili şiire yer verdiği görülmektedir. Dolayısıyla onun şiirlerden muhteva benzerliği sebebiyle yararlandığını söyleyebiliriz.⁹⁰¹

2.2.1.4. Edebi Sanatları Açıklama

Burada edebi sanatlardan kastımız, beyân ilminin⁹⁰² konusunu oluşturan, teşbîh, mecâz, isti‘âre ve kinâye gibi farklı ifade yollarıdır. Bu edebî sanatlar daima

⁸⁹⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 315-316.

⁸⁹⁸ Buhârî, “Îmân”, 39.

⁸⁹⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 321.

⁹⁰⁰ Türkan, **Hadis Şerh Geleneği**, s. 108.

⁹⁰¹ Hasan Han’ın ilk örnek olarak zikrettiğimiz, “İyi bilin ki Allah dışında her şey batıldır. Ve yine O’nun vaadi gerçekleşir, başkasının vaadi değil” şeklindeki şiirden de muhteva benzerliği sebebiyle yararlandığını söyleyebiliriz. Zira şiirde geçen, “Ve yine O’nun vaadi gerçekleşir, başkasının vaadi değil” ifadesi ile şiirin kendisi için serdedildiği hadiste yer alan, “Senin va’din haktır” ifadesi benzerdir. Bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 1.

⁹⁰² “Edebiyat terimi olarak beyân, mânâyı ifadede lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen ilim demektir. Beyân ilmi kişiye farklı söz ve usullerle meramını iyi ifade edebilme melekesini kazandırır. İfadelerdeki güç ve açıklık derecesi teşbîh, mecaz, istiare ve kinaye ile değişir. Dolayısıyla beyan ilminin konusunu da bu edebî sanatlar ve farklı ifade yolları teşkil eder.” Bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân” **DİA**, TDVY., İstanbul, 1992, c. 6, s. 22.

her dil ve kültürde kullanıldığı⁹⁰³ gibi, Hz. Peygamber de (s.a.v.) zaman zaman bu tarz edebi üsluplara başvurmuştur.⁹⁰⁴

Müellifimiz Hasan Han da bazı hadislerin izahında, hangi edebi sanatların kullanıldığını açıklamaya çalışmıştır.⁹⁰⁵ Mesela, “salât” bölümünde İbn Ömer tarafından rivayet edilen, “*Namazlarınızın bir kısmını evlerinizde kılın. Evlerinizi kabirlere çevirmeyin*”⁹⁰⁶ hadisinde teşbîhi belîğ olduğunu, içinde namazın kılınmadığı evin, ölünün içinde ibadet yapamadığı mezara benzetildiğini kaydetmiştir.⁹⁰⁷ Aynı şekilde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) rüyasında Ömer b. el-Hattâb’ı, üstünde (eteklerini yerde) sürüdüğü bir gömlek varken görmesi ve bu gömleği, “din” ile tevil etmesinin anlatıldığı hadisin⁹⁰⁸ yorumunda, şöyle demiştir: “Bu hadiste teşbîhi belîğ vardır. Din gömleğe benzetilmiştir. Çünkü gömlek, insanın avretini örtüp korur. Aynı şekilde din de insanı ateşten korur.”⁹⁰⁹

Yine Enes b. Mâlik’in naklettiği, “*Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et...*”⁹¹⁰ rivayetinin son cümlesi olan “تَأْخُذُ فَوْقَ يَدَيْهِ” ifadesinin, zulme söz ile engel olunamadığında fiili olarak engel olunmaktan kinâye olduğunu belirtmiştir.⁹¹¹ Ayrıca “i’tikâf” bölümünde Allah Resûlünün (s.a.v.) eşi Safiyye binti Huyey tarafından nakledilen rivayetin⁹¹² şerhinde, rivayette geçen “إن الشيطان يبلغ من الإنسان مبلغ” (Şeytan insanın vücudunda kan gibi dolaşır)” cümlesinin, vesveseden kinâye olduğunu ifade etmiştir.⁹¹³

Keza şeytanın uyuyan birinin ensesine üç düğüm attığını anlatan hadiste⁹¹⁴ geçen العقد/düğüm kelimesinin mecâz olduğunu, burada şeytanın uyuyana yaptığı fiilin,

⁹⁰³ Hulusi Kılıç, “Belâgat”, **DİA**, TDVY., İstanbul, 1992, c. 5, s. 380.

⁹⁰⁴ Ramazan Kazan, **Edebî Üslûp Açısından Hadis Metinleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta 2005), s. 318; Yaşar Seracettin Baytar, “Hadislerde Beyân ve Bedî İlmiyle İlgili Edebî Sanatların Kullanıma Dair Örnekler” **İslami İlimler Dergisi**, c. 17, sy. 1, s. 126.

⁹⁰⁵ Mesela bkz. Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 94, 132, 189, 232, 341; c. 2, s. 36, 231; c. 3, s. 430; c. 5, s. 96, 234; c. 6, s. 448; c. 7, s. 35; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 9, s.44; 446; c. 10, s. 117.

⁹⁰⁶ Buhârî, “Salât”, 52; Müslim, “Salât’ul Musâfirîn”, 208; Ebû Dâvûd, “Salât”, 198, 199.

⁹⁰⁷ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 2, s. 231.

⁹⁰⁸ Buhârî, “İmân”,15.

⁹⁰⁹ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 232.

⁹¹⁰ Buhârî, “Mezâlim”, 4.

⁹¹¹ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 5, s. 610.

⁹¹² Buhârî, “İ’tikâf”, 8.

⁹¹³ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 5, s. 234.

⁹¹⁴ Buhârî, “Teheccüd”, 12; Müslim, “Salât’ul Musâfirîn”, 207.

tıpkı sihir yapanın sihirlediği kimseye yaptığına benzediğini nakletmiştir.⁹¹⁵ Yine “cihâd” bölümünde Abdullah b. Ebî Evfâ tarafından nakledilen, “...*Biliniz ki cennet, kılıçların gölgesi altındadır...*”⁹¹⁶ şeklindeki hadiste, mecâzı belîğ olduğunu zikretmiştir.⁹¹⁷

Buraya kadar verdiğimiz misallerden de anlaşıldığı üzere Hasan Han, hadislerdeki edebi sanatları açıklamaya çalışmıştır. Ancak onun bu edebi sanatların manaya etkisine dair bir değerlendirme yapmadığını da belirtmeliyiz.

2.2.2. Hadis Metinlerinin İçerik Tahlili

Hadis metinlerinin içeriği tahlil edilirken, bazen satır aralarında ziyâde ve müdrec ifadeler, cevâmiu’l-kelim ifadeler ve müphem bırakılan isimlerin tespit edilmesi, şüphesiz hadislerin iyi bir şekilde anlaşılması bakımından büyük önemi haizdir. Şimdi bu hususları tespit ettiğimiz örnekler üzerinden görmeye çalışalım.

2.2.2.1. Ziyâde ve Müdrec İfadeleri Tespit Etme

Sözlükte fazlalık anlamına gelen ziyâde, hadîs usûlünde ziyâdetu’s- sika veya çoğul halinde ziyâdâtu’s-sikât şekillerinde geçmekte olup kısaca, sika olan bir râvinin bir hadisin rivayetinde yaptığı fazlalığa denmektedir. Diğer deyişle güvenilir bir râvinin, rivayet ettiği bir hadisin metninde diğer sika râvilerden farklı olarak naklettiği fazlalığa ziyâde adı verilmektedir.⁹¹⁸

Müdrec ise bir şeyi bir şeye eklemek veya idhal etmek manasına gelen idrâc’tan ism-i mef’ul olup,⁹¹⁹ hadis ıstılâhında, sened veya metnine aslında olmayan şey ilave edilen hadislere denmektedir. Yapılan ilavenin hadisin isnâd veya metninde

⁹¹⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 430.

⁹¹⁶ Buhârî, “Cihâd”, 22, 112, 156.

⁹¹⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 6, s. 448.

⁹¹⁸ Bkz. Mücteba Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, TDV Yayınları, Ankara 2018, s. 432. Ziyâde hakkında yapılan başka bir tanım ise şöyledir: “Bir hadisi, aynı hocadan rivayet eden sikâ râvilerden birinin, bu hadisi, arkadaşlarından ayrı olarak bir fazlalıkla rivayet etmesi ve rivayet ettiği bu fazlalık” bkz. Abdullah Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 339. Konu daha geniş bilgi için bkz. Salih Karacabey, “Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 12, sy. 1, s. 105-134.

⁹¹⁹ Talat Koçyiğit, **Hadîs Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 128.

gerçekleşmesine göre, müdrecu'l-isnâd ve müdrecu'l-metn olarak isimlendirilmektedir.⁹²⁰

Hasan Han'ın da bazı hadisleri şerh ederken, nadiren de olsa hadislerde bulunan ziyâde ve mudrec ifadelerine dikkat çektiği görülmektedir.

Mesela, İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdestini anlattığı rivayetin⁹²¹ Ebû Dâvud'da geçen varyantı⁹²² hakkında, İbn Abbâs'ın söze başlamadan önce “أتحبون أن أريكم كيف كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يتوضأ ؟ (Size Resûllullah'ın (s.a.v.) nasıl abdest aldığını göstermemi ister misiniz?)” şeklinde bir cümleyi ziyade yaptığını nakletmektedir.⁹²³

Keza “zekât” bölümünde zekât vermeyen kimsenin uhrevi durumundan bahseden hadis⁹²⁴ Ebû Dâvud'da yer alan tarikinde “ومن حقها” cümlesinden, hadisnin bitimine kadar olan kısmın, Ebû Hureyre'nin idracı olduğunu belirtmektedir.⁹²⁵

Yukarıda da belirttiğimiz üzere müellifimizin bu tarz tespitleri, şerhlerinde oldukça nadirdir. Bu durum zikredeğimiz misalleri de haliyle sınırlandırmıştır.

2.2.2.2. Cevâmiu'l-Kelim İfadeleri Tespit Etme

Cevâmiu'l-kelim, Allah Resûlüne (s.a.v.) verilen özelliklerden biri olup, az kelimeyle çok mana ifade eden sözler demektir.⁹²⁶

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “*Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim*”⁹²⁷ sözünde de yer alan bu kavram hakkında, cevâmiu'l-kelim sadece Kur'ân'dır, cevâmiu'l-kelim sadece hadis'tir, cevâmiu'l-kelim hem Kur'ân hem de hadistir, cevâmiu'l-kelim Kur'ân ve hadislerin sadece bir kısmıdır, şeklinde ulemâ tarafından farklı görüşler

⁹²⁰ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 189-190.

⁹²¹ Buhârî, “Vudû”, 7.

⁹²² Ebû Dâvud, “Tahâret”, 52.

⁹²³ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 1, s. 485.

⁹²⁴ Buhârî, “Zekât”, 3.

⁹²⁵ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 4, s. 107.

⁹²⁶ Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 50.

⁹²⁷ Buhârî, “İtisâm”, 1; “Cihâd”, 122; Müslim, “Mesâcid”, 6.

ortaya konmuştur.⁹²⁸ Bununla beraber “şu hadis cevâmiu’l-kelimdendir” denildiği zaman o hadisin muciz, yani az lafızda geniş ve derin manalar taşıyan hadislerden olduğu belirtilmiş olur.⁹²⁹

Müellifimiz Hasan Han da bazı hadislerde geçen cevâmiu’l-kelim ifadeleri tespit etmeye çalışmıştır. Örnek verecek olursak, meşhur Cibril hadisinde⁹³⁰ yer alan ihşan kavramı hakkında, “Bu Allah Resûlünün (s.a.v.) cevâmiu’l-kelimindendir. Çünkü müşahede ve murakabe makamını kapsamaktadır” demiştir.⁹³¹

Yine Ebû Hureyre tarafından nakledilen, “*Cehennem, nefsin arzu ettiği şeylerle; cennet de nefsin hoşlanmadığı şeylerle perdelendi*”⁹³² hadisi hakkında, İbn Hacer’in *Fethu’l Bârî*’de şöyle dediğini nakletmiştir: “Bu hadis nefislerin meylettği şehvetleri zemmetme ve yine nefislerin hoşlanmadığı ve zorlandığı salih amellere teşvik etme noktasında Hz. Peygamber’in (s.a.v.) cevâmiu’l-keliminden ve eşsiz belağatındandır.”⁹³³

Keza Abdullah b. Amr isnadıyla rivayet edilen, “*Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların güvende olduğu kimsedir. Muhacir de Allah’ın yasakladığını terk eden kimsedir*”⁹³⁴ şeklindeki hadisin şerhinde, “هذا من جوامع كلم الذي لم يسبق إليه (Bu daha önce hiç görülmemiş cevâmiu’l-kelimdendir)” ifadesini kullanmıştır.⁹³⁵

Verdiğimiz misallerden de görüldüğü üzere Hasan Han, bazı hadislerin izahında cevâmiu’l-kelim ifadeleri tespit etmiştir. Ancak onun bu tespitlerinin çok fazla olmadığını altını çizmeliyiz.

⁹²⁸ Bkz. Abdurrahman Ece, “Bana Cevâmiu’l-Kelim (Özlü Sözler) Verildi” Hadisinin Tahlili, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sy. 13, s. 57-89.

⁹²⁹ Bkz. Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 54.

⁹³⁰ Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 5.

⁹³¹ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 305.

⁹³² Buhârî, “Rikâk”, 28.

⁹³³ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 9, s. 487.

⁹³⁴ Buhârî, “İmân”, 4; “Rikâk”, 26.

⁹³⁵ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 194. Konu hakkında diğer örnekler için bkz. ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 3, s. 73; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 10, s. 132.

2.2.2.3. Metinlerdeki Müphem Şahısları Tespit Etme

Bazı hadis metinlerinde isimleri açıkça belirtilmeyen kimseler yer almaktadır. Bunlar genellikle “فلانة, فلان, رجل, امرأة, أعرابي” vb. müphem lafızlarla ifade edilmişlerdir. Kuşkusuz bu durum, hadislerin daha iyi anlaşılmasına mani olmakta ve muğlaklığa yol açmaktadır. Dolayısıyla bu tür müphem isimlerin tespitinin yapılması, hadislerin daha iyi şerh edilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu anlamda şârihimiz Hasan Han’ın da kimi hadislerde geçen müphem şahısları tespit ve izah ederek metnin daha iyi anlaşılmasına çalıştığını görmekteyiz. Meselâ;

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ. قَالَ مَنْ هَذِهِ؟ قَالَتْ فُلَانَةٌ -تَذْكُرُ مِنْ صَلَاتِهَا...-

“Hz. Âişe’den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) Âişe’ye gittiğinde, Âişe’nin yanında bir kadın vardı. Resûlullah (s.a.v.) "Bu kadın kimdir?" diye sordu. Âişe: “Fılan kadındır” dedi ve o kadının kıldığı namazları anlattı...”⁹³⁶ mealindeki hadiste yer alan “فُلَانَةٌ” şeklinde ismi belirtilmeyen kadının, Havlâ binti Tuveyt olduğunu belirtmiştir.⁹³⁷

Yine Seleme b. el- Ekvâ tarafından rivayet edilen,

أَنَّ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- بَعَثَ رَجُلًا يُنَادِي فِي النَّاسِ يَوْمَ عَاثُورَاءَ...

“Hz. Peygamber (s.a.v.) Âşurâ gününde insanlara çağrıda bulunması için bir adam gönderdi...”⁹³⁸ mealindeki hadiste geçen “raculen” şeklinde ismi açıkça belirtilmeyen şahsın, Hind b. Esmâ b. Hârise el-Eslemî olduğunu kaydetmiştir.⁹³⁹

Keza Ebû Hureyre tarafından nakledilen,

⁹³⁶ Buhârî, “Îmân”, 32; Nesâî, “Îmân”, 29.

⁹³⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 279.

⁹³⁸ Buhârî, “Savm”, 21.

⁹³⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 5, s. 83.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ أَعْرَابِيًّا أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ امْرَأَتِي وَلَدَتْ غُلَامًا أَسْوَدَ وَإِنِّي أَنْكَرُهُ...⁹⁴⁰

“Bir bedevi, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek, karım siyah bir oğlan doğurdu. Ben bu çocuğu kabul etmiyorum dedi...”⁹⁴⁰ mealindeki hadiste geçen “أَعْرَابِيًّا” şeklinde ismi belirtilmeyen bedevinin, Damdam b. Katâde olduğunu zikretmiştir.⁹⁴¹

Müellifimiz Hasan Han, zikrettiğimiz misallerden de anlaşılacağı üzere bazı hadis metinlerinde geçen müphem şahısların kimliğini tespit ederek, hadislerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak onun bu tespitlerinin, önceki şerh kitaplarında da bulunduğunu⁹⁴² dolayısıyla kendi orijinal tespitleri olmadığını belirtmeliyiz.

2.2.3. Hadisleri Temel Kaynaklar ve Nakiller Çerçevesinde İzah

Burada şârihimizin başta dinimizin temel kaynakları olan ayetler ve hadisler, sonra da sahâbe, tâbiûn ve ulemâ, önceki şârihler ve etkilendiği âlimlerden nasıl istifade ettiği üzerinde durulacaktır.

2.2.3.1. Ayetlerle İzah

Hadis şârihleri, genellikle bir hadisi anlam veya gramer açısından desteklemek ya da hadisin anlamını pekiştirmek amacıyla âyetlerden istifade etmişlerdir.⁹⁴³ Müellifimiz Hasan Han da kimi hadislerin şerhinde ayetlerden faydalanmıştır.⁹⁴⁴

Mesela, “zekât” bölümünde Ebû Hureyre’den nakledilen, “Kulların sabaha eriştiği her gün iki melek iner. Bu iki melekten biri, ‘Allah’ım, malını infak edene karşılığını ver’ der. Diğeri de, ‘Allah’ım, malını elinde tutanın malını telefet’ der”⁹⁴⁵

⁹⁴⁰ Müslim, “Liân”, 20.

⁹⁴¹ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 5, s. 441. Konu hakkındaki diğer misaller için bkz. Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 243, 249, 286, 290, 347; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 1, s. 213; c. 5, s. 437.

⁹⁴² Bkz. İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, c. 1, s. 343; c. 4, s. 141; Kastallânî, **İrşâdu’s-Sârî**, c. 1, s. 129; c. 3, s. 366; c. 10, s. 33.

⁹⁴³ Mehmet Sait Uzundağ, **Kastallânî (158-923 / 1448-1517) ve İrşâdü’s-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2012), s. 205.

⁹⁴⁴ Mesela bkz. Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c.1, s.207, 215, 218, 275, 298, 406; c. 2, s. 54; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 1, s. 173-174; 396; c. 2, s.278; c. 4, s. 195; c. 7, s. 284.

⁹⁴⁵ Buhârî, “Zekât”, 27 Müslim, “Zekât”, 57.

hadisinin şerhinde, ‘Allah’ım, malını infak edene karşılığını ver’ ifadesini, “Allah yolunda her ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir”⁹⁴⁶ ayetiyle izah etmiştir.⁹⁴⁷

Yine Abdullah b. Mes‘ûd’un rivayet ettiği, “Resûlullah’a (s.a.v.) ‘Allah’ın en sevdiği amel hangisidir?’ diye sordum: ‘Vaktinde kılınan namazdır’ buyurdu. ‘Sonra hangisidir?’ diye sordum: ‘Anne babaya iyiliktir’ buyurdu. ‘Sonra hangisidir?’ diye sordum: ‘Allah yolunda cihattır’ buyurdu...”⁹⁴⁸ mealindeki hadiste “بِرُّ الْوَالِدَيْنِ”, “Anne babaya iyiliktir” kısmı hakkında bazılarının, bu hadis, Yüce Allah’ın “أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ”, “Bana ve anne babana şükret...”⁹⁴⁹ ayetine muvafıktır, dediklerini nakletmiştir.⁹⁵⁰

Keza Abdullah b. Ömer tarafından aktarılan, “Size yazıklar olsun -yahut vay sizin halinize!- benden sonra küfre dönüp birbirinizin boynunu vurmayın”⁹⁵¹ şeklindeki hadiste yer alan “küfür” kavramı hakkında yedi farklı görüşün olduğunu belirtmiştir. Şârihimiz, bunlardan “Bu amel kafirlerin ameline benzer” şeklindeki dördüncü görüşün, Kâdî İyâz ve Nevevî tarafından tercih edildiğini, ancak “Küfrün hakikatidir” şeklindeki beşinci görüşün en zahir görüş olduğunu söylemiştir. O, kendi tercih ettiği görüşe delil olarak, “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının ve siz ancak Müslümanlar olarak ölün”⁹⁵² ayetini zikretmiştir.⁹⁵³

Müellifimiz Hasan Han, her ne kadar hadisteki “küfür” ifadesini “hakiki küfür” olarak kabul etmişse de bizce burada doğru olan görüş, Kâdî İyâz ve Nevevî tarafından tercih edilen, “Bu amel kafirlerin ameline benzer” şeklindeki görüştür. Zira Hasan Han’ın kendi görüşüne delil olarak sunduğu ayet, kati bir şekilde “hakiki küfür” görüşünü desteklememektedir.

⁹⁴⁶ Sebe, 34/39.

⁹⁴⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 149.

⁹⁴⁸ Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 5.

⁹⁴⁹ Lokmân, 31/14.

⁹⁵⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 324.

⁹⁵¹ Müslim, “Îmân”, 120.

⁹⁵² Âl-i İmrân, 3/102.

⁹⁵³ Hasan Han, es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 212.

2.2.3.2. Başka Hadislerle İzah

Hasan Han, hadislerin izahında ayetlerden faydalandığı gibi hadislerden de çoğunlukla istifade etmiştir. Zira hadisi daha geniş perspektifte anlamak ve değerlendirmek için şârihin diğer hadis muhtevalarından da haberi olması ve benzer manadaki hadisler arasında var olan benzerlikleri ve farklılıkları bilmesi gerekir.⁹⁵⁴ Bu bağlamda şârihimiz Hasan Han da bazen konu benzerliğinden hareketle başka hadisleri zikretmiş, kimi zaman da şerh ettiği hadise delil getirme veya hadisi destekleme kabilinden rivayetler serdetmiştir.⁹⁵⁵

Mesela, İbn Abbâs kanalıyla nakledilen, *“Allah Resûlü (s.a.v.) insanların en cömertiydi. En cömert olduğu zaman ise Ramazan ayı idi. Ramazan ayında her gece Cebrail ile buluşur ve birlikte Kur’ân’ı okurlardı. İşte bu nedenle Resûlullah (s.a.v.), Ramazan ayında hayır işlemede, esen rüzgârdan daha cömertti”*⁹⁵⁶ mealindeki hadisi izah ederken, hadiste yer alan “cömertlik” konusuyla ilgili Tirmizî’de geçen, *“Şüphesiz ki Allah cömerttir, cömertliği sever”*⁹⁵⁷ hadisini konu benzerliği nedeniyle nakletmiştir.⁹⁵⁸

Hasan Han, bazı hadislerin izahında ise söz konusu hadisi destekleyici, teyit edici nitelikte rivayetlere yer vermiştir. Bu duruma örnek olarak, Hz. Âişe ve Abdullah b. Abbâs isnadıyla nakledilen, Resûlullah’ın (s.a.v) vefat anına yakın bir zamanda söylediği, *“Allah’ın laneti Yahudilerin ve Hristiyanların üzerine olsun. Peygamberlerin kabirlerini mescit edindiler...”*⁹⁵⁹ şeklindeki hadisi gösterebiliriz. Hasan Han, mezkûr hadisi teyit edici olarak, Müslim’de Cundub târikiyle yer alan *“Onlar Peygamberlerinin ve salihlerinin kabirlerini mescit edindiler”*⁹⁶⁰ rivayetini kaydetmiştir.⁹⁶¹

⁹⁵⁴ Rufet Şirinov, *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtu’l-Mefâtih Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2019), s. 115.

⁹⁵⁵ Mesela bkz. Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 1, s. 505, 521; c. 2, s. 146, 189; *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 472; c. 2, s. 343; c. 5, s. 40.

⁹⁵⁶ Buhârî, “Bedu’l-Vahy”, 1.

⁹⁵⁷ Tirmizî, “Edeb”, 41.

⁹⁵⁸ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî* c. 1, s. 130.

⁹⁵⁹ Buhârî, “Salât”, 55; Müslim, “Mesâcid”, 22.

⁹⁶⁰ Müslim, “Mesâcid”, 23.

⁹⁶¹ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 235.

Keza “fedâilu ashâbi’n-nebî” bölümünde Ebû Hureyre’den rivayet olunan, “Sizden önceki ümmetlerin içerisinde muhaddes (kendilerine ilham olunan) kimseler vardı. Eğer ümmetimin içinde böyle biri varsa, o da Ömer’dir”⁹⁶² mealindeki hadisi destekleyici olarak, “Allah, hakkı Ömer’in dili ve kalbi üzere kıldı”⁹⁶³ hadisine yer vermiştir.⁹⁶⁴

Müellifimiz, şerh ettiği kimi hadislerde ise başka hadisleri delil olarak göstermiştir. Söz gelimi Berâ b. Âzib isnadıyla aktarılan, “Hz. Peygamber (s.a.v.) bize yedi şeyi emretti, yedi şeyi de yasakladı. Bize cenazelere katılmayı, hastayı ziyaret etmeyi, davete icabet etmeyi, mazluma yardım etmeyi, yapılan yemini kabul etmeyi, verilen selamı almayı ve aksırana hayır duada bulunmayı emretti. Bize gümüş kapları, altın yüzükleri, ipeği, ipekli kumaş cinsinden dîbâc, kissî ve istebrak giymeyi yasakladı”⁹⁶⁵ şeklindeki hadise, “Bu ikisi, yani: ipek ve altın, ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helaldir”⁹⁶⁶ hadisini delil olarak zikretmiştir.⁹⁶⁷

2.2.3.3. Sahâbe, Tâbiûn ve Ulemâ Nakilleriyle İzah

Hasan Han, hadislerin şerhinde ayet ve hadislerden yararlandığı gibi sahâbe, tâbiûn ve ulemâ nakillerinden de çok fazla istifade etmiştir. Onun sahâbeden, Hz. Ömer (ö. 23/644) başta olmak üzere, İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53), Hz. Âişe (ö. 58/678), İbn Büreyde (ö. 63/682-83 [?]), İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12); tâbiûn’dan, Mesrûk b. Ecda’ (ö. 63/683[?]), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Mücâhid (ö. 103/721), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mekhûl b. Ebû Müslim (ö. 112/730), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749); ulemâdan, Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), el-Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Beyzâvî (ö. 685/1286) İbn Dakîkul’îd (ö. 702/1302), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve el-İrâkî (ö. 806/1404) gibi

⁹⁶² Buhârî, “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî”, 6.

⁹⁶³ Tirmizî, “Menâkıb”, 17.

⁹⁶⁴ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî c. 7, s. 401.

⁹⁶⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 2.

⁹⁶⁶ İbn Mâce, “Libâs”, 19.

⁹⁶⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 524.

âlimlerden nakillerde bulunduğu görülmektedir.⁹⁶⁸ Şüphesiz Hasan Han'ın görüşlerinden istifade ettiği âlimler bu kadarla sınırlı değildir. Nitekim şerhlerinin kaynakları bölümünde, muhtelif İslâmî ilimlere dair faydalandığı eserleri ve müelliflerini, tespit edebildiğimiz kadarıyla zikretmiştik.⁹⁶⁹

Müellifimizin yaptığı sahâbe nakillerine örnek olarak, Abdullah b. Ömer tarafından nakledilen, *“Zulüm, kıyamet gününde karanlıklar olacaktır”*⁹⁷⁰ hadisini gösterebiliriz. Hasan Han bu hadisin izahında, sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) şöyle dediğini nakletmiştir: *“Zalim karanlık içinde getirilir, ateşten bir tabuta konulur ve ateşe atılır.”*⁹⁷¹ Yine Allah Resûlünün (s.a.v.) en büyük günahları, *“Allah'a ortak koşmak, anne babaya karşı gelmek, yalan şahitlik etmek -yahut yalan söz söylemek-”* şeklinde sıraladığı hadisin⁹⁷² şerhinde, sahâbeden İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) şöyle dediğini bildirmiştir: *“Kebâir (büyük günah), Allah'ın ateş, gazap, lanet veya azapla sonlandırdığı her bir günahıdır.”*⁹⁷³

Hasan Han, sahâbenin yanı sıra tâbiûn'dan da pek çok nakilde bulunmuştur. Mesela, İbn Abbâs'tan nakledilen, *“Allah Resûlü (s.a.v.) beni bağrına basarak, Allah'ım ona hikmeti öğret, diye buyurdu...”*⁹⁷⁴ şeklindeki hadisin izahında, tâbiûn'dan Mesrûk b. Ecda'nın (ö. 63/683[?]) şu ifadelerini aktarmıştır: *“İbn Abbâs'ı gördüğüm zaman, insanların en güzelidir derdim. Konuştuğu zaman, insanların en fasihi, sohbet ettiği zaman, insanların en âlimidir derdim.”*⁹⁷⁵ Yine “savm” bölümünde yer alan, *“Yalan söylemeyi ve yalanla iş yapmayı bırakmayan kimsenin, yeme ve içmeyi terk etmesine Allah'ın ihtiyacı yoktur”*⁹⁷⁶ hadisinin izahında, tâbiûn'dan

⁹⁶⁸ Bazı örnekler için bkz. Hasan Han, *‘Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 110, 348, 637; c. 2, s. 34, 59, 183, 198, 325, 341; c. 3, s. 62, 265, 275, 470; c. 4, s. 344, 369, 420, 549; c. 5, s. 49, 74, 94, 214, 400, 416, 523, 537, 612; c. 6, s. 428, 450, 492, 513; c. 7, s. 12, 145, 425, 436; c. 8, s. 280, 407, 550; c. 9, s. 319, 385, 531; c. 10, s. 51, 300; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 124; 205; 275; 305; c. 4, s. 43; 235; 381; 582; c. 6, s. 19; 114; 653.

⁹⁶⁹ Bkz. Bu çalışma, s. 66-124.

⁹⁷⁰ Buhârî, “Mezâlim”, 8; Müslim, “Birr ve Sıla”, 57.

⁹⁷¹ Hasan Han, *‘Avnu'l-Bârî*, c. 5, s. 612.

⁹⁷² Müslim, “İmân”, 143.

⁹⁷³ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 205.

⁹⁷⁴ Buhârî, “Fedailu Ashâbi'n-Nebî”, 24.

⁹⁷⁵ Hasan Han, *‘Avnu'l-Bârî*, c. 7, s. 436.

⁹⁷⁶ Buhârî, “Savm”, 8; Tirmizî, “Savm”, 16.

Mücâhid'in (ö. 103/721), "Orucu ifsad eden iki şey, yalan ve gıybettir" sözünü nakletmiştir.⁹⁷⁷

Müellifimiz, hadislerin anlaşılması hususunda ulemâ sözünden de gerekli istifadeyi sağlamıştır. Mesela, Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edilen, "*Ancak üç mescit için sefere çıkılabilir: Mescid-i Harâm, Resûl'ün Mescidi (Mescid-i Nebevî) ve Mescid-i Aksâ*"⁹⁷⁸ hadisi hakkında, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Mescid-i Aksâ'ya neden "Aksâ" denildiğiyle ilgili şunları söylediğini nakletmiştir: "Aksâ olarak isimlendirilmiştir. Çünkü o zamanlar ötesinde herhangi bir mescit yoktu. Veya Kötülük ve pislikten uzak olduğu için Aksâ denilmiştir. Yahut Medine mescidine uzaklığı nedeniyle Aksâ denilmiştir. Çünkü Medine Mekke'den uzaktır, Beytu'l-Makdis ise Medine'ye Mekke'den daha uzaktır."⁹⁷⁹ Keza Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği, "*Resûlullah'a (s.a.v.) 'Allah'ın en sevdiği amel hangisidir?' diye sordum: 'Vaktinde kılınan namazdır' buyurdu. 'Sonra hangisidir?' diye sordum: 'Anne babaya iyiliktir' buyurdu. 'Sonra hangisidir?' diye sordum: 'Allah yolunda cihattır' buyurdu...*"⁹⁸⁰ hadisi hakkında, İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302), "Bu hadisteki ameller, bedene hamledilir" sözünü nakletmiş, devamında İbn Dakîkul'îd'in bu sözüyle, imanı hariç tuttuğunu, çünkü imanın kalbi amellerden olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸¹

Misallerden de anlaşıldığı üzere Hasan Han, hadislerin anlaşılmasına katkı sunmak için sahâbe, tâbiûn ve âlimlerin sözlerinden istifade etmiş ve böylece şerhlerinin muhtevasını zenginleştirmiştir.

2.2.3.4. Önceki Şârihlerden Nakillerle İzah

Şerhlerin tanıtımını yaptığımız bölümde de ifade ettiğimiz üzere Hasan Han, önceki şârihlerinden çokça istifade etmiş, onlardan sürekli nakillerde bulunmuştur. Onun en fazla yararlandığı şârihler, 'Avnu'l-Bârî şerhinde İbn Hacer ve el-Kastallânî,

⁹⁷⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 5, s. 49.

⁹⁷⁸ Buhârî, "Fadlu's-Salât", 1; Müslim, "Hac", 511. Bu hadis üzerine yapılan detaylı bir araştırma için bkz. Hüseyin Kandemir, *İslam'da Üç Kutsal Mescide Yolculuk Şedd-i Rihâl Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020.

⁹⁷⁹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 470.

⁹⁸⁰ Buhârî, "Mevâkîtu's-Salât", 5.

⁹⁸¹ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 325.

es-Sirâcu'l-Vehhâc şerhinde ise Nevevî ve Kâdî İyâz olmuştur. Bununla beraber, onun daha pek çok şârihten istifade ettiği eserinde açıkça müşahede edilmektedir. Nitekim çalışmamızın “Şerhlerin Kaynakları” bölümünde, müellifimizin kullandığı hadis şerh kaynaklarına yer vermiştik. Burada da Hasan Han’ın, hadislerin izahında, önceki şârihlerin görüşlerine nasıl başvurduğuna dair bazı örnekler vererek konuyu detaylandırmak istiyoruz.

Şârihimiz, bazı hadislerin yorumunda, sadece bir şerhten nakil yaparak konuyu noktalarken, kimi yerde ise birkaç şârihin görüşünü art arda vermek suretiyle meseleyi vuzuha kavuşturmaktadır. Söz gelimi, “*Sizin en hayırlınız, Kur’ân’ı öğrenen ve öğretenidir*”⁹⁸² hadisi hakkında, sadece İbn Hacer’in *Fethu'l-Bârî*’sinden,⁹⁸³ “Kur’ân, ilimlerin en üstünüdür. Kur’ân’ı öğrenen ve öğreten kimse, Kur’ân’dan başka ilim öğrenenden daha üstün olur.” şeklinde bir nakil yaparak konuyu noktalamıştır.⁹⁸⁴

Ebû Hureyre tarafından nakledilen, “*Komşusu, kötülüğünden emin olamayan kişi cennete giremez*”⁹⁸⁵ mealindeki hadisin şerhinde ise Nevevî’den şöyle bir nakille⁹⁸⁶ konuyu bitirmiştir: “Cennete giremez” sözünün manası hakkında iki cevap vardır ki bu iki cevap, buna benzer her şey için geçerlidir. Birincisi: Bu hadis, eziyet vermenin haram olduğunu bildiği halde eziyeti helal görenler hakkındadır. Böyle bir kimse kâfir olur ve asla cennete giremez. İkincisi: Cennetin kapılarının kurtuluşa erenler için açıldığı ve onların cennete girecekleri zaman böyle bir kimse cennete girmeyecek, aksine onun cennete girmesi geciktirilecek, belki cezalandırılacak, belki de affedilip cennete girecek.” Nevevî, mezkûr iki te’vili yapma gerekçesini ise şöyle açıklamıştır: “Çünkü ehl-i hak mezhebine göre bir kimse, büyük günahlara ısrar etmesine rağmen tevhid üzere ölürse durumu Allah’a kalmıştır. Dilerse onu affedip cennetine koyar, dilerse onu cezalandırır sonra cennetine koyar.”⁹⁸⁷

⁹⁸² Buhârî, “Fedâilu'l-Kur’ân”, 21; Ebû Dâvud, “Tefriu' ebvabi'l-vitr”, 14.

⁹⁸³ Hasan Han’ın İbn Hacer’den yaptığı bu naklin, İbn Hacer’nin ifadelerinin birebir aynısı olduğu görülmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 9, s. 76.

⁹⁸⁴ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 8, s. 533.

⁹⁸⁵ Müslim, “İmân”, 73.

⁹⁸⁶ Hasan Han’ın Nevevî’den yaptığı bu nakil, Nevevî’nin ifadelerinin birebir aynısıdır. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, c. 2, s. 17.

⁹⁸⁷ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 167.

Müellifimiz, Ebû Hureyre kanalıyla rivayet edilen, “*Küfrün başı doğu tarafındadır. Kibirlenmek ve kendini beğenmek, at ve deve sahipleri ile hayvan sürülerine bağırıp çağıran bedevilerdedir. Sukûnet ise koyun sahiplerindedir*”⁹⁸⁸ mealindeki hadisın izahı için ise İbn Hacer, Kastallânî ve Hattabî’nin görüşlerini sırayla vererek hadisi açıklamaya çalışmıştır. Onun belirttiğine göre hadis hakkında İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*’de şöyle demiştir: “Bu hadiste Mecusilerin küfürde şiddetli olduklarına işaret vardır. Çünkü İranlılar ve onlara tabi olan Araplar, Medine’ye nispetle doğu tarafında idiler. Onlar son derece kuvvetli, kibirli ve zorba kimselerdi. Hatta onların kralı, Nebî’nin (s.a.v.) gönderdiği mektubu yırtmış idi. Fitneler, doğu tarafından devam etmektedir.” Kastallânî’nin ifadeleri ise şu şekildedir: “Yani küfrün çoğunluğu doğu tarafındandır. Küfür sebeplerinin büyük kısmının kaynağı doğu tarafındandır. Deccal de doğu tarafından çıkacaktır.” Müellifimiz, Hattabî’nin görüşlerini ise şöyle vermektedir: “*الْفِدَّانُ*” (el-feddân) tarım aletidir. “*الْفِدَّادُونُ*” (el-feddâdûn) kelimesi, feddâd’ın çoğulu olup at, deve ve buna benzer hayvanlarının arkasından yüksek sesle konuşan kişi demektir. “*الْفِدِّيدُ*” (el-fedîd) ise gür sesli demektir. Hadiste onların zemmedilmeleri, bu şekilde hareket etmelerinin onları dini şeylerden alıkoyması nedeniyledir. Bu da kalbin katılaşmasına neden olacaktır.”⁹⁸⁹

Şârihimiz, Hz. Ali’den aktarılan, “*Allah resûlü (s.a.v.) Hayber günü kadınlarla mut’ayı ve ehli eşek etlerinin yenmesini yasakladı*”⁹⁹⁰ şeklindeki hadisın yorumunda ise Kâdî İyâz ve Nevevî’den peş peşe nakillerde bulunmuştur. Onun aktardığına göre hadis hakkında Kâdî İyâz şu ifadeleri kullanmıştır: “Ulemânın ittifakına göre bu Mut’a nikâhı, belli bir süreliğine yapılan ve miras hükmü bulunmayan bir nikâhtır. Bu nikâhta ayrılık da boşanmaksızın nikâh süresinin bitmesiyle gerçekleşir.” Kâdî İyâz satırların devamında, Mut’a nikâhının haramlığı hakkında Rafıziler dışında bütün ulemânın icmâ ettiğini söylemiş, bununla beraber İbn Abbâs’ın Mut’a nikâhını mübah gördüğünü, ancak onun daha sonra bu görüşünden vazgeçtiğinin rivayet edildiğini

⁹⁸⁸ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 15; Müslim, “İmân”, 85.

⁹⁸⁹ Hasan Han, *‘Avnu’l-Bârî*, c. 7, s. 82-83. Müellifimizin şârihlerden yaptığı bu nakilleri, asıl kaynağından görmek için Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, c. 6, s. 352; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu’s-Sârî li-şerhi Sahîhi’l Buhârî*, (kenarında Nevevî’nin *Sahîh-i Müslim* şerhiyle birlikte) I-X, el-Matba’atu’l-Kübrâ’l-Emîriyye, Bulak 1323, c. 5, s. 308. Hasan Han’ın Hattabî’den yaptığı nakli ise onun *Me’âlimü’s-Sünen* eserinden tespit edemedik. Ancak İbn Hacer’in, *Fethu’l-Bârî*’sinde Hattabî’nin ifadeleri birebir geçmekte olduğundan, Hasan Han’ın da Hattabî’den aktardığı alıntıyı, muhtemelen *Fethu’l-Bârî* üzerinden yaptığını söyleyebiliriz.

⁹⁹⁰ Müslim, “Nikâh”, 29.

belirtmiştir. Nevevî ise hadis hakkında şöyle konuşmuştur: “Bu konuda doğru ve tercih edilen görüş, tahrim ve ibâhanın iki defa olduğudur. Muta nikâhı, Hayberden önce helaldi, Hayber günü haram kılındı. Sonra Mekke’nin fethinde mübah kılındı, bundan üç gün sonrada kıyamete dek haram kılındı ve bu haramlık hükmü devam etmektedir.”⁹⁹¹

Hasan Han, şârihlerin görüşlerinden, daha pek çok hadisin izahında istifade etmiş⁹⁹² bununla beraber, nadiren de olsa bazı yerlerde onları eleştirmekten de çekinmemiştir. Üstelik tenkide konu ettiği şârihler, çalışmasında en fazla istifade ettiği, Kâdî İyâz, Nevevî, İbn Hacer ve Kastallânî olmuştur.

Mesela, “cuma” bölümünde, elbiselerin en güzelini giyme babında rivayet edilen hadisin⁹⁹³ izahında, Kastallânî’den, elbiselerin en faziletlisinin beyaz renkler olduğu, dokuma yapıldıktan sonra boyanan elbiseleri giymenin mekruh olduğu ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu tür elbiseleri giymediği şeklinde bir görüş nakletmiştir.⁹⁹⁴ Müellifimiz, Kastallânî’den aktardığı görüşü şöyle tenkit etmiştir: “Bu Kastallânî’den hayret verici bir izahtır. Boyanan elbiseyi giymenin mekruh olduğu ve Nebî’nin (s.a.v.) bu tür elbise giydiği sabit olmasına rağmen, giymediğine nasıl hüküm verilebilir. Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel, Hz. Âişe’den gelen bir rivayette onun şöyle dediğini nakletmişlerdir: “*Resûlullah (s.a.v.) bir sabah, üzerinde siyah kıldan yapılmış çizgili bir örtüyle dışarı çıktı.*”⁹⁹⁵ Şârihimiz, sözlerinin devamında Şevkânî’nin, *Neylû’l-Evtâr* adlı eserinde, “Hadis, siyah elbise konusunda kerahet olmadığına delalet etmektedir” dediğini ve akabinde Hz. Âişe’den, “*Allah Resûlü’ne (s.a.v.) siyah bir hırka yaptım, onu giydi, içinde terleyince yün kokusu hissetti ve*

⁹⁹¹ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 5, s. 199. Müellifimizin Kâdî İyâz ve Nevevî’den yaptığı bu nakilleri asıl kaynağından görmek için Bkz. Ebu’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, **İkmâlû’l-Mu’lim bi-fevâ’idi Müslim**, I-IX, thk. Yahya İsmâîl, Dâru’l-Vefâ, Mısır 1419/1198, c. 4, s. 537; Nevevî, **el-Minhâc**, c. 9, s. 181. Her iki kaynağa baktığımızda Hasan Han’ın Kâdî İyâz’dan yaptığı alıntıyı, *İkmâlû’l-Mu’lim*’den değil Nevevî’nin, *el-Minhâc*’ından yaptığı görülmektedir. Zira alıntının ifadeleri birebir *el-Minhâc*’da geçmektedir. Bu durum Hasan Han’ın asıl kaynağa başvurmadığını göstermekte, bu da kendisi için ilmi bir eksiklik oluşturmaktadır.

⁹⁹² Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 111, 127, 132, 133; c. 3, s. 112-115; c. 4, s. 446-447; c.5, s.32, 95; c. 7, s. 82, 374, 444; c. 8, s. 533; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 1, s. 87; 167; c. 4, s. 585; c. 5, s. 199; 472; c. 7, s. 352; c. 11, s. 519.

⁹⁹³ Buhârî, “Cuma”, 7.

⁹⁹⁴ Hasan Han’ın Kastallânî’den yaptığı bu nakil, Kastallânî’nin ifadelerinin birebir aynısıdır. Bkz. Kastallânî, **İrşâdu’s-Sârî**, c. 2, s. 164.

⁹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 42, s. 175; Müslim, “Libâs ve Zînet”, 36; Tirmizî, “Edeb”, 49.

hırkayı çıkarıp attı. O (s.a.v.), güzel kokuyu severdi”⁹⁹⁶ şeklinde bir rivayeti kaydettiğini⁹⁹⁷ belirtmiştir. Hasan Han, Şevkânî’den yaptığı iktibasın ardından eleştirilerine şu ifadelerle devam etmiştir: “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) fetih günü, hutbe okurken başında siyah bir sarığının bulunduğu da sabittir. Bir elbisenin boyaması, dokumadan sonra ise o elbiseyi giymek mekruh, boyaması dokumadan önce ise elbiseyi giymek mekruh değildir ayırımına gelince, bu ayırma dair mahza re’y dışında bir delil yoktur. Sonuç olarak, konu hakkındaki hadisler, açık bir şekilde göstermektedir ki; Resûlullah (s.a.v.) kesinlikle boyanmış elbise giymiştir. Dolayısıyla bunun mekruhluğunu tartışmak gereksizdir.”⁹⁹⁸

Yine şârihimiz, Sâib b. Yezîd’in naklettiği, “*Cuma günü ezanın birincisi, Nebî (s.a.v.), Ebû Bekr ve Ömer devirlerinde imam minbere oturduğu vakitteydi. Osman zamanında insanlar çoğalınca O, Zevrâ üzerinde okunan üçüncü ezanı ekledi*”⁹⁹⁹ hadisi hakkında, İbn Hacer’den yaklaşık bir sayfalık alıntı yapmış, bu alıntı içerisinde geçen, “Resûlullah (s.a.v.) zamanında olmayan her şey bid’attır, lakin onlardan bazıları hasen olur” şeklindeki ifadeye,¹⁰⁰⁰ şöyle itiraz etmiştir: “Hafız’ın bazı bid’atlerin hasen oluşuna işaret etmesi, tartışmaya açıktır.”¹⁰⁰¹

Keza Sevbân tarafından “imâre” bölümünde nakledilen, “*Ümmetinden bir taife hak üzere üstün olmaya devam eder. Onları yardımsız bırakanlar, onlara zarar veremezler ve Allah’ın emri gelinceye kadar onlar bu hal üzere devam ederler*”¹⁰⁰² şeklindeki hadisin izahında, Nevevî’nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Bu hadiste icmânın hüccet oluşuna delil vardır. Bu da icmâ lehine hadisten delil getirenlerin zikrettiklerinin en sahîh olanıdır. “*Ümmetim dalalet üzere birleşmez*” hadisi ise zayıftır.”¹⁰⁰³ Hasan Han, Nevevî’den yaptığı nakilden sonra ona şöyle itiraz

⁹⁹⁶ Bkz. Ebû Dâvûd, “Libâs”, 19.

⁹⁹⁷ Bkz. Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, **Neylû’l-Evtâr Şerhu Münteka’l-Ahbâr min Ehadîsi Seyyidi’l-Ahyâr**, I-IX, thk. Usamuddin es-Sababeti, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1413/1993, c. 2, s. 117.

⁹⁹⁸ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 3, s. 148-149.

⁹⁹⁹ Buhârî, “Cuma”, 21.

¹⁰⁰⁰ Hasan Han’ın İbn Hacer’den yaptığı bu alıntının, İbn Hacer’in ifadelerinin birebir aynısı olduğu görülmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, c. 2, s. 394.

¹⁰⁰¹ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**, c. 3, s. 169.

¹⁰⁰² Müslim, “İmâre”, 170.

¹⁰⁰³ Hasan Han’ın Nevevî’den yaptığı bu alıntı, Nevevî’nin ifadelerinin birebir aynısıdır. Bkz. Nevevî, **el-Minhâc**, c. 13, s. 67.

etmektedir: “Bu hadiste hiçbir yönden icmânın hüccet oluşuna delil yoktur. Ancak burada hak üzere bir taifenin kıyamete dek bulunacağına dair bir haber vardır. İkinci hadis Nevevî’nin dediği gibi zayıf olup ayrıca bu konuda hüccet değildir.”¹⁰⁰⁴

Müellifimiz, Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edilen, “*Allah Teâlâ, biri diğerini öldüren ve her ikisi de cennete giren iki adama güler...*”¹⁰⁰⁵ mealindeki hadisin yorumunda, Kâdî İyâz’ın görüşlerine yer vermiştir. Kâdî İyâz’a göre hadisteki gülme ifadesi, istiare olarak yorumlanmalıdır. Çünkü bilinen manada gülmekten Yüce Allah münezzehtir ve böyle bir şey onun için câiz değildir. Kâdî İyâz sözlerinin devamında, Allah’ın gülmesinden muradın, onun hadiste bildirilen kişilerden razı olduğu, onların davranışını övdüğü veya meleklerin o kişilere gülmesinin de muhtemel olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁶ Şârihimiz Hasan Han, Kâdî İyâz’ın hadis hakkındaki yorumlarına yer verdikten sonra, onun sıfat hakkındaki sözlerinin te’vil olduğunu, bunun da te’vili değil tefvîzi¹⁰⁰⁷ benimseyen selefe muhalif, halefî yolu olduğunu söyleyerek eleştirmiştir. Ona göre sıfat konusunda yapılması gereken, te’vîl, ta’tîl, tekyîf, teşbîh ve temsil olmaksızın Allah ve Resûl’ünden geldiği şekliyle sıfatlara iman etmektir. Zira selefin bu yolu, yolların en sağlamıdır.¹⁰⁰⁸

Buraya kadar kaydettiğimiz misallerden de görüldüğü üzere müellifimiz, önceki şârihlerin nakillerinden çokça yararlanmış, ayrıca nadiren de olsa onları eleştirmekten imtina etmemiştir.

2.2.3.5. Etkilendiği Âlimlerden Nakillerle İzah

Çalışmamızın giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, Hasan Han’ın etkilendiği âlimler, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyım (ö. 751/1350) ve Şevkânî (ö.

¹⁰⁰⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 6, s. 518.

¹⁰⁰⁵ Müslim, “İmâre”, 129. Hadisin tamamı şöyledir: Ebû Hureyre’den nakledildiğine göre Allah Resulü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Allah Teâlâ, biri diğerini öldüren ve her ikisi de cennete giren iki kişiye güler. Orada bulunanlar: “Nasıl olur ey Allah’ın Resulü” dediler. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) şöyle dedi: “Bunlardan biri Allah yolunda savaşırken diğeri tarafından öldürülür. Katil olan da daha sonra tövbe eder, Müslüman olur, o da Allah yolunda savaşırken şehit edilir.”*”

¹⁰⁰⁶ Bkz. Kâdî İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, c. 6, s. 312. Hasan Han’ın Kâdî İyâz’dan yaptığı bu alıntıyı, **İkmâlü’l-Mu’lim**’den değil, Nevevî’nin *el-Minhâc*’ından yaptığı görülmektedir. Zira alıntının ifadeleri birebir *el-Minhâc*’da geçmektedir. Bkz. Nevevî, **el-Minhâc**, c. 13, s. 36.

¹⁰⁰⁷ “Allah’ın zâtı ve sıfatlarının mahiyetine ilişkin bilgiyi ilâhî ilme havale etmek” anlamındaki tefvîz Selef ulemâsınca benimsenmiştir. Bkz. İlyas Çelebi, “Sıfat”, **DİA**, TDVY, İstanbul 2009, c. 37, s. 102.

¹⁰⁰⁸ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 6, s. 526-527.

1250/1834) olmuştur. Ancak onun en fazla etkisinde kaldığı âlim ise şüphesiz Yemenli eş-Şevkânîdir. Müellifimiz bu durumu, şerhlerine de açıkça yansıtmıştır. Nitekim şerhleri dikkatlice incelediğimizde onun Şevkânî'ye olan hayranlığını ve *Neylû'l-Evtâr* ile *Seylu'l-Cerrâr* kitapları ağırlıklı olmak üzere, pek çok eserinden nakilde bulunduğunu görebilmekteyiz.¹⁰⁰⁹ Hatta bazı hadislerin şerhinde konuyu Şevkânî'nin görüşüyle sonlandırdığını,¹⁰¹⁰ kimi yerlerde ise okuyucuyu onun eserlerine yönlendirdiğini müşahade etmekteyiz.¹⁰¹¹

Müellifimizin Şevkânî'den yaptığı iktibaslara birkaç örnek vermek gerekirse, ilk olarak Hz. Osman b. Affân'ın abdestin nasıl alınacağını anlattığı rivayeti verebiliriz. Rivayet şöyledir: *"Hz. Osman bir kap istedi. Getirilen kaptan avuçlarına üç kere su döktü ve onları yıkadı. Sonra sağ elini su kabına daldırdı. Ağzına ve burnuna su verdi. Ardından üç defa yüzünü ve üç defa da dirseklerine kadar ellerini yıkadı. Daha sonra başını mesh etti. Sonra ayaklarını topuklarına kadar üçer kere yıkadı ve ardından Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söyledi: 'Kim benim aldığım bu abdest gibi abdest alıp, gönlünden herhangi kötü bir şey geçirmeksizin iki rekât namaz kılsa, geçmiş günahları bağışlanır.'* Bir başka rivayette ise Osman b. Affân şöyle demiştir: *"Size bir hadis rivayet edeyim mi? Bir âyet olmasaydı onu size rivayet etmezdim. Ben Resûlullah'ı (s.a.v.) şöyle buyururken işittim: 'Güzelce abdest alıp namazını kılan bir kimsenin, kıldığı namaz ile bir sonraki namaz arasındaki günahları bağışlanır.'* Urve, bu âyetin, *'İndirdiğimiz açık delilleri gizleyenler...'* (Bakara, 2/159) âyeti olduğunu söylemiştir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Mesela bkz. Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 492, 503, 506, 516; c. 2, s. 153, 173, 430, 580; c. 3, s. 56, 163; c. 4, s. 87, 251; c. 5, s. 36, 170, 200, 204, 276, 277, 289, 325, 347, 351, 361, 371, 379, 387, 398, 405, 422, 461, 540, 599; c. 6, s. 25, 32, 53, 90, 107, 129, 148, 190, 267, 300, 505, 507, 508, 510; c. 7, s. 225, 421; c. 8, s. 199, 305, 404, 519; c. 9, s. 37, 174; c. 10, s. 9, 35, 323; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 76; c. 2, s. 25; 39; 42; 72; 75; 94; 97; 120; 129; 131; 174; 220; 235; 242; 275; 314; 315; 320; 333; 344; 351; 353; 359; 360; 380; 390; 418; 452; 467; 487; 493; 524; 538; c. 3, s. 12; 33; 62; 101; 126; 131; 143; 147; 171; 180; 187; 228; 262; 267; 277; 311; 324; 332; 343; 353; 410; 414; 507; 516; c. 4, s. 11; 16; 29; 75; 119; 301; 386; 411; 513; 604; c. 5, s. 11; 51; 136; 147; 230; 486; 464; 581; 583-584; c. 6, s. 33; 56; 102; 215; 247; 390; 426; c. 7, s. 9; 54; 72; 207; 238; 274; 404; 500; 539; c. 8, s. 11; 25; 55; 105; 364; c. 10, s. 189; 265; 293-294; c. 11, s. 718; 775.

¹⁰¹⁰ Mesela bkz. Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 492, 503; c. 3, s. 163; c. 5, s. 200, 379, 422; c. 6, s. 267; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 4, s. 624; c. 5, s. 162; c. 6, s. 215; 247; 476; 549; c. 7, s. 424; 594; c. 8, s. 101.

¹⁰¹¹ Mesela bkz. Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 5, s. 391; c. 9, s. 266, 309; c. 8, s. 316, 396, 591; c. 9, s. 62; c. 10, s. 354; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 469; c. 2, s. 431; c. 4, s. 28; c. 5, s. 528; c. 6, s. 557.

¹⁰¹² Buhârî, "Vudû", 24.

Hasan Han, bu hadislerin izahı hakkında Şevkânî'nin, *Seylû'l-Cerrâr* kitabında¹⁰¹³ şöyle dediğini nakletmiştir: “Başı mesh etmenin bir defa olduğuna dair çok sahîh hadisler vardır. Başı mesh etmenin üç defa olduğu hakkında, ihticaca elverişli şekilde bir delil sabit olmamıştır. Bunu *Şerhu'l-Müntekâ* kitabımda açıkladım. Başı mesh etmenin bir ve üç defa olduğuna dair vârid olan her şeyi zikrettim. Meshin üç defa olduğuna dair tüm rivayetleri tahkik ettim. Dileyen o esere müracaat etsin.” Müellifimiz, satırların devamında Şevkânî'nin *Neylû'l-Evtâr* eserinde¹⁰¹⁴ ise şöyle dediğini aktarmıştır: “Bu sevap, hadiste belirtilen özelliklere sahip abdestin alınması ve iki rekât namazın kılınmasıyla elde edilir. Metinden anlaşılan sevap, günahların tamamının bağışlanmasıdır. Ancak buna benzer bir durumun yer aldığı, “*Beş vakit namaz, bir sonraki cumaya kadar cuma namazı, bir sonraki ramazana kadar Ramazan ayı (orucu), büyük günahlardan uzak durmak şartıyla, aralarında işlenen (küçük günahlar) için kefarettirler*”¹⁰¹⁵ şeklindeki hadis nedeniyle, bu bağışlanmanın küçük günahlar için olduğu söylenmiştir.”¹⁰¹⁶

Şârihimiz, Ukbe b. Amir isnadıyla nakledilen, “*Onlara (düşmanlarınıza) gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın. Dikkat ediniz! Muhakkak kuvvet atmaktır. Dikkat ediniz! Muhakkak kuvvet atmaktır. Dikkat ediniz! Muhakkak kuvvet atmaktır*”¹⁰¹⁷ şeklindeki hadis hakkında ise, Şevkânî'den şöyle bir nakille¹⁰¹⁸ şerhi sonlandırmıştır: “Bu ifadenin hadiste tekrarlanması, atıcılık aletlerinin hazırlanması ve öğrenilmesine teşvik içindir. Yine bu hadiste, cihat aletlerini öğrenmeyle meşgul olma, onları hazırlamaya özen gösterme, onlarla cihada yönelik talim ve tatbikat yapma ve vücut uzuvlarını bunlara alıştırmamanın meşruiyetine delil vardır.”¹⁰¹⁹

¹⁰¹³ Hasan Han'ın bu eserden yaptığı alıntının, ufak lafız farklılıkları ve eksiklikleri dışında Şevkânî'nin ifadelerinin birebir aynısı olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *es-Seylû'l-Cerrârü'l-Mütedeffik 'alâ Hadâ'iki'l-Ezhâr*, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1425/2004, s. 58.

¹⁰¹⁴ Hasan Han, görebildiğimiz kadarıyla bu alıntıda da çok az bir farklılık dışında, Şevkânî'nin ifadelerinin birebir aynısını aktarmıştır. Bkz. Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, c. 1, s. 181.

¹⁰¹⁵ Müslim, “Tahâret”, 14-16.

¹⁰¹⁶ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*’, c. 1, s. 516, 519.

¹⁰¹⁷ Müslim, “İmâre”, 167.

¹⁰¹⁸ Hasan Han'ın Şevkânî'den yaptığı bu naklin, Şevkânî'nin ifadelerinin birebir aynısı olduğu görülmektedir. Bkz. Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, c. 8, s. 96.

¹⁰¹⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 6, s. 532-533.

Yine resim çizmeyle uğraşan bir adamın İbn Abbâs’a gelerek yaptığı iş hakkında fetva istediği, İbn Abbâs’ın da önce ona, Resûlullah (s.a.v.) “*Her suret yapan ateştedir, ona yaptığı her bir surete karşılık bir nefis yaratır ve o da cehennemde ona azab eder*” şeklinde mukabelede bulunduğu, sonra da, “Eğer mutlaka yapacaksan o vakit ağaç suretlerini ve canı olmayanların suretlerini yap” şeklinde fetva verdiğinin anlatıldığı rivayetin¹⁰²⁰ şerhinde, Şevkânî’nin konu hakkında şöyle dediğini¹⁰²¹ aktarmıştır: “Burada ağaç ve kendisinde ruh olmayan her şeyi resmetmeye izin vardır. Bu durum haramlığın sadece canlıların resmini çizmeye mahsus olduğunu göstermektedir.”¹⁰²²

Hasan Han, tıpkı Şevkânî gibi etkilendiği diğer âlimler, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’dan da birçok yerde alıntılarda bulunmuştur.¹⁰²³ Mesela, “ezân” bölümünde Ebû Hureyre tarafından nakledilen, “*İmamlar size namaz kıldırırlar. Eğer doğru bir şekilde kıldırırlarsa sevabını alırsınız. Yanlış kıldırımları halinde ise sevabı size, vebali onlaradır*”¹⁰²⁴ mealindeki hadis hakkında, İbn Teymiyye’nin *Fetâvâ* kitabında¹⁰²⁵ şöyle dediğini nakletmiştir, “Allah Resûlü (s.a.v.) imamın hatasını ona ait kılmış, cemaati bundan hariç tutmuştur. Eğer imam hadesten tahareti unuttur ve bu şekilde namaz kıldırırsa, şüphesiz taharetlenmiş bir şekilde tekrardan namazını iade etmesi gerekir. Cemaatin ise, Mâlik b. Enes, eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi cumhur ulemâya göre namazı iade etmesine gerek yoktur. Nitekim böyle bir durum Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın da başına gelmiştir.”¹⁰²⁶

Hz. Âişe’nin anlattığına göre, kendisi Esmâ’dan bir gerdanlık ödünç almıştı. Bu gerdanlık kaybolunca Resûlullah (s.a.v.) ashâbından bazılarını onu aramak için

¹⁰²⁰ Müslim, “Libâs ve Zînet”, 99.

¹⁰²¹ Hasan Han’ın Şevkânî’den yaptığı bu alıntı, Şevkânî’nin ifadelerinin birebir aynısıdır. Bkz. Şevkânî, *Neylû’l-Evtâr*, c. 2, s. 123.

¹⁰²² Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 8, s. 105.

¹⁰²³ Mesela bkz. Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 511; c. 3, s. 475, 621; c. 4, s. 346, 494; c. 5, s. 123; 128; 194; 208; 290; 342; c. 6, s. 53; 357; 539, 600; c. 7, s. 38; 44; 223; 297; 408, 444, 518; c. 8, s. 195; 278; 280; 396; 590; c. 9, s. 69; 228; 472; 513; c. 10, s. 48; 256; 394; *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 529; c. 3, s. 416-417; c. 4, s. 189; 268; 451; 621; c. 5, s. 357; c. 6, s. 202; c. 8, s. 290; 353; c. 10, s. 515; c. 11, s. 145; 150.

¹⁰²⁴ Buhârî, “Ezân”, 55.

¹⁰²⁵ Hasan Han’ın bu kitaptan yaptığı alıntının, bazı lafız fazlalılığı ve eksiklikleriyle beraber İbn Teymiyye’nin ifadelerinin birebir aynısı olduğu görülmektedir. Bkz. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ’l-Kübrâ*, I-VI, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1408/1987, c. 2, s. 49.

¹⁰²⁶ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 511.

gönderdi. Namaz vakti girince bunlar abdestsiz namaz kıldılar ve Allah Resûlüne geldiklerinde bu durumu ona şikâyet ettiler. Bunun üzerine teyemmüm ayeti nazil oldu. Bununla ilgili olarak Useyd b. Hudayr (Hz. Âişe'ye hitaben) şöyle demiştir: *“Allah seni hayırla mükâfatlandırsın. Vallahi senin başına gelen her işte Allah mutlaka sana bir çıkış yolu ihsan etmiş ve o işte Müslümanlar için bir bereket kalmıştır”*¹⁰²⁷

Yukarıda mealini verdiğimiz söz konusu hadiste, Hz. Âişe'ye yapılan övgü sebebiyle, müellifimiz, Hz. Fatıma, Hz. Âişe ve Hz. Hatice'nin birbirlerine olan üstünlükleri hakkında ulemâdan nakillerde bulunmuştur. Onun bu konuda İbn Kayyım'dan yaptığı nakil¹⁰²⁸ ise şöyledir, “Eğer Allah katında sevabın çokluğuna göre bir üstünlük kastedilirse, bu vakıf olunamayacak bir durumdur. Çünkü kalplerin ameli, organların amelinden üstündür. Eğer ilmin çokluğuna göre bir üstünlük kastedilirse, şüphesiz en üstünü Hz. Âişe'dir. Eğer soyun ve asaletin şerefi bakımından bir üstünlük kastedilirse, muhakkak en üstün Hz. Fatıma'dır. Bu Hz. Fatıma'nın kız kardeşleri dışında kimsenin ortak olamayacağı bir üstünlüktür. Eğer seyyidlik (efendilik) şerefi açısından bir üstünlük kastedilirse, şüphesiz ki bu konuda nas, sadece Hz. Fatıma için sabit olmuştur.”¹⁰²⁹

Şârihimizin İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'dan nakille izah etmeye çalıştığı hadislerden biri de Ebû Mersed el-Ganevî kanalıyla rivayet edilen, *“Kabirler üzerine oturmayın ve onlara doğru namaz kılmayın”*¹⁰³⁰ mealindeki hadistir. O, konu hakkında İbn Teymiyye'nin şöyle dediğini¹⁰³¹ nakletmiştir: “Peygamberler, salihler, krallar veya başkalarının kabirleri üzerine bina edilmiş bu mescitlerin, yıkılması veya başka bir şekilde izale edilmesi gerekir. Bu, maruf ulemâ arasında bir ihtilaf olduğunu

¹⁰²⁷ Buhârî, “Teyemmüm”, 2; “Fedâilü Ashâbi'n-Nebî”, 30.

¹⁰²⁸ Hasan Han'ın İbn Kayyım'dan yaptığı bu nakli, İbn Kayyım'ın hangi eserinden yaptığını tespit edemedik. Ancak görebildiğimiz kadarıyla söz konusu alıntının birebir aynısı, İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'inde geçmektedir. (Bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. 7, s. 109.) Dolayısıyla müellifimizin bu alıntıyı *Fethu'l-Bârî* üzerinden yaptığını düşünmekteyiz.

¹⁰²⁹ Hasan Han, **Avnu'l-Bârî**, c. 7, s. 444.

¹⁰³⁰ Müslim, “Cenâiz”, 97”.

¹⁰³¹ Hasan Han'ın İbn Teymiyye'den yaptığı bu alıntının, İbn Teymiyye'nin ifadelerinin birebir aynısı olduğu görülmektedir. Bkz. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, **İktidâu's-Sırâtî'l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm**, I-II, thk. Nâsır b. Abdülkerim el-Akl, Dâru İşbiliyâ, Riyâd 1419/1998, c. 2, s. 187.

bilmediğim meselelerdendir.” İbn Kayyım’dan ise şu ifadeleri¹⁰³² aktarmıştır: “Kabirler üzerine inşa edilmiş kubbeleri ve mescitleri yıkmak gerekir. Çünkü onlar, Allah Resûlüne (s.a.v.) mâsiyeten kurulmuştur.”¹⁰³³

Müellifimiz Hasan Han, satırların devamında İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’dan naklettiği mezkûr ifadelere herhangi bir itirazda bulunmadığı gibi, bilakis şerhinin başka yerlerinde kabirlerin yükseltilmesi ve üzerlerine bina yapılmasının haram olduğunu açıkça zikretmiştir.¹⁰³⁴

Hasan Han’ın İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’dan yaptığı nakiller doğrultusunda, kabirlerin yükseltilmesi ve üzerlerine bina (kubbe, türbe, mescid vb.) yapılmasına karşı sert bit tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Bizce onun bu tavrının sebebi, zamanla bu yapılara kutsiyet atfedilmesinden ve bu durumun tevhid akidesine zarar vereceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ancak ulemânın hepsinin, bu konuda İbn Teymiyye, İbn Kayyım ve Hasan Han gibi düşünmediği de bilinmelidir. Nitekim Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), meşhur ulemâ ve meşâyih kabirleri üzerine insanların ziyaret ve istirahat etmeleri için bina yapılmasının, selef âlimleri tarafından mübah görüldüğünü nakletmiştir.¹⁰³⁵

Ayrıca geride zikrettiğimiz Hasan Han’ın Şevkânî’den naklettiği, “Canlıların resmini çizmenin haram olduğu” şeklindeki görüşün de mutlak olmayıp bazı durumlarda buna cevaz verildiğini belirtmeliyiz. Nitekim fikhî kaynaklarda, başı kesilmiş veya silinmiş olan canlı suretleri ile ta‘zîm edilemeyecek şekilde ayak altında serili, üzerine basılan yaygı, sergi, minder veya yastık gibi eşyalarda canlı resimlerinin bulunması mübah görülmüştür.¹⁰³⁶

¹⁰³² Hasan Han’ın İbn Kayyım’dan yaptığı alıntının, çok az lafız fazlalılığı ve farklılığıyla beraber İbn Kayyım’ın ifadelerinin aynısı olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, **İğâsetü’l-Lehfân min Mesâyidi’s-Şeytân**, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût 1395/1975, s. 210.

¹⁰³³ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 3, s. 416-417.

¹⁰³⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc** c. 3, s. 380; 383.

¹⁰³⁵ Bkz. Ali el-Kârî, **Mirkâtü’l-Mefâtih Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh**, I-XII, thk. Cemâl ‘Îtânî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1422/2001, c. 4, s. 156.

¹⁰³⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, **el-Mebsût**, I-XXXI, Dâru’l-Marife, Beyrût 1409/1989, c. 1, s. 211; Alî b. Ebî Bekr el-Mergînânî, **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî**, I-VII, thk. Said Bektaş, Dâru’s-Sirâc, el-Medînetu’l-Münevvere 1440/2019, c. 1, s. 522-523; Ayrıca bkz. Fatih Orhan, “İslam Hukuku Açısından Resim Yapmanın Hükmü ve Türk Osmanlı Sanatının

Hasan Han'ın önceki şârihlerden ve etkilendiği âlimlerden yaptığı nakillere yer verdiğimiz bu bölümün sonunda, onun yaptığı alıntılarının, genel anlamda şârihlerin ve âlimlerin ifadelerinin birebir aynısı şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu alıntılarının bazılarında manaya çok fazla tesir etmeyecek derecede lafız eksikliği, fazlalığı ve farklılığı olduğunu da kaydetmeliyiz.¹⁰³⁷

2.2.4. Hadis İlimleri Açısından İzah

Hadisler arası tearuzun nasıl çözüleceği, hangi hadisin nâsih hangisinin mensûh olduğu, hadisin vürûd sebebi ve hadis metinlerinde yer alan gârib kelimelerin açıklanması gibi konuları ele alan hadis ilimleri, hadislerin izahında çok önemli bir role sahiptir. Müellifimiz Hasan Han da hadislerin izahında bu ilimlerden müstağni kalamamıştır. Şimdi tespit ettiğimiz bazı örneklerle bunu ortaya koymaya çalışacağız.

2.2.4.1. Muhtelifu'l-Hadîs

Muhtelifu'l-hadîs, hadis ilimlerinin en önemlilerinden olup hadis ilmiyle uğraşanların yanı sıra, diğer ilimlerle meşgul âlimlerin de müstağni kalmaması gereken bir ilim dalıdır.¹⁰³⁸ Muhaddislerin hakkında pek çok farklı tanım ve tarifler yaptığı bu ilmi, şöyle tanımlamak mümkündür: “Makbul bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbul bir veya bir çok hadise, yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte manen muhalif olmasından ve bu muhalefetin giderilme yollarından bahseden bir ilim dalıdır.”¹⁰³⁹

Bu ilim hakkında erken dönemden itibaren birçok eser yazılmıştır. Kaynaklar, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *İhtilâfu'l-Hadîs* adlı kitabını bu alanın ilk telifi olarak zikrederken, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), *Te'vilu Muhtelifil-Hadîs* ile Tahâvî'nin (ö.

Oluşumundaki Etkisi”, 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Gostivar/Makedonya, 22-23 Ağustos 2016, s. 33-34.

¹⁰³⁷ Hasan Han'ın yaptığı alıntılardaki titizliğini ölçmek için, istifade ettiği müelliflerin asıl kaynaklarına da bakıp bunları ayrıca dipnotlarda belirtmiştik. Bkz. “Önceki Şârihlerden Nakillerle İzah” ve “Etkilendiği Âlimlerden Nakillerle İzah” başlıkları altındaki dipnotlar.

¹⁰³⁸ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, II, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Mektebetu'l-Kevser, Riyâd 1415, c. 2, s. 651.

¹⁰³⁹ İ. Lütî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2020, s. 30-35.

321/933) *Müşkilü'l-Âsâr* adlı eserlerini de alanın öne çıkan diğer telifâtından kabul etmektedir.¹⁰⁴⁰

Muhtelifu'l-hadîs'in tanımında yer alan muhalefeti giderme yolları konusunda ise Cumhûru ulemâ, Hanefîler ve Hadîsçiler şeklinde üç ayrı grubun, farklı çözüm metotlarına sahip oldukları bilinmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Cumhûru ulemâ: a. Cem' ve te'lîf b. Tercih c. Nesh d. Tevakkuf (tesâkut)
2. Hanefîler: a. Nesh b. Tercih c. Cem' ve te'lîf d. Tesâkut (terk)
3. Hadîsçiler: a. Cem' ve te'lîf b. Nesh c. Tercih d. Tevakkuf¹⁰⁴¹

Bu grupların öngördükleri farklı çözüm yöntemlerinin her birinin tanımını yapmanın konumuzu çok fazla uzatacağını düşündüğümüzden, çok fazla detaya girmek istemiyoruz. Ancak mezkûr çözüm metotlarından, Cumhûru ulemâ ve hadîsçilerin ilk sırada yer verdikleri "cem' ve te'lîf" metodunu, müellifimiz Hasan Han'ın da şerh çalışmasında yer vermesinden ötürü, sadece bu metot hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Cem' ve te'lîf, iki hadîsten birisini genel, diğerini özel hüküm olarak değerlendirmek (âmm-has); birisinin diğerini sınırladığına karar vermek (mutlak-mukayyet); birisinin azimet diğerinin ruhsat olduğunu söylemek¹⁰⁴² veya ihtilaflı hadîslerin, farklı vürud şartlarını ortaya koyarak bağdaştırılması (haml)¹⁰⁴³ gibi yollarla ihtilaflı çözmek şeklinde tanımlanabilir.

Müellifimiz Hasan Han'ın şerh çalışmasında, ihtilaflı görünen hadîsleri çözme yöntemi olarak, "cem' ve te'lîf" metoduna başvurduğunu zikretmiştik. Buna örnek olarak, Enes b. Mâlik kanalıyla rivayet edilen ve muhaddislerin ihtilaflı buldukları şu

¹⁰⁴⁰ Bkz. İbn Hacer, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*, thk. Abdülkerim el-Fudaylî, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût 1432/2011, s. 58; Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, c. 2, s. 652; Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu*, Matbaatu Câmiatu Dimaşk, Dimaşk 1383/1963, s. 111-112; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe li-beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerreffe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1414/1993, s. 158; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 43-48; Bayram Kanarya, İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadis" İsimli Eserinde Muteâriz Hadîsleri Çözme Metodolojisi, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 8, s. 103-104.

¹⁰⁴¹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 179-180.

¹⁰⁴² Huriye Martı, "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis El Kitabı*, (Ed.) Zişan Türcan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 140.

¹⁰⁴³ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 194.

hadisleri verebiliriz: Hadislerin ilki, “*Mescide tükürmek hatadır. Bunun kefareti ise onu gömmektir*”¹⁰⁴⁴ ikincisi ise, “*Mümin namazda iken Rabbiyle münâcât eder. Bu nedenle ön tarafına veya sağ tarafına tükürmesin. Bunun yerine sol tarafına veya ayağının altına tükürsün*”¹⁰⁴⁵ şeklindedir. Görüldüğü üzere hadislerin ilkinde mescide tükürülmesi hata/günah kabul edilirken, ikincisinde ise sol tarafa tükürmenin câiz olduğu belirtilmektedir.

Hasan Han, bu hadisler hakkında, ulemânın şöyle bir çözüm yoluna başvurduğunu nakletmektedir: “Nevevî, birinci hadisin hükmünün âmm olduğunu, ikinci hadisin ise mescid dışına tahsîs edilmesi gerektiğini söyler. Kâdî İyâz’a göre ise ikincisinde âmm, birincisinde de gömmeden tüküren kimseye tahsîs vardır. Ulemâdan bazıları da orta yolu bulmak istemişlerdir. Bundan dolayı mescitten çıkması mümkün olmayanları özür kapsamında kabul edip bunların tükürmelerini câiz, özür kapsamında olmayanların ise mescitte tükürmelerini men etmişlerdir.”¹⁰⁴⁶

Yine Hasan Han, Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen, “*Nebî’ye (s.a.v.) Hasan b. Ali’den daha çok benzeyen hiçbir kimse yoktu*”¹⁰⁴⁷ mealindeki hadisi şerh ederken, Hz. Ali’nin diğer oğlu Hüseyin hakkında, “*Resûlullah’a (s.a.v.) en çok benzeyenleri idi*”¹⁰⁴⁸ şeklinde başka bir rivayet bulunduğunu ve bu iki rivayetin birbiriyle tearuz oluşturduğunu *Fethu’l-Bârî*’den nakletmiştir.

Müellifimiz, bu tearuzu cem’ yoluyla halletmenin mümkün olduğunu belirtmiş ve iki şekilde bu rivayetlerin te’vil edildiğini haber vermiştir. İlk te’vile göre, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin hakkındaki rivayetler farklı zamanlarda söylenmiştir. İkinci te’vile göre ise Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in her birisi bazı uzuvları itibariyle Hz. Peygambere (s.a.v.) en çok benzemektedirler. Nitekim bir rivayette, Hz. Hasan’ın baş ve göğüs arası, Hz. Hüseyin’in de göğüsten aşağısının Hz. Peygamber’e (s.a.v.) çok benzediği nakledilmiştir. Müellifimiz ayrıca Nebî’ye (s.a.v.) Hz. Hasan ve Hüseyin dışında da benzeyen kimseler olduğunu belirtmiş ve bunlara örnek olarak, Cafer b. Ebû Tâlib, Abdullâh b. Cafer, Kusem b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib, Ebû

¹⁰⁴⁴ Buhârî, “Salât”, 37; Müslim, “Mesâcid”, 55.

¹⁰⁴⁵ Buhârî, “Salât”, 36.

¹⁰⁴⁶ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 205.

¹⁰⁴⁷ Buhârî, “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî”, 22.

¹⁰⁴⁸ Buhârî, “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî”, 22.

Süfyân b. el-Hâris b. Abdulmuttalib, Müslim b. Akîl b. Ebî Tâlib ve daha başka isimleri zikretmiştir. Şârihimiz, konu hakkındaki izahatını Kastallânî'den şu ifadelerle sonlandırmıştır: “Hadiste kastedilen, Hasan’ın bazı uzuvlarının Resûlullah’a (s.a.v.) benzemesidir. Yoksa Resûlullah’ın (s.a.v.) güzelliğinin tamamı ortak müncezzehtir.” Nitekim Şair el-Bûsîrî şöyle demiştir: “Güzellikte ortak müncezzehtir. Ondaki güzelliğin cevheri bölünmemiştir.”¹⁰⁴⁹

2.2.4.2. Nâsîh ve Mensûh

Nesih, şer‘î bir hükmün, sonradan gelen şer‘î bir delil ile kaldırılmasıdır.¹⁰⁵⁰ Bu durumda bir hükmü yürürlükten kaldıran hükme nâsîh; yürürlükten kaldırılana ise mensûh denir.¹⁰⁵¹

Hadis ilminde nesih, genellikle birbiriyle çelişkili görünen hadisler arasındaki ihtilafı giderme yollarından biri olup, cem‘ ve te’lîf ile tercih metotlarından biriyle çözüm bulunamadığında nesih yöntemine başvurulmaktadır.¹⁰⁵² Nesih konusu kaynaklarda, “âyetin âyetle neshi”, “hadisin âyetle neshi”, “âyetin hadisle neshi” ve “hadisin hadisle neshi” şeklinde dört kısımda ele alınmaktadır.¹⁰⁵³ Hadisin hadisle neshini inceleyen ilme ve bu konuda yazılan eserlere “nâsihu’l-hadis ve mensûhuh” denmektedir.¹⁰⁵⁴

Ulemâ neshin bilinmesinin genellikle dört farklı yolla olacağını bildirmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) açıklaması

¹⁰⁴⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî c. 7, s. 430. Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 1, s. 200; c. 8, s. 382-383.

¹⁰⁵⁰ İbnu’s-Salâh eş-Şehrezûrî, **Ulûmu’l-Hadîs**, thk. Nûreddin İtr, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1406/1986, s. 277; İbn Hacer, **Kitâbu Nuzhetu’n-Nazar**, s.58; Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 246.

¹⁰⁵¹ Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 312.

¹⁰⁵² Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 215.

¹⁰⁵³ Geniş bilgi için bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrût 1403/1983, c. 4, s. 107; el-Hâzîmî el-Hemedânî, **el-İtibâr fî Beyâni’n-Nâsîh ve’l-Mensûh mine’l-Âsâr**, Matbaatu Dâiretu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydârâbâd 1359/1940, s. 25-28; Ali Osman Koçkuzu, **Hadiste Nâsîh ve Mensûh Meselesi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, s. 157-175. Ayrıca bunlara ilaveten “Sünnetin Akıl ile Neshi” şeklinde bir görüş, Mutezili âlim Nazzâm tarafından ileri sürülmüştür. Bkz. Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, s. 219.

¹⁰⁵⁴ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 215.

2. Sahâbînin açıklaması

3. Vürûd tarihlerinin bilinmesi

4. İcmâ ile neshi tanıma¹⁰⁵⁵

Şüphesiz hadis şârihlerinin bu ilme vakıf olmaları, hangi hadislerin nâsih ve mensûh olduğunu bilmeleri, hadislerin şerhinde son derece önemlidir. Bu bağlamda müellifimiz Hasan Han'ın da bazı neshi durumlarına işaret ettiğini görebilmekteyiz.

Mesela, İbn Abbâs isnadıyla nakledilen, “*Nebî (s.a.v.) ihramlı olduğu halde hacamat oldu. Oruçlu iken de hacamat oldu*”¹⁰⁵⁶ mealindeki hadisin izahında, bu hadisin “*Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur*”¹⁰⁵⁷ rivayetini neshettiğini belirtmiştir. Çünkü bazı rivayet tarîklerinde bunun veda haccında olduğu ifade edilmiştir. Nitekim eş-Şâfiî de bu kanaatte olup konu hakkında şöyle demiştir: “İbn Abbâs Resûlullah'ın (s.a.v.) hacamat yaptığını, 10. sene veda haccında söylemiştir. Bu nedenle ‘*Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur*’ rivayeti mensuttur.” Şârihimiz, konunun devamında İbn Hazm'ın da hacamat yapan veya yaptırın kimsenin orucunun bozulmayacağı görüşünde olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁵⁸ Hasan Han'ın özellikle İmam Şâfiî'den yaptığı nakil, onun neshi bilme yollarından “Vürûd tarihlerinin bilinmesi” metoduyla neshi ortaya çıkardığını göstermektedir.

Müellifimiz, Büreyde b. Husayb tarafından rivayet edilen, “*Size kabir ziyaretini yasaklamıştım, artık onları ziyaret edebilirsiniz...*”¹⁰⁵⁹ şeklindeki hadisin şerhinde ise, “Bu, nâsih ve mensûhun birlikte bulunduğu hadislerdendir” diyerek¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 277-278; İbn Hacer, **Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar**, s. 58-59; Süyûtî, **Tedrîbü'r-Râvi**, c. 2, s. 645-646; Muhammed Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-Muhaddisûn**, er-Riâsetü'l-Âmme li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Riyad 1404/1984, s. 473; Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, s. 210-215.

¹⁰⁵⁶ Buhârî, “Savm”, 32.

¹⁰⁵⁷ Ebû Dâvud, “Sıyâm”, 28; İbn Mâce, “Sıyâm”, 18.

¹⁰⁵⁸ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**’, c. 5, s. 106-107. Hasan Han, İbn Hazm'ın şöyle dediğini nakletmektedir: “Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur rivayeti, şüphesiz sahîhtir. Fakat sahîh isnadla Ebû Said'den nakledilen bir rivayette, Allah Resulü'nün (s.a.v.) oruçlu için hacamata ruhsat verdiğine rastlamaktayız. Bu nedenle Ebû Said rivayetine itibar etmek gerekir. Çünkü ruhsat, azimetten sonra gelir. Bu durum ister hacamat yapan isterse de yaptırın olsun, hacamatla orucun bozulduğu hükmünün neshedilmiş olduğunu gösterir.” Bkz. ‘**Avnu'l-Bârî**’, c. 5, s. 107.

¹⁰⁵⁹ Müslim, “Cenâiz”, 106; “Edahî”, 37.

¹⁰⁶⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 3, s. 400. Konu hakkındaki bir diğer örnek için bkz. Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**’, c. 1, s. 591.

nesiye dikkat çekmiş ve neshi bilme yollarından, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) açıklaması” metoduyla bunu ortaya koymuştur.

2.2.4.3. Esbâbu Vurûdi’l-Hadîs

Esbâbu vurûdi’l-hadîs ilmi, hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için onların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiği ile ilgilenmektedir.¹⁰⁶¹

Erken dönem klasik hadis kaynaklarında belli bir tanımı yapılmayan¹⁰⁶² esbâbu vurûdi’l-hadîs’in, daha çok sebab-i nüzûl ile benzerliğine dikkat çekildiği görülmektedir. Mesela sebab-i vurûd hakkında müstakil bir eser yazan es-Suyûtî (ö. 911/1505), bu ilmi şöyle tarif etmektedir: “Hadis ilimlerinden biri de, esbâbu nüzûl-i Kur’ân gibi bir ilim olan hadislerin sebeplerini bilmektir.”¹⁰⁶³

Şüphesiz nüzul sebeplerini bilmek Kur’ân’ı anlama bakımından ne kadar gerekli ise vurûd sebeplerini bilmek de hadisleri doğru anlamak ve değerlendirmek için o kadar lüzumlu ve önemlidir.¹⁰⁶⁴ Ancak hadislerin pek çoğunun ne maksatla söylendiği bilinmemekte, sadece bir kısım hadislerin vurûd sebepleri bilinmektedir. Zaten bütün hadislerin vurûdunda bir sebep aranmasına da gerek yoktur. Çünkü bazı hadisler, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sohbetleri ve öğütleri esnasında ortaya çıkmıştır.¹⁰⁶⁵

Müellifimiz Hasan Han da sebab-i vurûdu bilinen hadisleri izah ederken, onların vurûd bilgilerini vermeyi ihmal etmemiştir. Söz gelimi Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edilen, “*Mümin, aynı delikten iki defa sokulmaz*”¹⁰⁶⁶ hadisinin vurûd sebebi hakkında, Nevevî’nin (ö. 676/1277) şöyle dediğini aktarmıştır: “Bu hadisin söylenme sebebi meşhurdur. Şair Ebû Azze Bedir savaşında esir düşmüştü. Allah Resûlü (s.a.v.)

¹⁰⁶¹ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 217; Ramazan Ayvallı, “Esbâbu Vurûdi’l-Hadis”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1995, c. 11, s. 362.

¹⁰⁶² Yavuz Köktaş, “Esbâbu Vurûdi’l-Hadis İlimi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış”, **Usûl: İslâm Araştırmaları**, c. 4, sy. 4, s. 134.

¹⁰⁶³ Suyûtî, **Esbâbu Vurûdi’l-Hadis**, thk. Yahya İsmail Ahmed, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1404/1984, s. 65. Krş. Serkan Demir, Esbâbü Vurûdi’l-Hadis ile Esbâbü’n-Nüzûl Arasındaki İlişki, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 11, sy. 2, s. 560.

¹⁰⁶⁴ İ. Lütfi Çakan, **Ana Hatlarıyla Hadis**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020, s. 75; Mehmet Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, OTTO Yayınları, Ankara 2017, s. 162.

¹⁰⁶⁵ Ayvallı, “Esbâbu Vurûdi’l-Hadis”, **DİA**, c. 11, s. 362.

¹⁰⁶⁶ Buhârî, “Edeb”, 83; Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 63.

Müslümanları kışkırtmama ve şiirleriyle kendisini hicvetmeme şartıyla onu serbest bıraktı. Ebû Azze kabilesine gitti. Fakat daha sonra kışkırtmalarına ve hicivlerine yeniden başladı. Uhud savaşında bir kez daha esir düşünce, Allah Resûlün'den (s.a.v.) affedilmeyi istedi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v) kendisine, '*Mümin, aynı delikten iki defa sokulmaz*' sözünü söyledi.¹⁰⁶⁷

Şârihimiz, Ömer b. Hattâb tarafından nakledilen, "*Ameller niyetlere göredir....*"¹⁰⁶⁸ hadisi hakkında ise şöyle demiştir: "Bu hadisin söylenme sebebi, 'muhaciru ümmü kays' kıssasıyla meşhur olup sika râvilerin olduğu bir isnadla, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemu'l-Kebîr* adlı eserinde rivayet edilmiştir."¹⁰⁶⁹

2.2.4.4. Garîbu'l-Hadîs

Garîbu'l-hadîs, hadis metinlerinde yer alan ve az kullanılmasından dolayı anlaşılması zor olan kapalı kelimeleri açıklamayı konu edinen ilim dalıdır.¹⁰⁷⁰

Hadislerin açıklanmasına yönelik ilk gayretler, rivayetlerdeki az bilinen kelimelere kısa karşılıklar verilmesi suretiyle ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan garîbu'l-hadîs ilmi, şerhin temel unsurlarından biri sayılabilir.¹⁰⁷¹ Zira sistematik hadis şerhçiliği öncesi, garîbu'l-hadîs türü telifler, hadis metnlerinin anlaşılması bakımından son derece önemliydi. Çünkü kelime açıklaması ile yola çıkan bu eserler, müşkil kelimelerin bilgisini içermenin yanı sıra fıkhu'l-hadîs bilgisini de kaydetmekteydiler.¹⁰⁷²

Öte yandan garîbu'l-hadîs'e dair kaynaklarda, bir kelimenin sözlük anlamıyla yetinilmeyip Arap dilcilerinin sözlerinden ve eski Arap şiirlerinden örneklerle o kelimenin edebî incelikleri üzerinde durulmuştur.¹⁰⁷³ Yine Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler, kendilerine sorulan garîb kelimeleri açıklamayıp onların lugat âlimlerine

¹⁰⁶⁷ Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*. c. 9, s. 405.

¹⁰⁶⁸ Buhârî, "*Bedu'l-Vahy*", 1; Ebû Dâvud, "*Talâk*", 10, 11.

¹⁰⁶⁹ Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 91.

¹⁰⁷⁰ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 272; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyisîr li-ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezâr*, thk. Muhammed Osmân el-Huşt, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1405/1985, s. 87; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, c. 2, s. 637; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 86.

¹⁰⁷¹ Karagözoğlu, "*Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış*", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 33.

¹⁰⁷² Canlı, *Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*, s. 66.

¹⁰⁷³ M. Yaşar Kandemir, "*Gâribu'l-Hadis*", *DİA*, TDVY., İstanbul 1996, c. 13, s. 376.

sorulmasını tavsiye etmişlerdir.¹⁰⁷⁴ Bütün bunlar, garîbu'l-hadîs'in esasen dil ve lugat ilimlerinin bir meselesi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle garîbu'l-hadîs alanında eser yazanların büyük çoğunluğunu dil ve lugat âlimleri oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁵ Netice olarak garîbu'l-hadîs'in özellikle dilcilerin elinde geliştiğini, ancak meşhur muhaddislerin onların bilgilerinden bigâne kalamadıklarını söyleyebiliriz.¹⁰⁷⁶

Garîbu'l-hadîs ilmi hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra, Hasan Han'ın da şerhinde bu ilimden çokça istifade ettiğini, kimi hadislerde yer alan kapalı kelimeleri izah etmek için hem bu alanda yazılmış eserlere, hem de Arap dili ve belagatı alanında el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) ve el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi âlimlerin kaynaklarına müracaat ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁷⁷

Mesela müellifimiz, Abdullah b. Ömer isnadıyla nakledilen, meşhur mağara kıssasının anlatıldığı hadiste¹⁰⁷⁸ geçen “الرَّهْطُ” kelimesini, el-Cevherî'nin, “İçerisinde kadın bulunmayan, on kişiden az insan grubudur” şeklinde izah ettiğini nakletmiştir.¹⁰⁷⁹

Yine Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği, Hz. İbrahim'in sünnet oluşundan bahseden hadiste¹⁰⁸⁰ yer alan “الْقُدُومُ” kelimesi hakkında, el-Fîrûzâbâdî'nin, *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde şöyle dediğini zikretmiştir: “الْقُدُومُ” şeddetsiz haliyle yontma, keser aleti anlamındadır. Müennes olup çoğulu ise “قَدَائِمٌ ve قَدَمٌ” şeklindedir. Halep'te bir köyün, Nu'mân'da bir yerin, Medîne'de bir dağın, Serâ'da bir geçitin, Dûs ülkesindeki bir dağda bulunan geçitin veya Yemen'de bir kalenin adıdır. Şeddeli olarak “الْقُدُومُ” (el-kaddûm) şeklinde kullanıldığında ise Hz. İbrâhîm'in sünnet edildiği yere delalet eder.”¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁴ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 272.

¹⁰⁷⁵ Kandemir, “Gârîbu'l-Hadis”, *DİA*, c. 13, s. 376; Ayrıca bkz. Semih Acet, *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2018), s. 268.

¹⁰⁷⁶ Canlı, *Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*, s. 70.

¹⁰⁷⁷ Mesela bkz. Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 95, 243, 268, 343, 373, 437, 504; c. 2, s. 13, 53, 69, 77, 163, 236, 295; c. 3, s. 306; 428; c. 4, s. 8, 112-113, 137; 285, 356; c. 5, s. 15, 320; c. 6, s. 29; c. 7, s. 43; c. 10, s. 39; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 117; 151; 284; 378; c. 3, s. 482; c. 5, s. 44; c. 6, s. 237.

¹⁰⁷⁸ Buhârî, “İcâre”, 12; Müslim, “Rikâk”, 100.

¹⁰⁷⁹ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 5, s. 441.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiyâ”, 8; Müslim, “Fadâil”, 151.

¹⁰⁸¹ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 7, s. 124.

Keza Abdurrahmân b. Semura tarafından aktarılan, “Tağutlar *adına da babalarınız adına da yemin etmeyin*”¹⁰⁸² mealindeki hadisın şerhinde, dil ve garîbu’l-hadîs âlimlerinin şöyle dediğini nakletmiştir: “Hadiste yer alan “طواغي” (tağutlar) kelimesi, “الاصنام” (putlar) demektir. Tekili de “طاغية” demektir. Ve “Bu Devslilerin tagiyesi” sözü de buradan gelmektedir ki, onların putları ve mabutları manasındadır. Kâfirlerin haddi aşır ona ibadet etmesi nedeniyle mastar olarak isimlendirilmiştir. Çünkü onların tuğyanlarının ve küfre düşmelerinin sebebi odur. Tazim veya başka bir şeyde haddi aşan her bir kişi de tuğyan etmiş olur.”¹⁰⁸³

Hasan Han’ın hadis ilimlerinden nasıl faydalandığına dair örnekler sunduğumuz bu bölümün sonunda, onun şerhlerinde daha çok garîbu’l-hadîs ilminden istifade ettiğini, diğer ilimlerden ise sınırlı sayıda yararlandığını söyleyebiliriz.

2.2.5. Fikhî Çerçeve İzah

İslâm fikhının kaynağının büyük ölçüde hadislerden oluştuğu bilinen bir gerçektir. Fâkihlerin ve mezhep imamlarının, fikhî muhtevaya sahip hadislerden çıkardıkları fikhî hükümler ve sonuçlar ilgili kaynaklarda çokça yer almaktadır. Aynı şekilde hadis şerhlerinde de şârihlerin fikhî konulu hadisleri yorumlarken bu hadislerden çıkarılan fikhî hükümlere ve mezheplerin görüşlerine yer verdikleri müşahede edilmektedir. Biz de bu başlık altında şârihimiz Hasan Han’ın fikhî muhtevalı hadisleri fikhî çerçevede nasıl izah ettiğini görmeye çalışacağız.

2.2.5.1. Hadisten Çıkarılan Fikhî Hükümlere Yer Vermesi

Hadis şârihlerinin birçoğu hadislerden çıkarılacak fikhî sonuçlarla yakından alakadar olmuşlardır. Mesela, Hattâbî’nin (ö. 388/998) bir hadisten 13 farklı hüküm çıkardığı nakledilmiştir.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸² Müslim, “Eymân”, 6.

¹⁰⁸³ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 6, s. 237.

¹⁰⁸⁴ Karagözoğlu, “Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış”, *Hadis Şerh Literatürü I*, (19-48), s. 32.

Müellifimiz Hasan Han da birçok hadisin şerhinde, “وفي” , “وفي الحديث” , “وفيه” , “هذا الحديث فوائد” vb. şekilde ifadeler kullanarak, hadislerden çıkarılan genel hükümlere, sonuçlara ve faydalara yer vermiştir.¹⁰⁸⁵

Hasan Han’ın şerh çalışmalarında bu konuya örnek olarak, Hz. Âişe’nin rivayet ettiği, “Bir gün Resûlullah’ı (s.a.v.) odanın kapısında gördüm. O esnada Habeşliler mescitte oynuyorlardı. Resûlullah (s.a.v.) beni ridâsıyla örtmüş, bende onların oyunlarını izlemiştim”¹⁰⁸⁶ mealindeki hadisi verebiliriz. Hadis hakkında müellifimiz: “Hadiste mubah oyuna bakmanın cevazı vardır” diyerek çıkarılan fikhî hükme işaret etmiş, hemen akabinde: “Hadiste Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ailesine karşı, güzel ahlakı ve iyi geçinmesi, ayrıca Hz. Âişe’nin fazileti ve Peygamberimiz’in (s.a.v.) yanındaki yüce konumu vardır.” şeklinde hadisten çıkarılan diğer sonuçları belirtmiştir.¹⁰⁸⁷

Keza şârihimiz, “Ameller niyetlere göredir...”¹⁰⁸⁸ hadisinin izahında, hadisten çıkarılan şöyle bir hükme yer vermiştir: “Hükmünü bilmeden bir işe kalkışmak câiz değildir. Zira hadiste niyetsiz amelin menfi olduğu zikredilmektedir. Bir işi yapmaya niyet etmek, ancak hükmünü bildikten sonra sahîh olur.”¹⁰⁸⁹

Yine müellifimiz, “tahâre” bölümünde Hz. Peygamberin (s.a.v.) ayakta bevletmesinden bahseden hadisin¹⁰⁹⁰ şerhinde, hadiste çeşitli faydaların bulunduğunu söylemiş ve bunları şöyle sıralamıştır:

- “Ayakta bevletmek caizdir.”
- “Bir kişinin ayakta bevledene yakın olması caizdir.”
- “Ayakta bevleden kimsenin yanındaki arkadaşından kendisini gizlemesi için kendisine yakınlaşmasını talep etmesi caizdir.”
- “Bevledenin kendisini gizlemesi müstehaptır.”

¹⁰⁸⁵ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 93; 189, 209, 216, 237, 238, 358; c. 2, s. 146, 176-177; c. 3, s. 181; c. 4, s. 492; c. 5, s. 60; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 113; 499; 507; c. 2, s. 97.

¹⁰⁸⁶ Buhârî, “Salât”, 69.

¹⁰⁸⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 258.

¹⁰⁸⁸ Buhârî, “Bedu’l-Vahy”, 1.

¹⁰⁸⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 92.

¹⁰⁹⁰ Müslim, “Tahâre”, 74.

– “Evlere yakın yerlerde bevletmek caizdir.”¹⁰⁹¹

Misallerden den görüldüğü üzere Hasan Han, hadislerden çıkarılan hükümlere, sonuçlara ve faydalara yer vererek, hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğine yönelik katkı sunmuştur.

2.2.5.2. Kendi Fikhî Görüşünü Belirtmesi

Hasan Han, fıkıh muhtevalı hadislerde genellikle mezheplerin ve âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Bununla beraber çok nadiren de olsa bazı hadislerin izahında, konuyla ilgili kendi fikhî görüşünü belirtmeyi ihmal etmemiştir.¹⁰⁹²

Mesela, İbn Abbâs tarafından nakledilen, Abdu'l-Kays heyeti ile Hz. Peygamber arasındaki diyalogdan bahseden hadisin¹⁰⁹³ izahında, Mescid-i Nebevî'den sonra kılınan ilk cuma namazının, Cüvâsâ köyünde bulunan Abdu'l-Kays mescidinde olduğuna dair bir rivayete yer vermiş,¹⁰⁹⁴ akabinde bu rivayet üzerine kendi fikhî görüşünü şöyle ifade etmiştir: “Burada cuma namazının köyde kılınmasının sahîh olduğuna dair delil vardır. Cuma namazı için büyük yerleşim yerlerindeki cami ve devlet başkanı şart değildir. Nitekim bu konuyu *er-Ravzatu'n-Nediyye Şerhu'd-Dureri'l-Behiyye* adlı eserimizde tahkik ettik.”¹⁰⁹⁵

Yine Allah Resûlünün (s.a.v.) nasıl abdest aldığını, İbn Abbâs'ın uygulamalı bir şekilde anlattığı hadisin¹⁰⁹⁶ şerhinde, kendi fikhî görüşünü şöyle ortaya koymuştur: “Hakikaten mâ-i musta'mel temiz ve temizleyicidir. Asılla¹⁰⁹⁷ amel ve deliller, suyun temizleyici olduğunu göstermektedir. ‘Atâ, Süfyân es-Sevrî, Zâhirîlerin tamamı, Hasan-ı Basrî, ez-Zührî, en-Nehâî bu görüştedir. Yine İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'nin iki görüşünden biri ve Ebû Hanîfe'den nakledilen bir rivayet bu doğrultudadır.”¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹¹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 507.

¹⁰⁹² Mesela bkz. Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 2, s. 245; c. 3, s. 28; c. 4, s. 268; *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 432; c. 2, s. 95; 242; 284; 469; c. 3, s. 383; 513; c. 6, s. 282.

¹⁰⁹³ Buhârî, “İmân”, 40; “İlim”, 25.

¹⁰⁹⁴ Buhârî, “Cuma”, 11.

¹⁰⁹⁵ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 326.

¹⁰⁹⁶ Buhârî, “Vudû”, 7.

¹⁰⁹⁷ Buradaki “asıl” ifadesi ile müellifin, ya bir nassı veya eşyada asıl olan ibâhadır, şeklindeki fikhî kuralı kastettiğini düşünmekteyiz.

¹⁰⁹⁸ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 487.

Keza “mevâkîtu’s-salât” bölümünde yer alan, “*Nebî (s.a.v.), Medine’de öğle ve ikindiye sekiz, Akşam ile yatsıyı da yedi rekât olarak kıldırdı*”¹⁰⁹⁹ şeklindeki hadis yorumunda, kendi fikhî görüşünü şu şekilde belirtmiştir: “Bu konuda doğrusunu *er-Ravzatu’n-Nediyye* adlı kitabımızda tahkik ettik. Neticesi şudur: İki namazı cem etmek sûrî’dir. Nitekim bu konuda İbn Abbâs ile bir başkasının açık beyanı vardır. Hatta onu rivayet eden râvi, cem’-i sûrî olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla bütün bunlardan ortaya çıkan neticeyi almak gerekir. Ayrıca sabit şer’î bir özür olmaksızın mukim iken cem yapmak câiz değildir.”¹¹⁰⁰

Müellifimiz, Ebû Hureyre isnadıyla aktarılan, “*Cemaat ile namaz kılmak, sizden birinizin tek başına namaz kılmasından yirmi beş cüz daha faziletlidir*”¹¹⁰¹ mealindeki hadisın şerhinde, Nevevî’nin cemaatle namaz kılma hususunda tercih edilen görüşü, farz-ı kifaye olarak belirttiğini, ancak kendi görüşünün, sünnet-i müekkede olduğunu söylemiştir.¹¹⁰²

Hasan Han, Bureyde’den nakledilen, “*İkinci namazını terk eden kimsenin ameli boşa gider*”¹¹⁰³ mealindeki hadis hakkında, ulemânın görüşlerini zikretmiş, konunun sonunda kendi görüşünü ise şöyle kaydetmiştir: “Hadisin icrasında tercih edilen, te’vile sığınmadan zahirini esas almaktır. İkinci namazını tahsis etme, diğer namazların da bu kapsamda olmasına aykırı değildir. Doğru olan, hangi namaz olursa olsun kasıtlı bir şekilde namazı terk edenin, kâfir olmasıdır. Bununla ilgili sarîh naslar ve sahîh deliller vardır. Nitekim el-Kâdî Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Şerhu’l-Müntekâ* kitabında, diğer âlimler de başka eserlerde bunları tahkik etmişlerdir. Te’vilcilerin elinde akıldan başka bir şey yoktur. Allah’ın nehri aktığı zaman Ma’kıl’ın nehri durur/ hükümsüz olur.”¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁹ Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 12.

¹¹⁰⁰ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 341-342.

¹¹⁰¹ Müslim, “Mesâcid”, 245.

¹¹⁰² Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 2, s. 469.

¹¹⁰³ Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 15; Nesâî, “Salât”, 15.

¹¹⁰⁴ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 349. Müellifimizin son cümlesinde yer alan, “Allah’ın nehri aktığı zaman Ma’kıl’ın nehri durur/ hükümsüz olur” şeklindeki ifade, bir atasözüdür. (Bkz. Abdulhadi Timurtaş, “Ziyâuddîn İbnu’l-Esîr’in Alegorik Bir Eseri “Risâletu’l-Ezhâr”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 39, s. 37.) Cümlede yer alan Ma’kıl, sahâbe Ma’kıl b. Yesâr b. Abdillâh el-Müzenîdir. (ö. 59/679 [?]) Hz. Ömer’in Ma’kıl’ı, Basra’da bir sulama kanalı açmak üzere görevlendirdiği, onun da Basra yakınlarında kendi adıyla anılan (Nehr-i Ma’kıl) kanalı açtığı nakledilmiştir. Bkz. Hamdi Döndüren, “Ma’kıl b. Yesâr”, *DİA*, TDVY., Ankara 2003, c. 27, s. 445.

Müellifimiz, mezkûr ifadelerden anlaşıldığı üzere namazın terkini küfür olarak görmekte ve bununla ilgili sarîh nasların ve sahîh delillerin olduğunu söylemektedir. Ancak konuyla ilgili yaptığımız bir çalışmada, namazı terk etmenin kişiyi kâfir kıldığına dair delil olarak öne sürülen hadisleri incelemiş, hadislerde geçen küfür ifadelerinin, ya namazın farziyetini inkâr ederek terk edenler için geçerli olabileceği, ya da bu küfrün kişiyi dinden çıkarmayan; amelî, mecazî ve nimet küfrü (nankörlük) olarak anlaşılması gerektiği sonucuna varmıştık.¹¹⁰⁵ Dolayısıyla şârihimizin namazın terkini küfür olarak nitelemesini kabul etmemiz mümkün değildir.

2.2.5.3. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi

Hasan Han, her ne kadar fıkıhta herhangi bir mezhebe bağlı olmayıp, mezhepleri taklitten kaçınmayı telkin eden bir anlayışa sahip olsa da bilhassa fikhî nitelikli hadislerin izahında, mezheplerin görüşlerinden müstağni kalamamıştır.¹¹⁰⁶

Müellifimizin bazı hadislerin yorumunda mezheplerin görüşlerinden nasıl yararlandığına örnek olarak, İbn Ömer tarafından nakledilen şu rivayeti verebiliriz. “Hz. Ömer, Resûlullah’a (s.a.v.), cahiliyye döneminde Mescid-i Haram’da bir gece itikâfa girmeyi adanmıştım dedi. Bunun üzerine Nebî (s.a.v.): ‘adağını yerine getir’ buyurdu.”¹¹⁰⁷ Hasan Han, bu hadisin şerhinde mezheplerin görüşlerini şöyle nakletmiştir: “Hanbelilere göre, kâfirin adağı sahîhtir. Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre, itikâfta oruç yoktur. Ahmed b. Hanbel’den nakledilen bir rivayete göre ise, oruçsuz itikâf sahîh değildir. Mâlikiler ve Hanefîler, itikâf, ancak oruçla sahîh olur, dediler ve bu görüşlerine, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) oruç tutarak itikâf yapmasını delil gösterdiler. Ancak bu konu tartışmaya açıktır. Zira Buhârî’de yer alan diğer bir lafızda, Nebî’nin (s.a.v.) Şevval ayında itikâfa girdiği belirtilmiştir.”¹¹⁰⁸

Yine şârihimiz, İbn Abbâs isnadıyla rivayet edilen, “Resûlullah (s.a.v.) bize Kur’ân’dan bir sureyi öğretir gibi teşehhüdü öğretirdi...”¹¹⁰⁹ şeklindeki hadisin

¹¹⁰⁵ Yunus Hatipoğlu, **Namazı Terk Etmenin Hükümü ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2018), s. 121.

¹¹⁰⁶ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 2, s. 24, 134, 448-449; c. 3, s. 41; c. 5, s. 116, 276; c. 8, s. 587; c.10, s.36-37; es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 460; 520; c. 2, s. 41; 134-135; 423; c. 3, s. 163; 211; c. 4, s. 287; c. 6, s. 69; c. 7, s. 279.

¹¹⁰⁷ Buhârî, “İtikâf”, 5; Müslim, “Eymân”, 27.

¹¹⁰⁸ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 5, s. 228.

¹¹⁰⁹ Müslim, “Salât”, 60.

yorumunda, teşehhüdün vacip mi yoksa sünnet mi olduğuna dair ihtilaf edildiğini belirterek, konu hakkında mezheplerin görüşlerine şöyle yer vermiştir: “eş-Şâfiî ile bir taifeye göre, ilk teşehhüd sünnet, son teşehhüd vaciptir. Muhaddislerin cumhûru, her iki teşehhüd vaciptir derken, Ahmed b. Hanbel, ilki vacip ikincisi farz, Ebû Hanîfe, Mâlik ve cumhûru fukahâ, her ikisi de sünnettir demişlerdir. Ayrıca Mâlik’ten son teşehhüdün vacip olduğuna dair bir rivayet gelmiştir. Teşehhüdün vacip olmadığını söyleyenler, namazın sonunda teşehhüd miktarı oturmanın vacip olduğunu söyleyerek, onlara muvafakat etmişlerdir.”¹¹¹⁰

Keza İmrân b. Husayn tarafından nakledilen, “*Allah’ın Nebî’si (s.a.v.) temettü (haccı) yaptı. Biz de onunla birlikte temettü (haccı) yaptık*”¹¹¹¹ mealindeki rivayetin şerhinde, ilim ehlinin üç çeşit hac şekline de cevaz verdiğini, ancak bu üçünden hangisinin daha faziletli olduğuna dair ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. O, imam Şâfiî ve imam Mâlik’e göre en faziletli hac şeklinin, önce ifrâd sonra temettü sonra da kırân şeklinde olduğunu, Ahmed b. Hanbel’e göre en faziletlisinin temettü haccı, Ebu Hanîfe’ye göre ise kırân haccı olduğunu kaydetmiştir. Fakat sahîh ve tercih edilen görüşe göre en faziletlisinin temettü haccı olduğunu bildirmiştir.¹¹¹²

Verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere Hasan Han, genellikle fikhî muhtevaya sahip hadislerin izahında mezheplerin görüşlerini nakletmekle yetinmektedir. Müellifimiz, herhangi bir fikhî mezhebe bağlı olmadığından bazı hadis şârihlerinde gözlenen, kendi mezhebini öne çıkarıp o mezhebin görüşlerini desteklemek şeklinde bir yaklaşım sergilememiştir.

2.2.5.4. Hanefîleri ve Rey Ehlini Eleştirmesi

Ehl-i re’y, “re’y taraftarı kimse veya kimseler” anlamına gelmektedir. Ancak bu tabir, sahâbe döneminden itibaren Irak bölgesinde Kûfe merkezli oluşan, Irak veya Kûfe ekolü olarak anılan fikhî faaliyetin, hicri II. asır itibarıyla özel adı olmuştur.¹¹¹³ Bilhassa Ebû Hanîfe, Kufe’de ortaya çıkan ve sonradan Ehl-i re’y adıyla temayüz eden Irak fikhının sistemleştirilmesinde büyük pay sahibi olduğundan, Ehl-i re’yin en

¹¹¹⁰ Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 2, s. 423.

¹¹¹¹ Müslim, “Hac”, 171.

¹¹¹² Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 4, s. 287.

¹¹¹³ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1994, c. 10, s. 520.

önemli temsilcisi sayılmıştır.¹¹¹⁴ Ehl-i re'y kavramı içerisine, Irak âlimleri, Hanefîler, bir değerlendirmeye göre Mâlikîler,¹¹¹⁵ Maturidiler ve Mu'tezile girmektedir.¹¹¹⁶ Ancak Ehl-i re'y tabiri mutlak olarak kullanıldığında bununla Hanefîlerin kastedildiği ifade edilmiştir.¹¹¹⁷

Müellifimiz Hasan Han'ın fikhî mezhebinden bahsettiğimiz bölümde, onun hakikatte dört fikhî mezhebi eşit seviyede gördüğünü,¹¹¹⁸ ancak reye önem veren Hanefîleri, diğerlerine nispetle daha zayıf olmakla itham ettiğini¹¹¹⁹ Ebû Hanîfe'yi de hadis konusunda zayıf, Arap dilini de hakkıyla bilmeyen biri olarak tavsif ettiğini¹¹²⁰ belirtmiştik.

Hasan Han'ın Hanefî mezhebine karşı eleştirel tavrını, bazı hadislerin şerhine de yansıttığı görülmektedir. Mesela, Ubâde b. Sâmit isnadıyla nakledilen, "*Fatiha okumayan kimsenin namazı yoktur*"¹¹²¹ hadisinin izahında, şârihimiz şöyle demiştir: "Hanefîler, fatıhasız namaz câizdir dediler. Bu fasit bir reye dayanmaktadır ve neticesi de sünnetten birçok şeyi delilsiz bir şekilde reddetmektir. Nice memleketlerde kanun koyucu: böyle câiz değildir, böyle kabul edilmez, böyle sahîh değildir derken; bu re'ye tutunanlar ise câizdir, kabul edilir ve sahîhtir derler. İşte selef, bu tarz şeylerden ötürü Ehl-i re'y'den insanları sakındırmıştır."¹¹²²

Hasan Han, Hanefî mezhebini genel olarak tenkit etmekle beraber, yeri geldiğinde Hanefîlerin isabet ettiği görüşleri de takdir etmiştir. O, Hz. Âişe'den rivayet edilen, "*Allah namazı farz kıldığında hazarda ve seferde ikişer rekât olarak farz kıldı,*

¹¹¹⁴ Murat Şimşek, "Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (ö. 150/767)", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy. 19, s. 46.

¹¹¹⁵ Aydın, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 30.

¹¹¹⁶ M. Hayri Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 31, 36; Ayrıca Ehl-i re'y'in mutedil reyciler ve müfrit reyciler olarak ikiye ayrıldığı, Mu'tezile'nin Basra ekolü ile Haricilerin devamı olan bir grubun müfrit reyciler kategorisinde sayıldığı belirtilmektedir. Bkz. Ömer Özpınar, "Hadis İlminin Gelişim Dönemi", **Hadis El Kitabı**, (Ed.) Zişan Türcan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 103.

¹¹¹⁷ Kaşif Hamdi Okur, "Ehl-i Re'y Deyü Kime Derler?", **Ehl-i Sünnet**, (s.15-31), Ensar Neşriyat, İstanbul 2020, s. 23. (Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, Mecelletu' n-Nisâb, Ankara 2000, v. 123b tıpkıbasım'dan naklen)

¹¹¹⁸ Hasan Han, **Ebcedu'l-Ulûm**, c. 2, s. 402.

¹¹¹⁹ Çavuşoğlu, "Siddik Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 95.

¹¹²⁰ Hasan Han, **Ebcedu'l-Ulûm**, c. 3, s. 122; Çavuşoğlu, "Siddik Hasan Han", **DİA**, c. 37, s. 95.

¹¹²¹ Buhârî, "Ezân", 95; Müslim, "Salât", 34.

¹¹²² Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 2, s. 569.

sonra seferde olduğu gibi bırakıldı, hizada ise ziyade edildi.”¹¹²³ şeklindeki hadisin izahında, şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hanefîler, seferde namazı kısaltmanın azimet olup ruhsat olmadığını ifade eden hadisin zahirine tutundular. Onların bu görüşleri isabetlidir, çünkü Allah Resûlünün (s.a.v.) bütün seferlerinde namazda kasr yaptığı bilinmektedir. Bu *Sahîhayn*’da ve diğer kaynaklarda mevcuttur.”¹¹²⁴

Şârihimiz, Hanefîlerin yanı sıra Ehl-i re’yi de eleştirmektedir. O, *ed-Dînu’l-Hâlis* adlı eserinde re’yin, dinde sefalet ve cehalet olup ilim olmadığını, re’y ehlinin de âlim kimseler değil,¹¹²⁵ hakikatte sefih ve cahil kimseler olduklarını söylemektedir.¹¹²⁶

Müellifimizin kimi hadislerin şerhinde de Ehl-i re’ye karşı aynı tenkitçi tutumunu devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi imanın artması eksilmesi babında, Hz. Ömer isnadıyla aktarılan bir rivayette¹¹²⁷ yer alan, “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim*”¹¹²⁸ ayeti hakkında, şöyle demiştir: “Süddî bu ayetten sonra helal ve haram hakkında bir şeyin nazil olmadığına hükmetti. Bu, dinin Kur’ân ve hadis ile kemale erdiğini göstermektedir. İman yolunda bu ikisi dışında bir şeye ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla bu durum, ehl-i taklid ve ashâbu’r-re’y’e açık bir reddiyedir.”¹¹²⁹

Aynı şekilde “i’tisâm” bölümünde yer alan, “*Yüce Allah ilmi kullarına verdikten sonra onların içinden çekip çıkararak almaz. Fakat âlimlerin ruhunu kabzederek ilmi onlardan alır. Böylece geriye cahil insanlar kalır. Onlara sorular sorulur ve kendi reylerine göre fetva verirler. Bu şekilde hem başkalarını saptırırlar, hem de kendileri saparlar*”¹¹³⁰ mealindeki hadisin izahında, re’y hakkında İbn Abdilberre’in görüşlerini aktarmıştır. İbn Abdilberre göre âlimler, hadislerde yer alıp zem ile kastedilen re’yin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. O, bir taifenin re’yi, sünnetlere muhalefet için itikâd konusunda (sıfatlar, şefaet, havz, mizan, kabir azabı,

¹¹²³ Buhârî, “Salât”, 1; Müslim, “Salât’ul Müsâfirîn”, 1.

¹¹²⁴ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*’, c. 2, s. 134.

¹¹²⁵ Hasan Han, *ed-Dînu’l-Hâlis*, c. 3, s. 239.

¹¹²⁶ Hasan Han, *ed-Dînu’l-Hâlis*, c. 3, s. 195.

¹¹²⁷ Buhârî, “İmân”, 33.

¹¹²⁸ Mâide, 5/3.

¹¹²⁹ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*’, c. 1, s. 289.

¹¹³⁰ Buhârî, “İ’tisâm”, 7.

cehennemnin ebediliği) söz söyleme; cumhur ulemanın ise ahkâm konusunda istihsana göre söz söylemek, bazı fûrû meseleleri sünnetin asıllarına atfetmeden reddetmek şeklinde açıkladıklarını belirtmiştir. Müellifimiz, satırların devamında İbn Abdilberr'in re'y hakkında cumhur ulemanın görüşünü desteklediğini kaydetmiştir.¹¹³¹

Buraya kadar kaydettiğimiz bilgiler, Hasan Han'ın genel olarak re'y ehline, özel olarak da Hanefî mezhebine karşı olumsuz bir tavır içerisinde olduğunu göstermektedir. Müellifimizin Hanefîlere ve Ehl-i re'y'e karşı sergilediği bu eleştirel tutumu, tasvip etmemekte ve onun bu yaklaşımını sahip olduğu Ehl-i hadîs düşüncesinin bir sonucu olarak görmekteyiz.¹¹³²

2.2.5.5. İmam Buhârî'nin İstidlallerine Yer Vermesi

Hasan Han'ın bazı hadislerin şerhinde, “استدل بهذا الحديث”, “استدل به”, “استدل بهذا الحديث البخاري”, “استدل بهذا الحديث البخاري”, “استدل بهذا الحديث البخاري” şeklinde ifadelerle, Buhârî'nin hadis hakkındaki istidlaline yer verdiği görülmektedir.

Mesela, Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen, öğle namazının vaktiyle alakalı hadisin¹¹³³ izahında, Buhârî'nin şöyle bir istidlalde bulunduğunu belirtmiştir: “Öğle namazının vakti zeval vaktiyle başlar, bu da güneşin tepe noktasını aşır, batıya doğru meyletmesidir. Buhârî bununla, Kufelilerden bazılarının namazı vaktin evvelinde kılmak zorunlu değildir, şeklindeki iddialarına cevap vermektedir.”¹¹³⁴

Yine müellifimiz, Allah Resûlünün (s.a.v.) sabah namazını kıldırırken okuduğu Kur'ân-ı ışıtip, ona iman eden bir cin taifesinin konu edildiği hadisin¹¹³⁵ şerhinde, şöyle demiştir: “Buhârî bu hadisla, sabah namazında kıraatin açıktan yapılacağını istidlal etmiştir.”¹¹³⁶

¹¹³¹ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 342.

¹¹³² Müellifimiz Hasan Han, Hindistan'da Ehl-i hadîs ekolünün kurucularından kabul edilmektedir. Ehl-i hadîs ekolünün düşünce yapısı hakkında çalışmamızın giriş bölümünde gerekli bilgiyi vermiştik. Detaylı bilgi için bkz. Bu çalışma, s. 21-24.

¹¹³³ Buhârî, “Mevâkîtu's-Salât”, 11.

¹¹³⁴ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 337.

¹¹³⁵ Buhârî, “Ezân”, 105; “Tefsîr”, (Cin) 1.

¹¹³⁶ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 601.

Keza şârihimiz, Enes b. Mâlik'in, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rükû ve secdesini anlattığı hadis¹¹³⁷ yorumunda, Buhârî'nin bu hadisle, "iki secde arasında beklemek sünnettir", şeklinde bir istidlal yaptığını nakletmiştir.¹¹³⁸

2.2.5.6. Fıkıh Usûlü Konularına Temas Etmesi

Hasan Han, bazı hadislerin izahında edille-i şer'iyyeden icmâ, şer'u men kablenâ¹¹³⁹ ve sedd-i zerâi'¹¹⁴⁰ ile fıkıh usûlünün temel kavramlarından ictihad konusuna temas etmiştir.

Çalışmamızın giriş kısmında müellifimizin fıkhi mezhebinden bahsederken, mutlak anlamda icmâyı şer'î bir delil olarak görmediğini söylemiştik. Onun kimi hadis yorumlarında da icmâyâ yönelik aynı tavrını ortaya koyan bazı ifadeler dikkatimizi çekmektedir.

Mesela, Hz. Ömer'in bir cuma hutbesinden bahseden rivayetin¹¹⁴¹ şerhinde, rivayette yer alan, "*Ey Ömer Nisâ suresinin sonundaki yaz ayeti sana yetmez mi?*" ifadesi hakkında, Nevevî'ye atıfla, burada bahsedilen ayetin yaz mevsiminde inmiş olan Kelale ayeti¹¹⁴² olduğunu ve rivayette Nisâ suresi, Bakara suresi, Ankebût suresi ve benzeri şekilde sure isimlerini isti'mâlin (kullanmanın) câiz olduğuna delil olduğunu, nitekim ulemâdan güvenilir kimselerin görüşünün de böyle olup bugün bu mesele üzerinde icmâ bulunduğunu nakletmiştir. Şârihimiz, satırların devamında Nevevî'nin şöyle dediğini aktarmıştır: "İlk asırda bu konuda görüş ayrılığı vardı ve bazıları şöyle diyordu: "Şu sure denilemez, bunun yerine ancak kendisinde şu hususun bulunduğu sure denilir." Bu ise sahîh hadislerle, Nebî'nin, sahâbenin, tâbiînin ve onlardan sonra gelen İslâm âlimlerinin isti'mâlleri (kullanımları) nedeniyle merdud batıl bir görüştür..." Şârihimiz, Nevevî'nin hem konu hakkında icmâ nakletmesi, hem

¹¹³⁷ Buhârî, "Ezân", 140.

¹¹³⁸ Hasan Han, '**Avnu'l-Bârî**', c. 3, s. 44. Konu hakkındaki diğer örnekler için bkz. Hasan Han, '**Avnu'l-Bârî**', c. 2, s. 297; c. 3, s. 188; c. 5, s. 472; c. 6, s. 430.

¹¹³⁹ Şer'u men kablenâ, bazı usûl âlimleri tarafından belirli şartlar altında edille-i şer'iyyeden kabul edilmiştir. Bkz. İbrahim Kafi Dönmez, "Şer'u Men Kablenâ", **DİA**, TDVY., İstanbul 2010, c. 39, s. 15.

¹¹⁴⁰ Sedd-i zerâi', mâlikî mezhebinin usûlünde edille-i şer'iyyeden sayılır. Bkz. İbrahim Kafi Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", **DİA**, TDVY., İstanbul 2009, c. 36, s. 277.

¹¹⁴¹ Müslim, "Mesâcid", 78.

¹¹⁴² Bkz. Nisâ, 4/176.

de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) isti'mâl'inden bahsetmesi üzerine şöyle demiştir: "Bu isti'mâl, şari'den sabit olduğu zaman, icmâ ile delillendirmeye ihtiyaç yoktur. Eğer icmâ bunun aksini zorunlu kılarsa, icmâ reddedilir. Allah Nevevî'ye rahmet etsin. Bu Müslim şerhinde her söz üzerine ne de çok icmâ nakletmiştir. Fakat hüccet, sadece yüce Allah'ın kitabı ve onun seçilmiş elçisinin sünnetidir."¹¹⁴³

Hasan Han, yine şerhinin başka yerlerinde, kitapların çoğunda yer alan icmâ nakilleri¹¹⁴⁴ ve fıkıh ehlinden rivayet edilen icmâ nakillerinin ekseriyetinin hurafe olduğunu söylemiştir.¹¹⁴⁵

İcmâyâ yönelik menfî tutumu belli olan ve Nevevî'yi çok fazla icmâ nakletmekle eleştiren müellifimiz, buna rağmen şerhinin birçok yerinde icmâ nakilleri yapmaktan vazgeçmemiştir.¹¹⁴⁶ Bu da onun kendiyle çeliştiğini göstermektedir.

Müellifimiz, bir diğer edille-i şer'iyeye, "şer'u men kablenâ" meselesine ise Ebû Hureyre isnadıyla nakledilen, Hz. Musa'nın tek başına yıkanırken elbiselerini çıkarıp bir taşın üzerine koyması daha sonra taşın giysilerle beraber kaçması ve nihayetinde Hz. Musa'nın taşı yakalayıp ona vurmasından bahseden hadisin¹¹⁴⁷ yorumunda değinmiş ve şöyle demiştir: "Hz. Musa'nın insanların olmadığı bir yerde tek başına çıplak bir şekilde yıkanması açısından hadisin delaleti, "شرع من قبلنا شرع لنا" (bizden öncekilerin şeriatı, bizim de şeriatımızdır)" kuralına mebnidir."¹¹⁴⁸

Yine şârihimiz, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) saç tarama şeklinde ehl-i kitaba muvâfakatından bahseden hadis¹¹⁴⁹ hakkında, şöyle bir istidlal yapıldığını söylemiştir: "ان شرع من قبلنا شرع لنا ما لم يجئ في شرعنا ما يخالفه" (Bizden öncekilerin şeriatı, bizim şeriatımızda karşıt yönde bir şey gelmemişse, bizim de şeriatımızdır)"¹¹⁵⁰

¹¹⁴³ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 255.

¹¹⁴⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 469.

¹¹⁴⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 242.

¹¹⁴⁶ Mesela bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 5, s. 502, 549; c. 6, s. 317; c. 7, s. 253.

¹¹⁴⁷ Buhârî, "Gusûl", 20.

¹¹⁴⁸ Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 2, s. 29.

¹¹⁴⁹ Buhârî, "Menâkıb", 23; "Menâkıbu'l-Ensâr", 52.

¹¹⁵⁰ Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 7, s. 320. Şer'u men kablenâ konusunda diğer örnekler için bkz. Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 8, s. 357; **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 2, s. 23.

Hasan Han, sedd-i zerâi‘ konusuna ise Abdullah b. Ömer’in Allah Resûlünün (s.a.v.) namaz kıldığı yerlerde namaz kılmasından bahseden hadisin¹¹⁵¹ izahında temas etmiştir. O, İbn Ömer’in Resûlullah’ın (s.a.v.) namaz kıldığı yerlerde namaz kılmakla teberrük yaptığını belirtmiştir. Teberrükün şirke ve Allah’tan başkasından yardım istemeye yol açması durumunda, doğru olanın, insanları sedd-i zerai için bundan men etmek olduğunu, nitekim Hz. Ömer’in bunu yaptığını söylemiştir.¹¹⁵²

Müellifimiz, fıkıh usûlünün temel kavramlarından ictihad bahsine ise “*Hâkim hüküm verdiği zaman yaptığı ictihadında isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir kazanır*”¹¹⁵³ şeklindeki hadisin şerhinde değinmiştir. O, ictihad konusunda fukahanın görüşlerini ve ihtilaflarını zikrettikten sonra, “şüphesiz ki isabet eden tektir” diyerek, bir meselede isabet edenin tek bir görüş olduğunu birden fazla isabetli görüşün olamayacağını kaydetmiştir. Nitekim Şevkânî’nin bu konuyu müstakil bahislerde, *Müntekâ* şerhinde ve diğer eserlerinde tahkik ettiğini, kendisinin de *Risâletul-Kadâ* kitabında bunu detaylı bir şekilde incelediğini belirtmiştir.¹¹⁵⁴

Hasan Han, mezkûr örneklerden de anlaşıldığı üzere, sınırlı sayıda fıkıh usûlü konusuna değinmiş ve bu usûl kavramlarının da tarifini ve detaylı bir izahını yapmamıştır. Onun bu konulara, sadece ilgili hadisler münasebetiyle yüzeysel olarak temas etmekle yetindiğini söyleyebiliriz.

2.2.6. Tarihi ve Coğrafi Bilgiler Çerçevesinde İzah

Hadis metinlerinde yer alan bazı tarihi konular hakkında bilgi verilmesi, yine metinlerde geçen coğrafi yerlerin izah edilmesi, hadislerin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda şârihimiz Hasan Han’ın da şerhlerinde buna önem verdiğini görmekteyiz. Ayrıca onun kimi hadislerin izahında yaşadığı asrı dikkate alarak hadisleri yorumladığını da müşahade etmekteyiz.

¹¹⁵¹ Buhârî, “Salât”, 89.

¹¹⁵² Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 2, s. 284.

¹¹⁵³ Buhârî, “İ’tisâm”, 21; Müslim, “Akdiye”, 15.

¹¹⁵⁴ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 10, s. 354.

2.2.6.1. Tarihi Bilgilere ve Kıssalara Başvurması

Şüphesiz her hadis şârihi gibi Hasan Han'ın da gayesi, okuyucunun nezdinde hadislerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bu bakımdan müellifimiz, bazı hadislerin izahını yaparken gerekli gördüğü bir takım tarihi bilgileri ve kıssaları nakletmekten geri durmamıştır.¹¹⁵⁵

Söz gelimi Enes b. Mâlik'in naklettiği, Ukl veya Ureyne Kabilelerinden bazı kimselerin Medîne'ye gelmeleri, akabinde mide rahatsızlığı yaşayınca, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onlara develerin sidliğini ve sütünü içmeyi tavsiye ettiğinden bahseden hadisin¹¹⁵⁶ izahında, şöyle bir tarihi bilgi kaydetmiştir: "İbn İshâk'a göre hadiste geçen kabile mensuplarının Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelmesi, Zûkared gazvesinden sonra olup gazve hicri 6. senenin Cemâziyelevvel ayında meydana gelmiştir. Buhârî bu gazvenin Hudeybiye antlaşmasından sonra hicri 6. yılın Zilkade ayında olduğunu söylerken, Vâkıdî ise hicri 6. yılın Şevval ayında gerçekleştiğini belirtmiştir. İbn Hibbân, İbn Sad ve başkaları bu konuda Vâkıdî'ye tabi olmuşlardır."¹¹⁵⁷

Yine "fadâilu's-sahâbe" bölümünde, Resûlullah'ın (s.a.v.) Amr b. el-As'ı Zâtü's-Selâsil ordusunun başında sefere göndermesinden ve bu sefer esnasında Amr b. el-As'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) İnsanlar arasında en sevdiklerini sormasından bahseden hadisin¹¹⁵⁸ şerhinde, hadiste yer elan "Zâtü's-Selâsil Gazvesi" hakkında şu tarihi bilgileri nakletmiştir: "Bu gazve, hicretin sekizinci yılı Cumâdel-âhire ayında

¹¹⁵⁵ Mesela bkz. Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 615; c. 2, s. 244; c. 7, 107, 339-340; es-Sirâcu'l-Vehhâc, c. 6, s. 473; c. 8, s. 367-369; c. 9, s. 176; 275.

¹¹⁵⁶ Hadisin tam meali şöyledir: "Ukl veya Ureyne kabilelerinden bazı kimseler Medine'ye geldiler. Mide rahatsızlığı yaşayınca Resûlullâh (s.a.v.) onlara sağlamal develerin bulunduğu yere gidip, develerin bevillerinden ve sütlerinden içmelerini söyledi. Onlar da oraya gittiler. Bir süre sonra iyileşince Nebî'nin (s.a.v.) çobanını öldürdüler ve develeri önlerine katıp götürdüler. Bu haber sabah vakti geldi. Resûlullâh (s.a.v.) arkalarından adam gönderdi. Bunlar, gün yükselince yakalanıp getirildiler. Allah Resulü (s.a.v.) onların ellerini ve ayaklarını kestirdi. Onların gözlerine mil çekildi ve Harre denilen yere atıldılar. Su istediler ancak kendilerine su verilmedi." Bkz. Buhârî, "Vudû", 66.

¹¹⁵⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 615.

¹¹⁵⁸ Hadisin tam meali şöyledir: "Ebû Osman en-Nehdî'nin naklettiğine göre, Resulullah (s.a.v.) Amr b. el-As'ı, Zâtü's-Selâsil ordusunun başında (komutan olarak) gönderdi. Amr b. el-As, bu seferde Resulullah'a (s.a.v.) gelip, İnsanlar arasında en sevdiğin kimdir, diye sordu. Resulullah (s.a.v.), "Âişe'dir, buyurdu." Amr b. el-As, "Erkeklerden kimdir?" dedim. Resulullah (s.a.v.), "Âişe'nin babasıdır" buyurdu. Amr b. el-As, "Ondan sonra kimdir?" dedim. Resulullah (s.a.v.), "Ondan sonra Ömer'dir," buyurdu ve arkasından daha başka adamları saydı." Bkz. Müslim, "Fadâilu's Sahâbe", 8.

olmuştu. Mûte Savaşı da aynı şekilde sekizinci yılın Cumâdel-ûla ayında bu gazveden önce meydana gelmişti. Hâfız Ebü'l Kâsım b. Asâkir, Zâtu's-Selâsil Gazvesi'nin, İbn İshak dışındaki megâzî bilginlerine göre Mûte'den sonra, İbn İshak'a göre ise Mûte'den önce olduğunu söylemiştir. Allah en iyi bilendir.”¹¹⁵⁹

Keza müellifimiz, Mescid-i Nebevî'nin, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman devirlerinde uğradığı fiziksel değişikliklerin anlatıldığı hadisin¹¹⁶⁰ şerhinde, mescitleri ilk süsleyen kişinin, Velîd b. Abdilmelik b. Mervân olduğu şeklinde tarihi bir bilgiye yer vermiştir.¹¹⁶¹

Şârihimiz Hasan Han, tarihi bilgilerin yanı sıra bazı kıssaları da zikretmiştir. Mesela, Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği, “*Haksız yere öldürülen her kişinin kanından bir pay, Hz. Âdem'in ilk oğluna da verilir. Zira o, adam öldürme yolunu açan ilk kimsedir*”¹¹⁶² hadisinin yorumunda, Kâbil'in, kardeşi Hâbil'i öldürme kıssasını, es-Süddî'nin *Tefsîr*'inden naklen şöyle aktarmaktadır: “Hz. Âdem bir batından olan erkek çocuğunu, diğer batından olan kız çocuğuyla evlendirirdi. Kâbil'in kız kardeşi Hâbil'in kız kardeşinden daha güzel olduğundan, Kâbil kendi kız kardeşiyle evlenmek istemiş, Hz. Âdem ise onu bundan menetmişti. Kâbil ısrarlı davranınca, Hz. Âdem iki oğluna da kurban adamalarını emretti. Kâbil tarımcılıkla uğraştığı için bir demet buğdayı kurban olarak sundu. Hâbil ise hayvancılık yaptığı için iri besili bir hayvanı kurban olarak adadı. Nihayet gökten inen bir ateş Hâbil'in kurbanını yaktı, Kâbilinkini ise olduğu yerde bıraktı. İşte bu durum iki kardeş arasındaki şerrin sebebi oldu.”¹¹⁶³

Hasan Han'ın es-Süddî'nin (ö. 127/745) *Tefsîr*'inden naklettiği Hâbil ve Kâbil kıssasını, aslında İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'inden aldığı görülmektedir.¹¹⁶⁴ Çünkü es-Süddî tâbiînden olup, *Tefsîrû's-Süddî* isimli tefsirinin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir. Matbu şekilde elimizde bulunan, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*¹¹⁶⁵ adlı

¹¹⁵⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 9, s. 275.

¹¹⁶⁰ Buhârî, “Salât”, 62.

¹¹⁶¹ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 2, s. 244.

¹¹⁶² Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 1; Müslim, “Kasame”, 27.

¹¹⁶³ Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, c. 7, s. 107.

¹¹⁶⁴ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 6, s. 369.

¹¹⁶⁵ Nşr. Muhammed 'Atâ Yusuf, Dâru'l-Vefâ, 1414/1993.

eser ise Muhammed ‘Atâ Yusuf tarafından, altı farklı rivayet tefsirinde Süddî’ye nisbet edilen rivayetler bir araya getirilerek neşredilmiştir.¹¹⁶⁶

Öte yandan Hasan Han’ın aktardığı Hâbil ve Kâbil kıssasını doğrulayacak herhangi bir ayet veya sahîh hadis de bulunmamaktadır. Bu durum, mezkur kıssanın isrâiliyyât ürünü olmasını mümkün kılmaktadır.¹¹⁶⁷ Nitekim es-Süddî’nin çok fazla isrâili rivayet zikrettiği belirtilmiştir.¹¹⁶⁸

2.2.6.2. Hadislerde Geçen Coğrafi Yerleri Tespit Etmesi

Hasan Han, bazı rivayetlerde adı geçen coğrafi yerlerin tespitini yapmaya çalışmıştır.

Mesela, Abdullah b. Ömer tarîkiyle nakledilen, “*Nebî (s.a.v.) Şerefu’r-Revhâ’da bulunan mescidin berisindeki küçük mescidin olduğu yerde namaz kılardı...*”¹¹⁶⁹ mealindeki hadiste yer alan, Şerefu’r-Revhâ hakkında şu bilgiyi aktarmıştır: “Şerefu’r-Revhâ, Medîne’ye iki günlük uzaklıkta bulunan büyük bir köy olup Medîne ile arasında 36 mil mesafe vardır.”¹¹⁷⁰

Yine “cihâd ve siyer” bölümünde, Huneyn gazvesinden bahseden uzunca bir hadisin¹¹⁷¹ şerhinde, Huneyn hakkında şöyle demiştir: “Huneyn, Mekke ile Tâif arasında Arafât’ın arkasında bir vadidir. Onunla Mekke arasında on küsur mil mesafe vardır.”¹¹⁷²

Keza İslâm dininin mutlaka kemale ereceğini, bir kimsenin yalnız başına San’a’da Hadramevt’e kadar Allah’tan başka hiçbir şeyden korkmayarak gideceğini haber veren hadisin¹¹⁷³ şerhinde, San’a ve Hadramevt hakkında şunları kaydetmiştir: “San’a, Yemen’in başkenti ve büyük bir şehridir. Hadramevt ise Yemen’de bir beldedir. San’a ile Hadramevt arasında dört günlükten ziyade bir mesafe

¹¹⁶⁶ Bkz. Nurullah Denizer, “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, sy. 1, s. 358-364.

¹¹⁶⁷ Abdullah Aydemir, **Tefsirde İsrâiliyyat**, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, s. 319-325.

¹¹⁶⁸ Bkz. Denizer, “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”, s. 380.

¹¹⁶⁹ Buhârî, “Salât”, 89.

¹¹⁷⁰ Hasan Han, ‘**Avnu’l-Bârî**’, c. 2, s. 287.

¹¹⁷¹ Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 76.

¹¹⁷² Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 7, s. 213.

¹¹⁷³ Buhârî, “İkrâh”, 1; “Menâkıb”, 25.

olduğu söylenilmektedir. Yahut San‘a‘dan kasıt, Şam bölgesinde bulunan yerdir ki bu durumda mesafe daha uzak olur. Ancak birincisinin (San‘a‘nın Yemen’in başkenti ve büyük bir şehri) olması daha muhtemeldir. Yâkût el-Hamevî ise San‘a‘nın, Dimaşk’ta bir köy olduğunu söylemiştir.”¹¹⁷⁴

Örneklerden de görüldüğü üzere Hasan Han, hadislerde geçen bazı coğrafi yerleri köy, şehir vadi vb. şeklinde tanımlamış ve fiziki konumları hakkında okuyucuyu bilgilendirmiştir. Ancak onun bu coğrafi tespitlerinin, kendi orijinal tespitleri olmadığını söylemeliyiz.¹¹⁷⁵

2.2.6.3. Hadislerin İzahında Yaşadığı Asrı Dikkate Alması

Hasan Han, bazı hadisleri şerh ederken, satır aralarında yaşadığı asrın dini ve sosyal durumunu tasvir niteliğinde bilgiler vermektedir. Bu durum, onun hem hadislerin izahında yaşadığı dönemi dikkate aldığını, hem de okuyucuyu kendi döneminin genel durumu hakkında bilgilendirdiğini göstermektedir.

Mesela, Ebû Hureyre’nin rivayet ettiği, “*Yılan yuvasına toplandığı gibi, iman da Medîne’ye toplanacaktır*”¹¹⁷⁶ hadisinin izahında, Kurtubî ve İbn Hacer’in görüşlerini aktardıktan sonra kendi yaşadığı asrın dini durumunu şöyle tasvir etmiştir: “Özellikle bu zamanımızda, fitneler çoğalmış, bid‘atler ve münkerâtlar umumi belvâ haline gelmiş, hevaya ve sonradan ihdas edilen şeylere itaat edilmiş, maruf, münkere, münker de marufa dönüşmüş, takva ehli bitmiş, fetva ehli ortaya çıkmış ve olan olmuştur.”¹¹⁷⁷

Yine Sa‘d b. Ebî Vakkâs tarafından nakledilen, “*Garb ehli kıyamet kopuncaya dek hak üzere üstün gelmeye devam edeceklerdir*”¹¹⁷⁸ mealindeki hadisin şerhinde, “garb ehli” ifadesiyle kimlerin kastedildiği hakkında nakillere yer vermiştir. Nevevî’ye göre, Alî b. Medînî, garb ehlini, “Araplar”, Muâz ise, “Şâm’da bulunanlar”

¹¹⁷⁴ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 7, s. 349. Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 1, s. 103, 348, 470; c. 2, s. 69, 209; c. 4, s. 273-275; *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 1, s. 281; c. 2, s. 156; c. 4, s. 263; c. 6, s. 634; c. 7, s. 213.

¹¹⁷⁵ Hasan Han’ın zikrettiği coğrafi tespitlerin aynısını, Buhârî şârihi Kastallânî’nin de kendi eserinde kaydettiği görülmektedir. Bkz. Kastallânî, *İrşâdu’s-Sâri*, c. 1, s. 462; c. 6, s. 60, 401.

¹¹⁷⁶ Buhârî, “*Fedâilu’l-Medîne*”, 6; Müslim, “*İmân*”, 233.

¹¹⁷⁷ Hasan Han, ‘*Avnu’l-Bârî*, c. 4, s. 614.

¹¹⁷⁸ Müslim, “*İmâre*”, 177.

olarak yorumlamıştır. Kâdî İyâz ise garb ehlinin, güçlü, kuvvetli, sağlam ve metanetli kimseler olduğunun söylenildiğini nakletmiştir. Müellifimiz, kendi görüşünü ise şöyle ifade etmiştir: “Onların yeryüzünün batı tarafındakiler olduğu belirlenirse, hadisin misdâkı, bu zamanımızda “Türklerdir”. Zira onlar, bu asırda Şâm ve Kudüs’ün hükümdarlarıdır...”¹¹⁷⁹ görüldüğü üzere şârihimiz, hadisin yorumunu kendi asrını dikkate alarak yapmıştır.

Keza Enes b. Mâlik tarîkiyle rivayet edilen, Deccâl’in Mekke ve Medîne dışında ayak basmadık yer bırakmayacağına dair hadisin¹¹⁸⁰ izahında, İbn Hacer’in şöyle dediğini nakletmiştir: “Cumhur ulemâ bu hadisi, zahiri ve umumu üzere yorumlamış, İbn Hazm ise orduları ve elçileri hariç, Deccâl’in kısa bir süresi olduğundan bu kısa süre içerisinde bütün beldelere girmesinin mümkün olmayacağını söylemiştir. Ancak İbn Hazm, Müslim’de yer alan, “*Onun bazı günleri bir yıl uzunluğunda olacaktır*” rivayetinden habersizdir.” Şârihimiz, İbn Hacer’in zikrettiği bu hadis hakkında el-Aynî’nin şöyle düşündüğünü haber vermiştir: “Muhtemelen Deccâl’in bazı günlerinin bir yıl uzunluğunda olması hakiki manada değildir. Bilakis aşırı zorluk ve sıkıntıdan dolayı bazı günler sanki bir yıl kadar uzun olur.”

Hasan Han, konu hakkında yer verdiği görüşlerden sonra kendi düşüncesini ise şu şekilde ifade etmiştir: “Bunun için uzak te’vile gerek olmayıp, sahîh hadisin zahirinden başka da sığınak yoktur. Bunun (hadiste belirtilen durumun olması) için güç ve yetenek gereklidir. Bu zamanda İngilizler, uzak mesafeyi en kısa zamanda kat eden, hatta bir iki aylık yolculuğu bir iki güne indiren, ateş ve dumanla hareket eden tekerlek (motorlu taşıt) üretmişlerdir. Öyleyse kudretine güç yetirilemeyen asıl kudret sahibi için bu nasıl mümkün olmasın.”¹¹⁸¹

Yukarıdaki ifadelerden anladığımız kadarıyla şârihimiz, İngilizlerin motorlu taşıt üretmesinden bahsetmek suretiyle, yaşadığı asrın sosyal durumunu da dikkate alarak, Deccâl hakkında hadislerde belirtilen hususları, İbn Hazm ve el-Aynî’nin aksine zahiri ve hakiki manasıyla yorumlamaktadır. Zira ona göre beşerin kendi güç

¹¹⁷⁹ Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc*, c. 6, s. 523-524.

¹¹⁸⁰ Buhârî, “Fedâilu’l-Medîne”, 9.

¹¹⁸¹ Hasan Han, *‘Avnu’l-Bârî*, c. 5, s. 10. Konu hakkındaki diğer örnekler için bkz. Hasan Han, *‘Avnu’l-Bârî*, c. 6, s. 414, 588; c. 9, s. 329.

ve yeteneği ile yaptığı araçlarla, uzak mesafelere kısa zamanda ulaşmak artık imkân dâhilindedir. Bu durum insanoğlu için mümkün iken, asıl güç ve kudret sahibi olan Allah için fazlasıyla mümkündür. Dolayısıyla Deccâl'in kısa zamanda her yere gitmesi de yine Allah'ın güç ve kudretiyle mümkün olacaktır.

Verdiğimiz misallerden de anlaşılacağı üzere Hasan Han, bazı hadislerin şerhinde yaşadığı asrı dikkate almıştır. Ancak onun bu türden izahlarının çok nadir olduğunu belirtmeliyiz.

2.2.7. Nüsha Farklılıklarına Değinmesi

Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahîh*'inin tarihi süreç içerisinde bin küsur râvî tarafından nakledildiği, ancak bunlar arasından yalnızca beş ismin günümüze dek geldiği belirtilmektedir. Bunlar: el-Firebrî (ö. 320/932), en-Nesefî (ö. 295/907), en-Nesevî (ö. 290/902), el-Bezdevî (ö. 329/940) ve el-Mehâmilî (ö. 330/941) adlı râvilerdir. Bu râvilerden el-Firebrî ve en-Nesefî diğerlerini unutturarak ön plana çıkmışlardır. el-Firebrî rivayeti, *Sahîh-i Buhârî*'nin sonraki nesillere intikalini sağlayan yegâne rivayet olmuş, bilhassa 6. asırdan itibaren Buhârî'nin *Sahîh*'i ile ilgili bütün araştırmaların dayandığı tek metin haline gelmiştir.¹¹⁸²

el-Firebrî nüshasına dayanan rivayetlerden, el-Asîlî (ö. 392/1002), Ebû Zer (ö. 434/1043), es-Sağani (ö. 650/1252) ve el-Yûnînî (ö. 701/1301) gibi muhaddisler, yeni nüshalar oluşturmuşlardır.¹¹⁸³ İbn Hacer, bu nüshalardan Ebû Zer, Kastallânî ise el-Yûnînî nüshasını, şerh çalışmasında esas almıştır.¹¹⁸⁴ Özellikle Kastallânî'nin şerhi, nüsha farklılıklarına ait taşıdığı işaretler yönüyle büyük öneme haizdir.¹¹⁸⁵

Müellifimiz Hasan Han'ın da söz konusu çalışmasında, bazı hadislerin izahında nüsha farklılıklarına değindiğini görmekteyiz.¹¹⁸⁶ Mesela; Ebû Hureyre

¹¹⁸² M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 186; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 82-83.

¹¹⁸³ Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 82.

¹¹⁸⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 199.

¹¹⁸⁵ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 201.

¹¹⁸⁶ Mesela bkz. Hasan Han, '*Avnu'l-Bârî*', c. 1, s. 126, 142, 261, 291, 398; c. 2, s. 33, 246. Hasan Han'ın nüsha farklılıklarına değindiği örnekleri sadece '*Avnu'l-Bârî*' şerhinde tespit edebildik. Bu nedenle örnekler sadece bu şerhten verilecektir.

isnadıyla nakledilen, “İman, altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir”¹¹⁸⁷ mealindeki hadisin izahında, hadiste yer alan “بضع” ifadesinin, Ebû Zer, Ebü'l-Vakt, el-Asîlî ve İbn Asâkir rivayetinde “بضعة” şeklinde geçtiğini söylemiştir.¹¹⁸⁸

Yine müellifimiz, Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği, “Sizden biriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz”¹¹⁸⁹ hadisinin şerhinde, hadiste geçen “أحدكم” lafzının, Ebû Zer'in diğer bir rivayetinde “أحد”, İbn Asâkir'in başka bir rivayetinde ise “عبد” şeklinde yer aldığını ifade etmiştir.¹¹⁹⁰

Keza “gusûl” bölümünde Cübeyr b. Mut'im'in aktardığı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Gusûl abdestinde başına üç defa su döktüğü ve bunu da iki eliyle işaret ederek gösterdiğinden bahseden hadisin¹¹⁹¹ yorumunda, hadisteki “كلتبيهما” kelimesinin, Küşmîhenî rivayetinde “كلاهما” şeklinde bulunduğunu kaydetmiştir.¹¹⁹²

Verdiğimiz misallerden de anlaşılacağı üzere Hasan Han, söz konusu şerh çalışmasında nüsha farklılıklarına temas etmiştir. Ancak onun değindiği nüsha farklılıklarını, Kastallânî'nin *İrşâdu's-Sâri*'sinden faydalanarak eserine aldığı görülmektedir.¹¹⁹³

2.2.3. DEĞERLENDİRME

Hasan Han'ın şerh metodunu ele aldığımız bu bölümün sonunda, şârihimizin klasik bir hadis şerhinde hadislerin izahı için yapılması gerekenlerin hemen hemen hepsini şerhlerinde yaptığını söyleyebiliriz. Ancak o, bunu yaparken hadislerin sened ve sıhhat analizinden ziyade metinlerin anlaşılmasına ağırlık vermiştir.

Hadis metinlerini şerh ederken, başta *Sahîhayn* şârihleri olmak üzere kendinden önceki şârihlerden çok fazla istifade ettiği gözlenen müellifimizin, genel anlamda hadisleri izah metodunda önceki şârihlerin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Yine onun hadis yorumlarında nakilci bir yöntem benimsediği de açıkça

¹¹⁸⁷ Buhârî, “İmân”, 3.

¹¹⁸⁸ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 187.

¹¹⁸⁹ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71; Tirmizî, “Sıfatu'l-Kıyâme”, 59.

¹¹⁹⁰ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 198.

¹¹⁹¹ Buhârî, “Gusûl”, 4; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 97.

¹¹⁹² Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 17.

¹¹⁹³ Bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri*, c. 1, s. 92, 96, 318.

görülmektedir. Dolayısıyla onun hadislerin şerhinde takip ettiği metodun, önceki şârihleri taklide ve nakle dayalı bir metot olduğunu söyleyebiliriz.

Hasan Han'ın şerhlerinde ön plana çıkan ve onu diğer şârihlerden ayıran en önemli özellik ise güçlü bir Şevkânî vurgusu olmuştur. Zira onun çokça etkilendiği, methiyeler dizdiği ve mutlak müctehid olarak nitelediği Şevkânî'den fazlasıyla yaptığı nakiller, bunun bariz bir göstergesidir. Ancak Hasan Han'ın, taklidi şiddetle reddeden bir anlayışta olmasına rağmen, söz konusu şerhlerini *Sahîhayn* şerhlerini taklit ederek oluşturması ve mezhep imamlarına bağlanmayı kabul etmezken Şevkânî'ye çok fazla bağlı kalması, onun kendi fikirleriyle çeliştiğini göstermektedir.

Hasan Han'ın şerhlerinde dikkatimizi çeken bir başka husus ise onun genel anlamda sened ve metin tenkidinden, hadis/sünnet ile ilgili metodolojik ve teknik konulardan uzak durması olmuştur. Söz gelimi Buhârî özelinde çok tartışılan muallak hadisler konusuna dahi görebildiğimiz kadarıyla temas etmemiştir. Ancak şârihimizin muallak hadis konusundan bahsetmemesi, bizce onun isnaddan ziyade metnin izahını esas alan şerh yöntemiyle ilgilidir. Zira muallak hadis, metnin değil isnadın konusudur. Yine onun sened ve metin tenkidinden uzak durması da kanaatimizce *Sahîhayn* hadislerinin hepsini sahîh olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bütün bunların yanında yüzeysel bir şekilde ele aldığı bazı hadis/sünnet konuları olmuştur. Onları da bir sonraki bölümde incelemeye çalışacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİDDİK HASAN HAN'IN ŞERHLERİNDE BAZI HADİS/SÜNNET VE AKAİD/KELÂM MESELELERİNE YAKLAŞIMI

3.1. BAZI HADİS/SÜNNET MESELELERİNE YAKLAŞIMI

Hasan Han, şerhlerinde bazı hadis/sünnet konularından söz etmekte ve bunlarla ilgili birtakım bilgiler kaydetmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun, *Sahîhayn*, sahâbe tanımı, hikmet-sünnet ilişkisi, hadislerin yazımı ve tedvinini, hükmen merfû hadis, mütevâtir hadis ve mürsel hadis gibi konulara temas ettiği görülmektedir. Bu bölümde onun bu meselelere yaklaşımı ele alınacaktır.

3.1.1. *Sahîhayn* Anlayışı

Çalışma konumuz olan şerhlerini, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* eserlerinin muhtasarlari üzerine telif eden müellifimizin, *Sahîhayn* hakkında nasıl bir anlayışa sahip olduğunu bilmek önemlidir. Bu açıdan söz konusu şerhlere baktığımızda onun *Sahîhayn*'a bakışını yansıtan bazı ifadelerin bulunduğunu görmekteyiz. Mesela şârihimiz, 'Avnu'l-Bârî şerhinin mukaddimesinde Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin, Allah'ın kitabından sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini belirtmektedir.¹¹⁹⁴

Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinin mukaddimesinde de *Sahîhayn*'ın hadis alanında hatta mutlak anlamda ilim alanında yazılmış en sahîh iki eser olduğunu vurgulamaktadır. O, satırların devamında İslâmî ve imani alanda yazılmış eserler içerisinde *Sahîhayn*'ın benzerinin olmadığını ve ilim ehlinin çoğunluğunun ittifakıyla bu iki eserin, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini söylemektedir.¹¹⁹⁵

Anlaşıldığı üzere müellifimiz, *Sahîhayn*'a methodici ve sahiplenici bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Onun bu *Sahîhayn* anlayışının şerhlerine de yansıdığını

¹¹⁹⁴ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî c. 1, s. 39.

¹¹⁹⁵ Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 1, s. 7-8. Hasan Han'ın *el-Hutta fî Zikri's-Sihâhi's-Sitte* adlı eserinde de *Sahîhayn* hakkında konuştuğu görülmektedir. O, mezkur eserinde *Sahîhayn*'da bulunan tüm rivayetlerin muttasıl, merfû ve kesinlikle sahîh olduğu üzerinde muhaddislerin ittifak ettiklerini zikretmektedir. Bkz. Hasan Han, *el-Hutta*, s. 210.

söyleyebiliriz. Nitekim şerh ettiği hadislerde sened ve metin tenkidinden uzak durması, *Sahîhayn*'daki hadislerin tümünü sahîh görmesinin bir sonucudur. Ancak şunu belirtmeliyiz ki, Hasan Han'ın *Sahîhayn* hakkında sadece methodici ifadeler kullanıp, bu eserlere yönelik bazı âlimlerin tenkitlerini¹¹⁹⁶ dile getirmemesi bizce önemli bir eksikliktir.

3.1.2. Sahâbe Tanımı

Ulemâ arasında kime sahâbî denileceği hakkında genellikle iki farklı görüş ön plana çıkmıştır. Görüşün ilki usûlcülere (usûl-i fıkıh âlimlerine) aittir. Onlara göre sahâbî, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uymak ve ondan sünnetini öğrenmek maksadıyla onunla uzun süre birlikte yaşayan kimsedir. Muhaddislere göre ise Müslüman olarak Hz. Peygamber'i (s.a.v.) gören ve bu imanla yaşayıp ölen kimsedir. Dolayısıyla usûlcülerin tanımına göre bir defa ve kısa süreli Hz. Peygamber'i (s.a.v.) gören kimse sahâbî sayılmazken hadis âlimlerine göre ise sahâbîdir.¹¹⁹⁷

Şârihimiz Hasan Han'ın da "sahâbenin faziletleri" bölümünde sahâbeyi tarif ettiği görülmektedir. Ona göre, Nebî'nin (s.a.v.) peygamberlik zamanında bir saat dahi olsa onun sohbetinde bulunan veya bir an dahi olsa onu gören, körlük gibi görmeye engel bir durumla beraber sohbet vakti orada bulunan, akıllı olan kadın, köle, bulûğa ermemiş kimse, cin ve meleğe de sahâbî denilir. Müellifimiz, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile oturma, yürüme ve konuşma olmaksızın bir kimsenin sadece onu görmesinin cumhûrun görüşüne göre sahâbîlik için yeterli olacağını belirtmiş, ayrıca sahâbî sayılmak için İslâm üzere ölmek gerektiğini, irtidat edenlerin sahâbî olamayacağını da İbn Hacer'den nakletmiştir.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁶ Bkz. M. Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c. 10, sy. 1-2-3, s. 1-14.

¹¹⁹⁷ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 117. Geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 59-67; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 65-70.

¹¹⁹⁸ Hasan Han, '**Avnu'l-Bârî**', c. 7, s. 369, 371. Müellifimiz, *Husûlu'l-Me'mûl min 'İlmi'l-Usûl* adlı eserinde de sahâbe tanımı hakkında benzer ifadeleri kullanmış, ayrıca sahâbenin adaleti konusuna değinmiştir. O, sahâbe için adaletin asıl olduğunu belirterek, bununla ilgili Kur'ân ve hadisten deliller zikretmiştir. Bkz. Hasan Han, **Husûlu'l-Me'mûl**, s. 152-153.

Hasan Han'ın mezkûr sahâbe tanımından, onun bu konuda usûlcülerin görüşünü değil, hadis âlimlerinin görüşünü benimsediğini söylememiz mümkündür.

3.1.3. Hikmet-Sünnet İlişkisi

Hikmet kavramı terim olarak; adalet, ilim, amel, nübüvvet, Kur'ân, Allah'a itaat, dini anlayış, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işlemek demektir.¹¹⁹⁹ Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de; öğüt, anlama, bilgi ve akli deliller, Kur'ân, Kur'ân'ın yorumu, sünnet ve peygamberlik anlamlarında kullanılırken,¹²⁰⁰ hadislerde ise; faydalı ilim, tecrübe-beceri-cesaret, güzel söz, Kur'ân, Kur'ân'ı kavrama, öğüt-ibret, marifetullah gibi farklı anlamlarda kullanılmış, bunlar içerisinde en fazla kullanıldığı mana ise 'faydalı ilim' olmuştur.¹²⁰¹

Hasan Han da hikmet konusuna, Resûlullah'ın (s.a.v.) İbn Abbâs için “Allah'ım ona hikmeti öğret” diye dua etmesinden bahseden hadisin¹²⁰² izahında değinmiştir. O, hadiste zikredilen “hikmet” kavramı hakkında çeşitli görüşlere yer vermiş ve bu hususta İmam Şâfiî'den nakledilen, “Hikmet; Allah Resûlünün (s.a.v.) sünnetidir” şeklindeki görüşün en evla görüş olduğunu belirtmiştir.¹²⁰³

Müellifimizin hikmeti sünnet olarak yorumlaması, onun aynı zamanda sünnetin vahiy kaynaklı olduğunu kabul ettiğinin de bir göstergesi sayılabilir. Zira eş-Şâfiî'nin sünnetin vahiy ürünü olduğunu temellendirmede kullandığı delillerden birisi de bazı ayetlerde yer alan “hikmet” ifadesini sünnet olarak açıklamasıdır.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ İsmail Karagöz, “Hikmet”, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 258.

¹²⁰⁰ İlhan Kutluer, “Hikmet”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1998, c. 17, s. 503-504; Karagöz, “Hikmet”, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 258.

¹²⁰¹ Halil İbrahim İnâk, **Hadislerde Hikmet Kavramı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2007), s. 67.

¹²⁰² Buhârî, “Fedâilu Ashâbi'n-Nebî”, 24.

¹²⁰³ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**, c. 7, s. 434-435; Müellifimizin *es-Sirâcu'l-Vehhâc* adlı şerhinde de “hikmet” kavramını sünnet olarak yorumladığı görülmektedir. Bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 190; c. 9, s. 546.

¹²⁰⁴ Bkz. Kırbaçoğlu, **İslâm Düşüncesinde Sünnet**, s. 220; Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, s. 97; Uzundağ, **Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddık Hasan Han**, s. 99.

3.1.4. Hadislerin Yazımı ve Tedvini

Hasan Han'ın şerh çalışmasında değindiği konulardan biri de hadislerin yazımı ve tedvinidir. Onun bu konuyu ele alması, ilim bölümünde İbn Abbâs'tan gelen rivayet bağlamında olmuştur. İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ağrısı şiddetlenince: *“Bana yazmak için bir şey getiriniz, size öyle bir yazı yazayım ki, ondan sonra hiç dalâlete düşmeyesiniz”* buyurdu. Hz. Ömer: *“Peygamber'in (s.a.v.) hastalığı ağırlaştı. Yanımızda da Allah'ın kitabı vardır, o bize yeter”* deyince, oradaki sahâbîler ihtilâfa düştüler ve sesleri yükseldi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): *“Yanımdan çıkın! Benim yanımda nizâlaşmak olmaz”* buyurdu.¹²⁰⁵

Müellifimiz mezkûr hadisin izahında, bu hadisten, hadis yazımının câiz olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmıştır. Ona göre Hz. Ali'nin hadisi ile Ebû Şah kıssası da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konuda izni olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Müslim'de Ebû Saîd el-Hudrî kanalıyla nakledilen, *“Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur'an'dan başka bir şey yazmışsa, onu hemen imha etsin...”*¹²⁰⁶ şeklindeki rivayet ise hadis kitabetini nehyetmektedir. Ancak şârihimiz, Ebû Saîd el-Hudrî rivayetinin Kur'an'ın nüzul zamanına has olduğunu ve bu yasağın nedeninin de Kur'an'a başka bir şeyin karışma endişesi olduğunu belirtmiştir. Bu endişe bulunmadığı zaman başka şeylerin yazılmasına izin verilmesinin önceki yasağı nesh ettiğini veya yasağın, hıfzetmeden sadece yazıya güvenenler için, iznin de hem yazan hem de ezberleyenler için olduğunu söylemiştir. O, bununla birlikte sahâbe ve tâbiûndan bir grubun, hadis kitabetini kerih bulduklarını nakletmiştir. Çünkü bu grup, hadisleri ezber yoluyla aldıklarından, başkalarının da onlardan bu hadisleri ezberleyerek almalarını tercih etmişlerdir.¹²⁰⁷ Hasan Han, sözlerinin devamında hadislerin tedvinine de temas etmiş ve hadisi ilk tedvin eden kimsenin, hicri ikinci

¹²⁰⁵ Buhârî, “İlim”, 39.

¹²⁰⁶ Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 72.

¹²⁰⁷ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 430. Hasan Han, Ebû Saîd el-Hudrî rivayetini, *es-Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinde de açıklamıştır. O, bu hadisin yazmayı mubah kılan diğer hadislerle nesh edildiği şeklinde bir görüş naklederek, bu görüşün isabetli olduğunu, çünkü Allah Resulünün (s.a.v.) bazı ülke hükümdarlarına gönderdiği mektuplar ve Hudeybiye antlaşmasındaki sahife gibi örneklerin, şüphesiz Kur'an'dan başka şeyler olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hasan Han, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, c. 10, s. 424.

yüzyılın başında Ömer b. Abdilazîz'in emriyle İbn Şihâb ez-Zühri olduğunu kaydetmiştir.¹²⁰⁸

3.1.5. Hükmen Merfû Hadis

Hasan Han, Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen, “*Resûlullah (s.a.v.) zamanında kadınlar ve erkekler birlikte abdest alırlardı*”¹²⁰⁹ mealindeki hadisin izahında, hükmen merfû konusuna da değinmiş ve şunları söylemiştir: “Sahâbî, “biz yapardık” dediğinde veya “onlar Resûlullah (s.a.v.) zamanında yapıyorlardı” denildiğinde bu hükmen merfû olur. Ayrıca hükmen merfu sahihtir.”¹²¹⁰

Müellifimiz, Ümmü Atiyye'den nakledilen, “*Bizden gelen sarı ve bulanık akıntıyı hayızdan saymazdık*”¹²¹¹ şeklindeki hadisin şerhinde ise bazı âlimlerin, “Nebî'nin (s.a.v.) zamanı” ifadesini, sahâbînin açıkça zikretmediği, ancak “كُنَّا” ve buna benzer siganın kullanıldığı rivayetleri de merfû saydıklarını nakletmiştir.¹²¹²

Şârihimiz, hükmen merfû hakkında mezkur bilgilere yer vermişse de muhaddislerin hangi konuları ihtiva eden hadisleri hükmen merfû saydıkları ile ilgili önemli bir husustan bahsetmemiştir. Bu durum onun konuya detaylı bir şekilde temas etmediğini göstermektedir.

3.1.6. Mütevâtir Hadis

Hasan Han'ın şerhinde değindiği konulardan biri de mütevâtir meselesidir. O, Ebû Hureyre'nin naklettiği, “*İsmimle isimlenin, künyemle künyelenmeyin. Rüyasında beni gören kimse gerçekten de görmüştür. Çünkü şeytan, benim suretime giremez. Benim adıma kasıtlı olarak yalan söyleyen kimse de cehennemdeki yerine hazırlansın*”¹²¹³ şeklindeki hadisin izahında, Nevevî'nin şöyle dediğini nakletmektedir: “Bu hadis, 200 sahâbîden nakledilmiştir. Turuklarının çokluğu sebebiyle, bir grup, hadisin mütevâtir olduğunu söylemiştir. Ancak buna, mütevâtirin

¹²⁰⁸ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 430-431.

¹²⁰⁹ Buhârî, “Vudû”, 43.

¹²¹⁰ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 562.

¹²¹¹ Buhârî, “Hayız”, 25.

¹²¹² Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 73.

¹²¹³ Buhârî, “İlim”, 38.

şartı için isnadın başından sonuna kadar her tabakada râvi çokluğunda eşitlik gereklidir, bu durum tarîklerin her birinde mevcut değildir, denilerek itiraz edilmiştir.”

Müellifimiz, Nevevî'nin aktardığı itiraza cevap olarak, tevâtürden kastın, başından sonuna kadar her asırda hadisi bir topluluğun diğer bir topluluktan rivayet etmesi olduğunu, bunun da ilim ifade etmede yeterli olduğunu belirtmiştir. O, mütevâtirde muayyen bir adetin şart olmadığını, bilakis ilim ifade etmesinin kâfi geleceğini, bununla birlikte râvilerdeki üstün sıfatların adedin yerini alabileceği gibi adedin önüne de geçebileceğini kaydetmiştir. Şârihimiz, mütevâtir hakkında söylediklerine, İbn Hacer'in, *Nuket 'Ulûmi'l-Hadis ve Şerhu Nuhbetu'l-Fiker* adlı eserlerinde yer verdiğini, ayrıca onun mezkur kitaplarında, mütevâtir örneğinin “men kezebe aleyye...” hadisi dışında bulunmadığını iddia edenlere de mütevâtirle ilgili birçok hadisi örnek gösterdiğini bildirmiştir. Hasan Han, sözlerinin devamında kendisinin de kırk adet mütevâtir hadisi içeren, *el-Hırzu'l-Meknûn min Lafzi'l-Ma'sûmi'l-Me'mûn* adlı bir eseri olduğunu belirterek şerhini sonlandırmıştır.¹²¹⁴

Hasan Han'ın açıklamalarından, onun mütevâtir konusuna İbn Hacer'in anlayışı doğrultusunda yaklaştığını söyleyebiliriz. Bununla beraber mütevâtir hakkında kaydettiği bilgilerde, tevâtürün önemli şartlarından olan, haberin his ve müşahedeye dayalı olması¹²¹⁵ bahsine değinmediği gibi, lafzi ve manevi tevâtür şeklindeki ikili ayrıma¹²¹⁶ da temas etmemiştir. Yine mütevâtirin sağladığı bilginin zaruri mi yoksa nazari mi olduğu yönündeki tartışmaları¹²¹⁷ da konu edinmemiştir.

3.1.7. Mürsel Hadis

Hasan Han, Abdullah b. Mâlik b. Buhayne tarafından nakledilen, “*Resûlullah (s.a.v.) namaz kıldığı zaman (secde esnasında) koltuk altlarının beyazlığı görünecek derecede kollarını vücudundan ayırırdı*”¹²¹⁸ şeklindeki hadisin şerhinde, mürselin delil olma yönünden değerine değinmiştir. Onun İbn Hacer'den naklen aktardığına

¹²¹⁴ Hasan Han, ‘*Avnu'l-Bârî*, c. 1, s. 425.

¹²¹⁵ İbn Hacer, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar*, s. 24; Bilal Saklan, *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 1986), s. 14; Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008, s. 96.

¹²¹⁶ Saklan, *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*, s. 30-32.

¹²¹⁷ İbn Hacer, *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar*, s. 25-26; Saklan, *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*, s. 28-30; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 99-103.

¹²¹⁸ Buhârî, “*Salât*”, 27; “*Ezân*”, 130; Müslim, “*Salât*”, 235.

göre, Ebû Hanîfe, Mâlikîlerden bir grup ve meşhur olan görüşe göre Ahmed b. Hanbel, mürseli, hüccet olarak kabul ederken; eş-Şâfiî ve hadisçilerin çoğunluğu ise mürsel'in hüccet olmadığı görüşündedirler.¹²¹⁹

Şârihimiz, İbn Abbâs isnadıyla rivayet edilen, “*Resûlullah (s.a.v.) Ramazan ayında Mekke'ye doğru yola çıktı. Kedid mevkiine gelene dek oruçluydu. Kedid'e varınca iftar etti. Onunla beraber olanlar da iftar ettiler*”¹²²⁰ mealindeki hadisin şerhinde ise sahâbe mürsel'ine temas etmiştir. O, bu hususta el-Kâbisî'den şunları aktarmıştır: “Şüphesiz hadis, sahâbenin mürsellerindendir. Çünkü İbn Abbâs, bu seferde anne babasıyla birlikte Mekke'de ikamet ettiğinden, bu olaya şahit olmamıştır. O, bunu başka sahâbîden işitmiş gibidir.”¹²²¹

Yine müellifimiz, Hz. Âişe isnadıyla aktarılan, Hz. Peygambere (s.a.v.) gelen ilk vahyin ve Hirâ mağarasında vahiy meleği ile karşılaşmasının anlatıldığı uzunca bir hadisin¹²²² şerhinde, bu hadisin sahâbenin mürsellerinden olduğunu, çünkü Hz. Âişe'nin bu hadiseye yetişmeyip, bunu ya Nebî'den¹²²³ (s.a.v.) veya bir sahabîden dinlediğini belirtmiştir.

Ayrıca satırların devamında sahâbe mürselinin, Ebû İshâk el-İsferâyînî dışında ulemânın tümü nezdinde hüccet kabul edildiğini kaydetmiştir.¹²²⁴

Görüldüğü üzere müellifimiz, delil olma yönünden değeri ile sahâbe mürseline değinmiş, ancak mürselin tanımını yapmadığı gibi mürsel-i hafî¹²²⁵ konusundan da hiç bahsetmemiştir.

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden anlaşıldığı üzere Hasan Han, inceleme konumuz olan şerhlerinde hadis/sünnet ile alakalı sınırlı sayıda konuyu ele almış ve

¹²¹⁹ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**’, c. 2, s. 184-185.

¹²²⁰ Buhârî, “Savm”, 34.

¹²²¹ Hasan Han, ‘**Avnu'l-Bârî**’, c. 5, s. 113.

¹²²² Müslim, “İmân”, 252.

¹²²³ İbn Hacer'e göre bir sahâbi, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) işitse dahi eğer rivayet ettiği şeylerin zamanına yetişmemişse, buna sahâbe mürseli denmektedir. Bkz. İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. 8, s. 716.

¹²²⁴ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 279. Sahâbe Mürsel'i hakkında bir diğer örnek için bkz. **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s. 10.

¹²²⁵ Mürsel-i Hafî: “Bir râvinin çağdaşı olmakla beraber görüştüğü bilinmeyen bir kişiden yaptığı rivayete denilir.” bkz. Salahattin Polat, “Mürsel”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2006, c. 32, s. 52.

bu konulara genellikle yüzeysel yaklaşp detaylı bilgiler vermekten kaçınmıştır. Ayrıca zikrettiği konular hakkında söyledikleri de klasik hadîs usûlü kapsamında olup yeni bir bilgi ve teklif içermemiştir. Dolayısıyla onun hadis/sünnet meselelerine olan yaklaşımında, klasik usûle bağlı kaldığını söyleyebiliriz.

3.2. BAZI AKAİD/KELÂM MESELELERİNE YAKLAŞIMI

3.2.1. İman-İslâm ve İman-Amel ilişkisi

İman konusu ve bununla ilintili olarak iman-İslâm ile iman-amel münasebeti, akaid ve kelâm ilminde geniş boyutuyla ele alınıp, üzerinde tartışılan meselelerin başında gelmektedir.

İman ve İslâm kavramları hakkında temel tartışma, bu kavramların aynı mı yoksa farklı mı olduğu noktasında yaşanmıştır. Buhârî, hadisçilerden bir grup, Mu‘tezile’nin çoğunluğu, Mâturîdî kelâmcıları ile Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi âlimlere göre, iman ve İslâm, aynı şeyi ifade ederken; İmam Eş‘arî ile Eş‘arî kelâmcıları ve Mâturîdîlerden Alî el-Kârî (ö. 1014/1606) ise iman ve İslâm’ın farklı iki kavram olduğunu söylemişlerdir.¹²²⁶

Şârihimiz Hasan Han’ın da iman ve İslâm arasındaki ilişkiye meşhur Cibril hadisini¹²²⁷ şerh ederken değindiğini görmekteyiz. O, imanı kalbin ameli, İslâm’ı da organların ameli olarak belirtmiş; imanın tasdikle, İslâm’ın ise amelle gerçekleştiğini, imanın kalpte, İslâm’ın ise zahirde belirlediğini ifade etmiştir.¹²²⁸ Müellifimizin bu görüşleriyle, iman ve İslâm kavramlarını farklı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla onun bu konuda Eş‘arî kelâmcılarıyla aynı düşüncede olduğu söylenebilir.

¹²²⁶ Bkz. Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî el-Basrî, **el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne**, Dâru İbn Zeydûn, Beyrût t.y., s. 10; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihâl**, I-V, thk. Muhammed İbrâhim Nasîr, Abdurrahmân Umeyre, Dâru’l-Cîl, Beyrût, 1416/1996, c. 3, s. 234, 270; Alî el-Kârî, **Şerhu Kitâbi’l-Fıkhi’l-Ekber**, thk. Ali Muhammed Dendel, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1416/1995, s. 149; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, **İthâfu’s-Sâdeti’l-Muttakîn bi Şerhi Esrârî İhyâi ‘Ulûmi’-d-Dîn**, I-X, Müessesetu’t-Târîhu’l-Arabî, Beyrût 1414/1994, c. 2, s. 237-238; Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2000, c. 22, s. 214; Ahmet Saim Kılavuz, **İmân Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul 2016, s. 49-52. Fatih Mehmet Yılmaz, “Buhârî’nin Kitâbu’l-İmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı - Bedrüddîn el-Aynî Örneği-”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, c. 18, sy. 2, s. 430.

¹²²⁷ Buhârî, “İmân”, 37.

¹²²⁸ Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 305. Müellifimizin İmân ve İslâm’ı farklı kavramlar olarak kabul ettiğine dair başka bir örnek için bkz. Hasan Han, **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 10, s. 462.

İman konusunun bir diğer önemli bahsi, iman-amel münasebeti ve bu bağlamda amelin imandan cüz olup olmadığı meselesidir. Şüphesiz bu konu, akâid ve kelâm ilminde genişçe yer alan ve mezhepler arasında da ihtilafların olduğu bir konudur.

İmanı, “kalbin tasdiki” olarak gören, İmam Eş‘arî ve İmam Mâturîdî ile onu, “kalbin tasdiki ve dilin ikrarı” şeklinde tanımlayan Ebû Hanîfe ve arkadaşları, ameli imandan bir parça kabul etmezken; imanı, “kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve rükünleri işlemek” şeklinde tarif edenler, ameli, imanın bir cüzü olarak kabul etmişlerdir. Hâricîler, Mu‘tezile ve Şîa bu düşünceyi savunan mezheplerin başında gelmektedir. Hâricîler, büyük günah işleyeni tekfir ederken, Mu‘tezile ile Şîa, büyük günah işleyenin imandan çıkmakla birlikte küfre girmeyip ikisi arasında bir yerde (el-menzile beyne’l-menzileteyn) bulunduğunu, işlediği günahı dolay tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedî olarak cehennemde kalacağını savunmuşlardır. İmanı, “sadece dilin ikrârı” şeklinde tanımlayan Mürcie ve Kerramiye fırkaları ise ahirette kişinin durumu hakkında söz söyleme yerine, daha çok dünyadaki durumunun ne olacağını açıklamaya çalışmışlardır. Bununla beraber Mürcie, büyük günah işleyenin bundan dolayı zarar görmeyip, âhirette cehenneme girmeyeceğini, yaptıkları iyilikler kâfirlere fayda vermediğine göre işledikleri günahların da müminlere zarar vermemesi gerektiğini söylemiştir.¹²²⁹

Bu konuda zikredilmesi gereken diğer bir görüşte Ashâbu’l-hadîsindir. Onlar da iman meselesindeki tartışmalara etkin bir şekilde katılmış ve amellerin imandan bir cüz olduğu inancını desteklemişlerdir. Bu meseledeki görüşlerini ve tenkitlerini “kitâbu’l-imân” adını verdikleri tek konulu eserler ile sünen, câmi, musannef gibi çok konulu edebiyatın “imân” bölümlerinde belirtmişlerdir.¹²³⁰ Nitekim Buhârî, “imân” bölümünün hemen girişinde imanı, “Söz ve ameldir; artar ve eksilir”¹²³¹ şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım aynı zamanda selef âlimlerinin de görüşüdür. Onlara göre de

¹²²⁹ Bkz. Sinanoğlu, “İmân”, **DİA**, c. 22, s. 213; Adil Bebek, “Kebîre”, **DİA**, TDVY., Ankara 2002, c. 25, s. 164; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelam (Tarih Ekoller ve Problemler)** Tekin Kitabevi, Konya, 2010, s. 136; Kılavuz, **İmân Küfür Sınırı**, s. 27, 31, 33, 37; Temel Yeşilyurt, “İmânın Mahiyeti”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2022, s. 282; Talip Özdeş, “Amelin İmandan Bir Cüz Olup Olmadığı Problematigi (Kur’an ve Sünnet Merkezli Bir Değerlendirme)”, **Tafsir Dergisi**, c. 1, sy. 1, s. 55-56.

¹²³⁰ Ömer Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 378. Hadis taraftarlarının İmân nazariyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, **Selefilğin Fikri Arka Planı -İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler-**, OTTO Yayınları, Ankara 2017, s. 92-105.

¹²³¹ Buhârî, “İmân”, 1.

iman, “Kalp ile itikâd (tasdik), dil ile ikrar ve rükünlerle ameldir.”¹²³² Buhârî, yaptığı iman tanımıyla, amelin imandan bir cüz olduğunu ve imanda artma ve eksilmenin olacağını benimsemiştir. Bu durum, Buhârî’nin selefin ve Ashâbu’l-hadîs’in iman anlayışını kabul ettiğini ve karşıt görüşü savunan Mürcieyi ise reddettiğini göstermektedir.¹²³³

İman-amel münasebeti konusunda buraya kadar verdiğimiz bilgilerden sonra şârihimiz Hasan Han’ın bu konuya nasıl değindiğini inceleyebiliriz.

Hasan Han, “İmân” bölümünde Ebû Hureyre’nin naklettiği, “*İman altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir*”¹²³⁴ hadisinin izahında şunları söylemektedir: “Bu hadiste iman, dalları olan bir ağaca benzetilmiştir. İman, sözlükte tasdiktir. Şer’i olarak ise kalp ve dilin tasdikidir. İmanın tamlığı ve kemali de tâatledir. Böylece imanın altmış küsur şube olduğunu haber vermek, aslın fer’e ıtlak edilmesi kabilindendir. Zira iman gövde, ameller de bu gövdenin dallarıdır. İman’a amel denilmesi mecazidir. Çünkü ameller imandandır. Bu da imanın artıp azalacağı söylemine dayanır. Bunu kabul etmeyenlere göre ise ameller imandan değildir. Onlar bunun için iman’ın hakikatının tasdik olduğunu delil göstermişlerdir. Çünkü kitap ve sünnette ameller, imana atfedilmiştir.” Şârihimiz, satırların devamında amelin imandan cüz olmadığını savunanların delil aldıkları ayetleri kaydetmiş, daha sonra da *Fethu’l-Bârî*’den iktibasla, kalbin, dilin ve organların amellerini zikretmiştir.¹²³⁵

Müellifimiz, mezkûr hadise yaptığı açıklamada, amel-iman ilişkisi konusunda hangi düşüncede olduğunu açıkça belirtmemiştir. Ancak onun, “*Ben, Allah’tan başka bir ilâh bulunmadığına, Muhammed’in Allah’ın Resûlü olduğuna şehadet edip*

¹²³² İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî**, c. 1, s. 46. Selef âlimleri ve hadisçiler, ameli imanın parçası kabul etmekle birlikte, kalbinde iman bulunan ve imanını diliyle söyleyen, kıbleye yönelen her şahsı iman dairesinde saymış, işlediği bir günahattan dolayı kişiyi kâfir görmemiş, fâsık (günahkâr) mümin olarak nitelemiştir. Bkz. Ahmed b. Abdilhâlîm İbn Teymiyye, **Mecmû’etu’l-Fetevâ**, I-XXXVII, thk. Enver el-Bâz, Âmir el-Cezzâr, Dâru’l-Vefâ, y.y., 1426/2005, c. 3, s. 100; Ayrıca bkz. A. Saim Kılavuz, **Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş**, Ensar Yayınları, İstanbul 2021, s.43; Hasan Gümüšoğlu, “İmânın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel İle İlişkisi”, **Diyanet İlmî Dergi**, c. 44, sy. 2, s. 138.

¹²³³ Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s. 382. Buhârî’nin Kitabı’l-İmânı Mürcie’ye reddiye olarak yazdığı ve konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Kamil Çakın, “Buhârî’nin Mürcie ile İmân Konusunda Tartışması”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 32, s. 183-198.

¹²³⁴ Buhârî, “İmân”, 3.

¹²³⁵ Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 1, s. 189-192.

namazı kılincaya ve zekâtı verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunları yaptıkları takdirde, İslâm'ın hakları dışında canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Hesapları ise Allah'a aittir"¹²³⁶ mealindeki hadisin izahında, kendi kanaatini ele verdiği anlaşılmaktadır. Zira söz konusu hadisin şerhinde Şevkânî'ye sorulan, "Çölde yaşayan bedevilerin hükmü nedir? Onlar ki, dini vecibelerini yerine getirmeyip sadece kelime-i şهادeti söylerler. Onlar kâfir midir? Yoksa değil midir?" şeklindeki soruya, Şevkânî'nin, İslâm'ın rükünlerini ve bütün farzlarını terk edip sadece kelime-i şهادetle yetinenleri, şeksiz şüphesiz bir şekilde kâfir saydığını nakletmiştir.¹²³⁷ Hasan Han'ın Şevkânî'den yaptığı bu nakle herhangi bir itirazda bulunmayıp hadisin şerhini bu nakille bitirmesi, onun Şevkânîyle aynı kanaatte olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla şârihimizin iman-amel ilişkisi noktasında ameli imandan cüz sayan anlayışta olduğunu söyleyebiliriz. Ancak o, her terk edilen amel nedeniyle kişinin iman dairesi dışına çıktığını söylememiştir. Nitekim başka bir eserinde, hadislerde yer alan namazı terk etmek gibi ameller dışında, müminlerin günahları nedeniyle tekfir edilemeyeceğini, büyük günah sahibi müminin cehennemde ebedi olarak kalmayacağını belirtmiştir.¹²³⁸

Müellifimizin iman-amel ilişkisi noktasında ameli imandan cüz kabul etmesi, kanaatimize göre makul bir tutum değildir. Bu konuda bizce uyulması gereken, Ebû Hanîfe, İmam Mâturîdî ve İmam Eş'arî gibi ehl-i sünnet ulemâsının çoğunluğunun, ameli imandan cüz saymayan anlayışlarıdır. Dolayısıyla namazın terki dâhil herhangi bir ameli terk etmenin kişiyi iman dairesi dışına çıkarmadığı kanaatindeyiz.

3.2.2. İmanda Artma-Eksilme Meselesi

İmanla ilgili bir diğer konu, imanda artma ve eksilme meselesidir. Bu konu daha çok iman-amel ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Zira imanı sadece kalbin tasdiki, sadece dilin ikrarı veya kalbin tasdikiyle beraber dilin ikrarı şeklinde

¹²³⁶ Buhârî, "İmân", 17.

¹²³⁷ Hasan Han, 'Avnu'l-Bârî, c. 1, s. 239. Şevkânî, satırların devamında Müslümanlardan böyle kâfirlere komşuluk yapanların, onları İslâm'ın emirlerini uygulamaya davet etmelerini, onların eğitimi için çaba harcamalarını, sözü yumuşatıp, işi kolaylaştırmalarını, sevabı teşvik edip azaptan korkutmaları gerektiğini söylemektedir. O, bütün bunlara rağmen hala kâfirin küfür üzerinde ısrara devam etmesi halinde, İslâm ahkâmını uygulayınca dek kendisiyle savaşılacağını ona tebliğ edileceğini, eğer buna uymazsa o takdirde malının ve canının helal olup hükmünün de cahiliye ehlinin hükmü olacağını bildirmektedir. Bkz. 'Avnu'l-Bârî, s. 239-240.

¹²³⁸ Hasan Han, *Katfu's-Semer*, s. 81, 82, 132.

tanımlayanlar, imanda artma ve eksilmenin olmayacağını, ameli, imanın bir parçası olarak görenler ise imanda artma ve eksilme olabileceğini savunmuşlardır.¹²³⁹ Ebû Hanîfe ve arkadaşları, İmam Mâturîdî ile Mâturîdî kelâmcıları ve Eş‘arîler’den el-Cüveynî, imanın artıp eksilmesini mümkün görmezken;¹²⁴⁰ Eş‘arî ile Mu‘tezile mezhebi, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, selef âlimleri, İbn Teymiyye, İbn Hazm, Ashâbu’l-hadîs ve Buhârî ise iman, artar ve eksilir demişlerdir.¹²⁴¹ Buhârî, imanın artacağı ve eksileceği görüşünü desteklemek üzere, “İmânın artması ve eksilmesi” biçiminde bâb başlığı dahi açmıştır.¹²⁴² Ancak, Buhârî’nin kastettiği artma ve eksilme, iman edilmesi gereken esasların sayısı (nicelik) açısından değil, kuvvet ve za‘f (nitelik) bakımındandır.¹²⁴³ Zira vahyin inzali bittikten sonra, inanılması ve yapılması zorunlu dini esaslarda herhangi bir artma veya eksilme mümkün değildir.¹²⁴⁴ Nitekim Aynî de özellikle Buhârî ve hadisçilerden bazılarına göre dinin emrettiği amellerin yapılması durumunda imanın ziyadeleşeceğini, amellerdeki eksiklik karşısında ise azalacağını naklettikten sonra, artma ve eksilmenin imanın zatında değil, sıfatında oluşacağını kaydetmiştir.¹²⁴⁵

¹²³⁹ Kılavuz, **İmân Küfür Sınırı**, s. 55-56; Sinanoğlu, “İmân”, **DİA**, c. 22, s. 213.

¹²⁴⁰ Bkz. Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit, **Vasiyyetu’l-İmâm Ebî Hanîfe en-Numân**, thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdilhayy Uveyne, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1418/1997, s. 29-30; İmâmu’l-Haremeyn el-Cüveynî, **Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’i’l-Edilleti fî usûli’l-İ’tikâd**, thk. Tevfik Alî Vehbe, Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyh, Mektebetu’s-Sekâfeti’t-Diniyye, Kâhire 1430/2009, s. 308; Nûreddin es-Sâbûnî, **el-Kifâye fî’l-hidâye**, thk. Muhammed Aruçi, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1435/2014, s. 365; Sa‘düddîn et-Taftâzânî, **Şerhu’l-Makâsîd**, I-V, thk. Abdurrahman Umeyre, Alemu’l-Kutub, Beyrût 1419/1998, c. 5, s. 211; ez-Zebîdî, **İthâfu’s-Sâde**, c. 2, s. 256; Kılavuz, **İmân Küfür Sınırı**, s. 56; Sinanoğlu, “İmân”, **DİA**, c. 22, s. 213.

¹²⁴¹ Bkz. Buhârî, “İmân” 1; Ebu’l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî el-Lâlekâî, **Şerhu Usûli İ’tikâdi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ‘a**, I-II, Dâru’l-Basîra, İskenderiye t.y., c. 2, s. 814; İbn Hazm, **el-Fasl**, c. 3, s. 230-238; Ebu’l-Yûsuf Muhammed el-Pezdevî, **Usûli’d-Dîn**, thk. Hans Peter Linss, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, Kahire 1424/2003, s. 156; İbn Teymiyye, **Mecmû‘etu’l-Fetevâ**, c. 3, s. 100; Taftâzânî, **Şerhu’l-Makâsîd**, c. 5, s. 211; Zebîdî, **İthâfu’s-Sâde**, c. 2, s. 256; Kılavuz, **İmân Küfür Sınırı**, s.56; Sinanoğlu, “İmân”, **DİA**, c. 22, s. 213.

¹²⁴² Buhârî, “İmân”, 33.

¹²⁴³ Emin Aşıkutlu, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmânla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh’inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî’nin İmân Yaklaşımı”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 19, s. 68.

¹²⁴⁴ İ. Lütü Çakan, “Hadis Edebiyatında İmânla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5-6, s. 267.

¹²⁴⁵ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, **Umdetu’l-Karî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, I-XXV, Dâru’l-Fikr, y.y., t.y., c. 1, s. 258.

İmanda artma ve eksilme konusunda Hasan Han, “kocaya karşı küfrân ve küfür dûne küfür” babında İbn Abbâs tarafından nakledilen hadisin¹²⁴⁶ yorumunda, hadisten çıkarılan sonuçlara yer verirken günahların imanı noksanlaştıracığını, kocanın iyiliklerine şükrün ise imanı arttıracığını belirtmiştir.¹²⁴⁷ Yine müellifimiz Enes b. Mâlik isnadıyla rivayet edilen, “*Lâ ilâhe illallah deyip de kalbinde bir arpa tanesi ağırlığınca hayır (iman) bulunan kimse cehennemden çıkacaktır. Lâ ilâhe illallah deyip de kalbinde bir buğday tanesi ağırlığınca hayır bulunan kimse cehennemden çıkacaktır. Lâ ilâhe illallah deyip de kalbinde bir zerre ağırlığınca hayır bulunan kimse cehennemden çıkacaktır*”¹²⁴⁸ mealindeki hadisin izahında, hadisten çıkarılan sonuçlardan birinin, imanın artıp eksileceği olduğunu kaydetmiştir.¹²⁴⁹

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere şârihimiz Hasan Han, imanın artıp eksileceği kanaatindedir. Ancak bu artma ve eksilmenin sayı (nicelik) açısından değil, kuvvet ve za'f (nitelik) açısından olduğunu belirtmeliyiz.

3.2.3. Haberî Sıfatlar

“Nusûs-ı şerifede vârid olan mücerred sem‘ ve haber ile sabit olan sıfat-ı celileye “sıfat-ı haberiyye” denir. Sıfat-ı haberiyyenin bir kısmı yalnız Kur’ân-ı Kerîm’de, bir kısmı hem Kur’ân-ı Kerîm hem haber-i sahîhte, bir kısmı da yalnız haber-i sahîhte vârid olmuştur.”¹²⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı’dan (ö. 1946) naklen aktardığımız bu tanımdan da anlaşılacağı üzere haberî sıfatlar, yalnızca nasslarda yer almakta ve sadece nakil ve haber yolu ile sabit olmaktadır. Bu sıfatlardan; Ayn (göz), vech (yüz), yed (el) gibi bir kısmı Allah’ın zatıyla; nüzul (inmek), istiva (oturmak-kaplamak) ve meci‘ (gelmek) gibi bir kısmı da Allah’ın hem zatı hem de filleriyle ilgilidir.¹²⁵¹ Bu sıfatlar zahiri manaları ile anlaşılırsa kişiyi teşbîh, tecsim, tekyif ve

¹²⁴⁶ Hadisin meali şöyledir: “*Bana cehennem gösterildi, bir de ne göreyim! Cehennem ahalisinin çoğu kadınlardır. Onlar inkâr ederler. “Kendisine Allah’ı mı inkâr ederler?” diye soruldu. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Onlar kocalarına ve iyiliklerine karşı nankörlük yaparlar. Sen onlardan birine ömür boyu iyilik etsen, sonra da senden hoşuna gitmeyen bir şey görse, ‘Senden hiç hayır görmedim ki’ diye söylenir.*” Bkz. Buhârî, “İmân”, 21.

¹²⁴⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 248.

¹²⁴⁸ Buhârî, “İmân”, 33.

¹²⁴⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 1, s. 286.

¹²⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, **Yen-i İlmi Kelâm**, s. 381.

¹²⁵¹ Mevlüt Özler, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2022, s. 237.

temsil düşüncesine sevk etmektedir. Nitekim Müşebbihe, Mücessime ve Haşeviyye gibi fırkalar bu sıfatları zahiri manasıyla anlamışlardır. Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu'tezile mezhepleri ise bu sıfatların zahiri manasıyla anlaşılamayacağını, imkân dâhilinde te'vil edileceğini, te'vil yolu bulunmazsa nefy (red, inkâr, tatil) edileceğini belirtmişlerdir. Mesela Mu'tezile "istiva" ve "yed" sıfatlarını te'vil ederken, bazı Mu'tezile kelâmcıları ise ru'yetullah'ı inkâr etmiştir. Selef'in haberî sıfatlara yaklaşımı ise daha farklı olmuştur. Onlar bu sıfatlara iman etmiş, bunları zahiri üzere bırakmış, te'vile başvurmamış ve teşbîhe de düşmemiştir. Selef'e göre Allah'ın kendisine nispet ettiği bu sıfatların mahiyetini ancak kendisi bilir. İnsan aklı bunları idrak edemez.¹²⁵² İmam Mâlik'in "istivâ" hakkındaki şu sözleri selef'in haberî sıfatlarla ilgili yaklaşımına dair güzel bir örnektir: "İstivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür. Bu konuda soru sormak bid'attır."¹²⁵³ Ashâbu'l-hadîsin konuya yaklaşımı da selef'in görüşleriyle aynı doğrultuda olmuştur. Onlar, sıfatlar konusunda kendilerine soru sorulduğunda sadece delil olarak konuyla ilgili ayet ve hadis zikredip başka söz söylememiş,¹²⁵⁴ ayetlerde ve hadislerde geçen sıfatlar hakkında Allah ve Resûlü bunlarla ne kastetmişse, öylece iman etmiş, bunun dışında nasların mahiyeti ile ilgili açıklamada bulunmanın doğru olmadığını, nasları olduğu gibi kabul edip onlara teslim olmak gerektiğini belirtmişlerdir.¹²⁵⁵ İmam Mâturîdî ve Eş'arî gibi ilk sünni kelâmcılar da selef'in yöntemini benimseyerek haberî sıfatları te'vil etmemişlerdir. Fakat el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) itibaren te'vil, Ehl-i sünnet kelâmına dâhil olmuş ve müteahhir kelâmcılar, bu sıfatların Allah'ın şanına uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹²⁵⁶

¹²⁵² Kılavuz, **Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, s. 136-138.

¹²⁵³ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, **el-'Akâdetu'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye**, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li-t-Turas y.y., 1412/1992, s. 33-34. Ayrıca Selefîyyenin Allah'ın sıfatlarıyla alakalı, müteşâbihat olarak nitelendirilen hususlarla ilgili şu yedi temel ilkeyi benimsedikleri kaydedilmiştir: "1-Takdis 2-Tasdik 3-İtiraf-ı Acz 4-Sükût 5-İmsak 6-Keff 7- Ehl-i Marifete Teslim". Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, **Yen-i İlmi Kelam**, s. 132-133; Osman Oral, "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi" **Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sy. 14, s. 207.

¹²⁵⁴ Talat Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 138.

¹²⁵⁵ M. Hayri Kırbaoğlu, **Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları**, OTTO Yayınları, Ankara 2017, s. 132.

¹²⁵⁶ Kılavuz, **Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, s.138-139; Metin Yurdağür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 1, s. 257-264. Haberî sıfatları te'vil edenlerden biri de meşhur âlim Fahreddin Râzîdir. Bkz. Abdullah Arca, **Fahreddin Râzî'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları**, Fecr Yayınları, Ankara 2020, s. 314-362.

Yukarıda haberî sıfatları tanımlarken bu sıfatların bir kısmının hadislerde yer aldığını belirtmiştik. Müellifimiz Hasan Han'ın da tespit edebildiğimiz kadarıyla bazı hadislerde¹²⁵⁷ yer alan, “nüzul/inme”, “vech/yüz”, “kurb/yaklaşma”, “hervele/koşma”, “ityan/gelme” “yemin/sağ el” “ısba'/parmak”, “kadem/ayak”, “melel/usanma”, “dihk/gülme”, “gayret/kıskançlık”, “ferah/sevinme”, “gazab/öfke” gibi haberî sıfatlar hakkında açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.¹²⁵⁸ Onun genel anlamda mezkûr sıfatlara yaklaşımını ortaya koyan bazı ifadeleri mevcuttur. Mesela, “nüzul/inme” sıfatından bahseden hadisin¹²⁵⁹ şerhinde, nüzul hakkında ulemânın görüşlerine yer verdikten sonra şöyle demiştir: “Bu te'villerin hepsi önemsizdir. Bu hadisin zahiri ile bu konuda vârid olan başka hadisler de bunu reddetmektedir. Bid'atlerden uzak itikâda uygun bir şekilde uyulması gereken, nüzul ve diğer sıfatları, te'vil, ta'til (sıfatların inkârı), teşbîh ve tekyife düşmeden zahiri üzere bırakmak ve manayı söyleyene havale etmektir. Ümmetin selefinden ve imamlardan hiç kimse bu haberleri te'vil etmediler. Bilakis bunlara iman ettiler, onları zahiri üzerinde bıraktılar ve keyfiyeti hakkında sükût ettiler...”¹²⁶⁰ Yine “yemin/sağ el” ifadesinin geçtiği hadisin¹²⁶¹ yorumunda da sıfatlar hakkında selefî görüşüne uyulması gerektiğini söyleyip, halefi (müteahhir kelâmcıları) bu konuda mecruh ve zayıf olarak nitelediği te'vil metodunu kullandıkları için ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹²⁶² Ayrıca sıfatlar meselesini idrak etmek için İbn Teymiyye, İbn Kayyım, Zehebî ve Şevkânî gibi âlimlerin kitaplarının yeterli olacağını söylemiştir.¹²⁶³

¹²⁵⁷ Haberî sıfatların yer aldığı bu hadisler için bkz. Buhârî, “Cihâd”, 28; “Daavât”, 4; “Savm”, 52; “Teheccüd”, 14; “Tefsir”, (Kâf) 1; “Tevhid”, 15, 19, 26, 50; “Nikâh”, 107; “Rikâk”, 6; “Zekât”, 8; Müslim, “Cennet ve Sıfât'u Naîmihâ ve Ehlihâ”, 36; “İmâre”, 128, 129; “Salât'ul Musâfirîn”, 168; “Sıyâm”, 177; “Sıfât'u'l-Münâfıkın”, 19, 21, 22; “Tevbe”, 14, 36; “Zikir ve Dua ve Tevbe ve İstiğfar”, 2.

¹²⁵⁸ Mesela bkz. Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 2, s. 350-352; c. 3, s. 436-440; c. 4, s.113-114; c. 5, s. 151; c. 6, s. 348; c. 8, s. 443-446, s. 463; c. 9, s. 42-43, 451; c. 10, s. 238-239, s. 387-403; **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 350; 368; 388; c. 2, s. 499; c. 6, s. 460; 527; c. 7, s. 284; 286; 584; c. 8, s. 547-548; c. 11, s. 57.

¹²⁵⁹ Hadisin meali şöyledir: *Yüce Allah her gecenin ilk üçte biri geçince dünya semasına inerek: “Kim bana dua eder, onun duasını kabul edeyim? Kim benden ister? İstediyini vereyim. Kim benden mağfiret diler? Onu bağışlayayım” buyurur.* Bkz. Buhârî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Salât'ul Musâfirîn”, 168.

¹²⁶⁰ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 3, s. 439-440.

¹²⁶¹ Hadisin meali şöyledir: *“Kim helal kazançtan bir hurma değerinde sadaka verirse-ki Allah sadece helal olanı kabul eder- Allah bunu sağ eliyle kabul eder, sonra onu sahibi için dağ gibi oluncaya kadar, sizin birinizin sütten kesilmiş tayını büyüttüğü gibi büyütür”* Bkz. Buhârî, “Zekât”, 8.

¹²⁶² Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 4, s. 114.

¹²⁶³ Hasan Han, ‘Avnu'l-Bârî, c. 10, s. 394.

Şârihimizin mezkûr açıklamalarından selef metodunu benimsediği görülmektedir. Bununla beraber onun bazı sıfatlar hakkında te'vil yaptığını gösteren söylemleri de bulunmaktadır. Mesela “vech” sıfatını, Allah'ın mukaddes zatı olarak açıklaması,¹²⁶⁴ yine “kurb/yaklaşma ve hervele/koşma” ifadeleri hakkında, önceki şârihlerin, bu sıfatları mecaz veya istiare olarak yorumladıklarını nakledip sükût etmesi¹²⁶⁵ buna dair en belirgin örneklerdir. Şârihimizin yukarıda zikrettiğimiz sıfatların tümü hakkında yorumları bulunmaktadır. Ancak söz konusu sıfatlarla ilgili Mehmet Sait Uzundağ tarafından detaylıca bir çalışma¹²⁶⁶ yapıldığından konu hakkında tekrara düşmemek için sözü uzatmak istemiyoruz.

Sonuç olarak, Hasan Han'ın haberî sıfatlar konusunda genellikle selef metodunu tercih ettiğini, bununla birlikte zaman zaman halef (müteahhir kelâmcılar) gibi te'vile başvurduğunu da söyleyebiliriz. Bizce bu konuda makul yaklaşım, haberî sıfatların Allah'ın şanına uygun bir şekilde te'vil edilmesidir. Çünkü Hz. Peygamberin (s.a.v.) sözleri anlaşılmak içindir. Bazı hadislerde yer alan haberî sıfatları te'vil etmeyip olduğu gibi bırakmak, hem bu hadislerin doğru anlaşılmasını imkânsız kılmakta, hem de bu sıfatların bazı kimselerce yanlış anlaşılmasına sebebiyet verip, teşbîh ve tecsim gibi anlayışlara zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla müellifimizin benimsediği selef metodunun aksine, halefin (müteahhir kelâmcılar) metodunun daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

3.2.4. Mu‘cize

Akaid ve kelâm ilminde nübüvvet ve nübüvvetin ispatı bağlamında ele alınan mu‘cize, kelâm âlimleri tarafından şöyle tarif edilmektedir: “Mu‘cize, münkirlerle meydan okuduğu bir sırada, peygamberlik iddiasında bulunan zatın elinde, benzerini getirmekten münkirleri aciz bırakacak şekilde meydana gelen harikulade bir

¹²⁶⁴ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 9, s. 451.

¹²⁶⁵ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 10, s. 402.

¹²⁶⁶ Bkz. Mehmet Sait Uzundağ, “XIX. Asır Hindistan Hadis Alimi Sıddık Hasan Han’ın (ö. 1307/1890) Allah’ın Haberî Sıfatları İle İlgili Görüşleri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, sy. 1, s. 125-145.

hadisedir.”¹²⁶⁷ Kelâm âlimleri, mu‘cizeleri idrak edilmeleri açısından hissi mu‘cizeler, haberi mu‘cizeler ve akli mu‘cizeler şeklinde üç gruba ayırmıştır.¹²⁶⁸

1. Hissi Mu‘cizeler: Bu mu‘cizelere duyularla algılanmaları yönüyle “maddi mu‘cizeler”, tabiatla ilgileri sebebiyle “kevnî mu‘cizeler” de denilmiştir. Kur’ân’da geçmiş peygamberlerin kıssalarında bu tür mu‘cizelere dair örnekler mevcuttur. Hz. Sâlih’in devesi,¹²⁶⁹ Hz. Musa’nın asâsının yılanı dönüşmesi ve elinin parıltılı bir ışık vermesi,¹²⁷⁰ Hz. Îsâ’nın kuş şekline soktuğu çamuru canlandırması, ölüleri diriltmesi, anadan doğma körleri ve alaca hastalığına tutulanları iyileştirmesi¹²⁷¹ gibi misaller bunlardan bazılarıdır. Hissî mu‘cizeler, peygamberlerin yaşadığı zaman ve mekânla sınırlıdır. Bu nedenle sonraki nesillerin bu mu‘cizelerden haberdar olup tasdik etmeleri ancak nakil yoluyla mümkündür.¹²⁷²

2. Haberi Mu‘cizeler: Peygamberlerin Allah’tan gelen vahye dayanarak verdikleri gaybe dair haberlerdir.¹²⁷³ Kur’ân’da bununla ilgili örnekler bulunmaktadır. Mesela, Hz. Îsâ’nın muhataplarının evlerinde ne yiyip ne biriktirdiklerini haber vermesi¹²⁷⁴ yine Allah Resûlünün (s.a.v.) Bizanslılar’ın İranlılar’ı savaşta mağlûp edeceğini bildirmesi,¹²⁷⁵ bu tür mu‘cizelerin bazılarından.

3. Akli Mu‘cizeler: “Mânevî mu‘cize” veya “bilgi mu‘cizesi” diye de anılan akli mu‘cizeler,¹²⁷⁶ peygamberlerin doğruluğuna daha iyi delalet eden, şüpheden daha uzak ve en kuvvetli mu‘cizelerdir.¹²⁷⁷ Bu mu‘cizeler, insanların aklına hitap eden,

¹²⁶⁷ Nüreddin es-Sâbûnî, **Kitâbu’l-Bidâye mine’l-kifâye fi’l-hidâye fi Usûli’d-Dîn**, thk. Fethullah Huleyf, Dâru’l-Maarif, Mısır 1969, s. 88. Krş. Osman Karadeniz, “Nübüvvet ve Vahiy”, **Kelâm El Kitâbı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2022, s. 325.

¹²⁶⁸ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, İSAM Yayınları, İstanbul 2020, s. 242; Halil İbrahim Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, TDVY., Ankara 2020, c. 30, s. 349. Bilal Atik, **Kur’ân’a Göre Nübüvvet Bağlamında Değişmeyen Sünnetullah Olarak Mucize Olgusu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2018), s. 77-87. Ayrıca mu‘cizeler, amaçları bakımından da hidayet mu‘cizeleri, yardım mu‘cizeleri ve helâk mu‘cizeleri şeklinde de üçe ayrılmıştır. Bkz. Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, c. 30, s. 349-350.

¹²⁶⁹ Hûd 11/64-68; Şems 91/11-15.

¹²⁷⁰ A’râf 7/107-108, 117-122; Tâhâ 20/19-22, 67-70.

¹²⁷¹ Âl-i İmrân 3/49; Mâide 5/110.

¹²⁷² Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, c. 30, s. 349; Atik, **Kur’ân’a Göre Nübüvvet Bağlamında Değişmeyen Sünnetullah Olarak Mucize Olgusu**, s. 79, 81.

¹²⁷³ Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, c. 30, s. 349.

¹²⁷⁴ Âl-i İmrân 3/49.

¹²⁷⁵ Rûm 30/1-4.

¹²⁷⁶ Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, c. 30, s. 349.

¹²⁷⁷ Râgıb el-İsfahânî, **el-İ’tikâdât**, thk. Şemrân el-İclî, Müessesetu’l-Eşraf, Beyrût 1988, s. 129.

düşünmekle ve zihin faaliyeti ile mu‘cize oldukları anlaşılan mu‘cizelerdir. Bunların en belirgin örneği ise Kur’ân-ı Kerîm mu‘cizesidir.¹²⁷⁸ Zira Kur’ân, hem nazmındaki icaz hem de muhtevasında bulunan gaybe dair haberler cihetiyle mu‘cizevi bir kitaptır.¹²⁷⁹

Hiz. Muhammed’in (s.a.v.) asıl ve en büyük mu‘cizesi Kur’ân-ı Kerîm olmakla beraber, kendisine ayrıca bir hissi mu‘cize verilip verilmediği hususu, son asırlarda tartışma konusu olmuştur. Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) ve Muhammed Ferid Vecdi (1878-1954) gibi isimler, Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) hissî mu‘cizeleri başta olmak üzere, genellikle mu‘cizelere yönelik menfî bir tutum takınmışlardır.¹²⁸⁰ Yine İzzet Derveze (1888-1984) ve Muhammed Esed (1900-1992) gibi âlimler de önceki peygamberlere verilen hissî mu‘cizelerin Hiz. Peygamber’e (s.a.v.) verilmediğini iddia etmişlerdir. Ancak ulemânın çoğunluğu, Hiz. Peygambere (s.a.v.) hissî mu‘cizeler verildiğini kabul etmiştir.¹²⁸¹

Müellifimiz Hasan Han’ın da hissi mu‘cizeler konusunda ulemânın ekserisi gibi düşündüğü görülmektedir. Nitekim o, şerh çalışmasında hissi mu‘cizeler olarak nitelendirilen; Ay’ın ikiye bölünmesi,¹²⁸² parmakların arasından su akması,¹²⁸³ az bir yemek ile çokların doyması¹²⁸⁴ ve kütüğün inlemesi¹²⁸⁵ gibi bazı olağanüstü durumların yer aldığı hadisler ile gayba dair haberlerin olduğu bazı rivayetlerin¹²⁸⁶ yorumunda, bunların mu‘cize olduğunu açıkça belirtmiştir.¹²⁸⁷

Ayrıca Ebû Hureyre tarafından nakledilen, *“Hiçbir peygamber yoktur ki, ona beşerin emsaline iman ettiğinin misli verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah’ın bana*

¹²⁷⁸ Gölcük, Toprak, **Kelâm**, s. 376.

¹²⁷⁹ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vîl**, I-VI, thk. ‘Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz v.dğr. Mektebetu’l-Ubeykân, Riyâd 1418/1998, c. 3, s. 138.

¹²⁸⁰ Atik, **Kur’ân’a Göre Nübüvvet Bağlamında Değişmeyen Sünnetullah Olarak Mucize Olgusu**, s. 259.

¹²⁸¹ Bulut, “Mu‘cize”, **DİA**, c. 30, s. 350.

¹²⁸² Buhârî, “Menâkıb”, 27 ;“Tefsir”, (Kamer) 1; Müslim, “Sıfâtü’l-Münâfıkın”, 43, 45.

¹²⁸³ Buhârî, “Menâkıb”, 25; Müslim, “Fadâil”, 6.

¹²⁸⁴ Buhârî, “Et’ime”, 6; Müslim, “Eşribe”, 175.

¹²⁸⁵ Buhârî, “Cuma”, 26.

¹²⁸⁶ Buhârî, “Cenâiz”, 72; “Cihâd”, 166; “Rikâk”, 7, 53; “Megâzî”, 27; Müslim, “Fadâil”, 30.

¹²⁸⁷ Bkz. Hasan Han, **‘Avnu’l-Bârî**, c. 3, s. 174; c. 4, s.20; c. 6, s. 123, 495; c. 7, s. 331-332, 364; **es-Sirâcu’l-Vehhâc**, c. 6, s. 445; c. 8, s. 146; 506; c. 9, s. 24, 322.

vahyettiği vahiydir. Bu sebeple ben kıyamet gününde ümmeti en çok olan peygamber olmayı ümit ediyorum”¹²⁸⁸ şeklindeki hadisin şerhinde, mu‘cizeye bakışını yansıtan bazı açıklamalarda bulunmuştur. Şârihimiz, söz konusu hadisin izahında, her peygamber’in, ihlasla şahit olanın imanını gerektiren ve inadında ısrar eden kimseden de zarar görmeyeceği bir mu‘cizesinin olması gerektiğini belirtmiştir. O, satırların devamında et-Tîbî’den (ö. 743/1343) şu ifadeleri aktarmıştır: “Her bir peygambere davasını ispatlaması için zamanına uygun mu‘cizeler verilmiştir. Mesela, asa’nın yılan olması gibi. Çünkü Hz. Musa zamanında sihir baskın idi. Hz. Musa da sihre uygun bu mu‘cizeyle kavmini iman etmek zorunda bıraktı. Hz. İsa’nın asrında tıp ilmi revaçta idi. Ona da tıbbın en üst derecesi olan ölüleri diriltme mu‘cizesi verildi. Peygamberimiz (s.a.v.) döneminde ise belagat zirvedeydi. Araplar kendi aralarında onunla övünürlerdi. Hatta başkalarına meydan okuyarak yedi kasideyi Kâbe duvarına asmışlardı. İşte Peygamberimiz (s.a.v.) de o asrda en kâmil hatipleri bile aciz bırakan ve belagatleri cinsinden olan Kur’ân’ı getirdi.” Hasan Han, et-Tîbî’den yaptığı iktibastan sonra, bu hadiste, Allah Resûlünün (s.a.v.) mu‘cizelerini Kur’ân’la sınırlamanın ve önceki peygamberlere gelen mu‘cizelerin ona gelmediğini söylemenin kastedilmediğini, bilakis başkasına verilmeyip ona mahsus olarak verilen en büyük mu‘cizenin (Kur’ân’ın) anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü her peygambere, aynısı bir başkasına verilmeyen sadece ona mahsus bir mu‘cize verildiğini ve kavmine bu mu‘cize ile meydan okuduğunu söylemiştir.¹²⁸⁹

Buraya kadar aktardığımız misaller, müellifimizin, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) en büyük mu‘cizesinin Kur’ân olduğunu ikrar etmekle beraber, onun Kur’ân dışındaki haberi ve hissi mu‘cizelerini de kabul ettiğini göstermektedir.

3.2.5. Kadınların Peygamberliği

Kelâm ilminde nübüvvet ve sıfatları bağlamında ele alınan peygamberliğin cinsiyeti meselesi, Eş‘arî ve Mâturîdî mezhebi arasındaki ihtilaflı konulardan

¹²⁸⁸ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 1; Aynı hadis “mu‘cize” kaydıyla, “Hiçbir peygamber yoktur ki, ona beşerin emsaline iman ettiği mu‘cizelerin misli verilmiş olmasın” şeklinde de rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, “İtisâm”, 1; Müslim, “İmân”, 239.

¹²⁸⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 511-512.

biridir.¹²⁹⁰ Her iki ekol de geçmiş bütün peygamberlerin erkek olduğunu kabul etmelerine rağmen, Eş'arîler, kadınlardan da peygamber olabileceğini belirtmiş,¹²⁹¹ Mâturîdîler ise peygamberliğin şartı olarak erkek olmayı gerekli görmüşlerdir.¹²⁹²

Müellifimiz Hasan Han'ın da Hz. Alî'den nakledilen, “*Kendi döneminin en hayırlı kadını Meryem binti İmrân'dır. Hatîce de kendi döneminin en hayırlı kadınıdır*”¹²⁹³ şeklindeki hadisin yorumunda, bu konuya temas ettiği görülmektedir. Şârihimiz, hadiste zikredilen Hz. Meryem'in peygamber olup olmadığı hakkında ulemânın görüşlerine yer vermiş, akabinde kendi görüşünü ise şöyle ifade etmiştir: “Peygamberlik hiçbir erkek ve kadına atıfla, fikirlerle ve delillerin işaretiyle sabit olmaz, ancak Allah ve Resûlünden sarîh nas ile sabit olur. Kadınların peygamberliği konusunda kitap ve sünnette nas bulunmamaktadır. Dolayısıyla ilim ehlinde bir kimsenin kıyaslamalarla, ihtimallerle ve şari'e dayalı olmayan görüşlerle kadınlardan peygamber olacağını söylemesine itibar edilmez.”¹²⁹⁴

Hasan Han'ın söz konusu ifadeleri, onun konuya nas eksenli yaklaştığını göstermektedir. Kadının peygamberliği ile ilgili sarîh bir nas bulunmadığından, onun böyle bir durumu reddettiği görülmektedir.

3.2.6. Kabir Azabı

Ölüm sonrası hayatın ilk durağı olan kabir hayatıyla ilgili konulardan biri de kabir azabıdır. İlgili kaynaklara bakıldığında İslâmî fırkaların, kabirde azabın imkânını, kabul veya ret yönünden tartıştıkları görülmektedir. Ehl-i sünnet'in tamamı, Mu'tezile'nin ekserisi ve Kerrâmiyye kabir azâbını kabul ederken; Hâricîlerin tamamı,

¹²⁹⁰ Konu hakkında yapılan bir çalışmada ise Eş'arîlerin görüşünün, Eş'arîlerin çoğunluğunca paylaşılmadığı için bunun Mâturîdîler ile Eş'arîler arasında ihtilaf konusu olduğunu söylemenin zor olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz. Recep Ardoğan, “Kelamcılara Göre Nübüvvet Erkeklik Şartı”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 10, sy. 19, s. 100.

¹²⁹¹ Abdurrahim b. Ali Şeyhzâde, **Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid**, Matbaatu'l-Edebiyye, Mısır 1317/1899, s. 49-50; Temel Yeşilyurt, “Mâturîdîlik-Eş'arîlik Karşılaştırması”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2022, s. 166.

¹²⁹² Kemâleddin İbn Ebû Şerîf, **Kitâbu'l-Müsâmere fi ilmi'l-Kelâm**, (*el-Müsâyere* ve İbn Kutluboğa'nın hâşiyesiyle birlikte) el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak 1317/1899, s. 194. Selim Özarslan, “Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 10, sy. 2, s. 109.

¹²⁹³ Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiyâ”, 45.

¹²⁹⁴ Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 7, s. 196-197.

Cehmiyye, Mu'tezile'den Dırâr b. Amr (ö. 200/815), Mürcî olduğu iddia edilen Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) ve Rafizîlerin geneli ise kabir azâbını inkâr etmişlerdir.¹²⁹⁵

Kabir azabını savunanlar, kendi fikirlerini ayet ve hadislerle desteklerken, karşıt görüş sahipleri ise kabir azabının olmadığına dair hadis bulunmadığından, görüşlerini sadece bazı ayetlerle kanıtlamaya çalışmışlardır.¹²⁹⁶ Ancak ayetlerde kabir azabının varlığı veya yokluğuna dair sarîh ifadeler geçmediğinden, her iki görüş taraftarları da ayetleri, delaletleri açısından ele almışlardır.¹²⁹⁷ Kabir azabını savunanların delil gösterdikleri hadislere gelince, bu hadislerde kabir azabı, bazen sarahaten bazen de delaleten yer almıştır. Söz konusu hadisler bazı günümüz araştırmacılarının da çalışma konusu olmuş, bu hadislerin sened ve metin yönüyle incelendiği çalışmalarda, hadislerde genel anlamda isnad ve metin yönünden problem bulunmayıp sahîh oldukları sonucuna varılmıştır.¹²⁹⁸

Zikretmeye değer bulduğumuz bu bilgilerden sonra, müellifimizin kabir azabını muhtevi hadisleri nasıl yorumladığına geçmek istiyoruz.

Mesela, İbn Ömer isnadıyla nakledilen, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Bedir kuyusunun içinde ölü olarak bulunan müşriklere hitaben, *"Rabbinizin size vaat ettiğini gerçek buldunuz mu?"* demesi üzerine, kendisine *"Ölülere mi sesleniyorsun?"* denilince, *"Söylediklerimi siz onlardan daha iyi işitir değilsiniz. Fakat onlar cevap*

¹²⁹⁵ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, s. 730; İbn Hazm, **el-Fasl**, c. 4, s. 117; Pezdevî, **Usûli'd-Dîn**, s. 167-168; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, **Tebsîratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn**, I-II, thk. Claude Salamé, Dımaşk 1993, c. 2, s. 763; Seyyid Şerîf Cürânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, I-VIII, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998, c. 8, s. 345-346; Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 11, sy. 1, s. 23; Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", **Diyanet İlmi Dergi**, c. 53, sy. 4, s. 157, 165.

¹²⁹⁶ Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 11, sy. 1, s. 15-28.

¹²⁹⁷ Konuyla ilgili ayetlerin detaylıca incelendiği bir çalışma için bkz. Murat Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", **Usul İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 25, s. 168-200. Bu çalışmada kabir azabının varlığına yönelik delil gösterilen ayetlerin bir kısmının delaletinin kuvvetli, bir kısmının ise zayıf olduğu, kabirde azabın olmadığına işaret ettiği söylenen ayetlerin ise delil olarak gösterilmesinin çok zayıf bir istidlal olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz. s. 196-199.

¹²⁹⁸ Konu hakkındaki çalışmalar için bkz. Kasım Oğan, **Kabir Hayatıyla İlgili Rivayetlerin Tespit Tahric Ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2010), s. 117-118; Veysel Özdemir, "Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme", **EKEV AKADEMİ DERGİSİ**, sy. 59, s. 326; Veysel Özdemir, "Kabir Azâbı İle İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 3, s. 114.

veremezler”¹²⁹⁹ şeklinde karşılık vermesiyle sona eren hadis hakkında şöyle konuşmuştur: “Bu hadis hayat ile beraber azabın da varlığına delalet eder. Çünkü kuyudaki ölülerin Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kelâmını ve azarlamasını işitmeleri, onların bunu işitme organıyla işittiklerine ve böylece azabın acısını da bizzat diğer organlarıyla hissetmelerinin mümkün olduğuna işaret eder.”¹³⁰⁰

Yine Abdullah b. Ömer tarafından rivayet edilen, “Sizden biri öldüğü zaman, sabah akşam ona oturacağı yer gösterilir. Eğer ölü cennet ehlinde ise cennetten olan yeri, cehennem ehlinde ise cehennemden olan yeri gösterilir ve ona: “Allah seni kıyamet gününde diriltinceye kadar senin oturacağın yer burasıdır” denilir”¹³⁰¹ şeklindeki hadisin şerhinde ise bu hadisin, kabir azabını ispatladığını, ayrıca ruhun cesedin yok olmasıyla yok olmayacağını, çünkü kabirde gösterilen yerlerin ancak diri bir kimse için gerçekleşeceğini belirtmiştir.¹³⁰²

Keza “küsûf” bölümünde Yahya b. Saîd tarîkiyle yer alan, Yahudi bir kadının bir şeyler istemek için Hz. Âişe’nin yanına gelip ona, “Allah seni kabir azabından korusun” demesi, Hz. Âişe’nin de Allah Resûlüne (s.a.v.) “İnsanlara kabirlerinde azap edilecek mi?” diye sorması ve Resûlullah’ın (s.a.v.), “Bundan Allah’a sığınırım” şeklinde cevap vermesinin anlatıldığı hadisin¹³⁰³ izahında, kabir azabının hak olup buna iman etmek gerektiğini hadisten çıkarılan sonuçlar arasında zikretmiş, akabinde kabir azabına delalet eden bazı ayetlere yer vermiştir.¹³⁰⁴

Ayrıca şârihimiz, Peygamberimizin (s.a.v.) kabir azabından Allah’a sığındığından bahsedilen hadislerin¹³⁰⁵ yorumunda, kabir azabının doğruluğuna ve ondan Allah’a sığınmak gerektiğine dikkat çekmiş,¹³⁰⁶ ayrıca kabir azabına iman etmenin vacip olduğunu belirtmiştir.¹³⁰⁷

¹²⁹⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 86.

¹³⁰⁰ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 54.

¹³⁰¹ Buhârî, “Cenâiz”, 89 Müslim, “Cennet”, 65.

¹³⁰² Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 61.

¹³⁰³ Buhârî, “Küsûf”, 7, 12.

¹³⁰⁴ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 3, s. 346.

¹³⁰⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 87; “Tefsir”, (Nahl) 1; Müslim, “Mesâcid”, 131; “Zikir ve Dua ve Tevbe ve İstiğfar”, 52.

¹³⁰⁶ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 4, s. 59.

¹³⁰⁷ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 373. Müellifimizin kabir azabını kabul ettiğine dair başka örnekler için bkz. es-Sirâcu’l-Vehhâc, c. 1, s. 445; c. 3, s. 387, 396-397.

3.2.7. Şefâat

Şefâat, Arapça'da şef kökünden türemiş olup sözlükte “tekin zıddı, çift, bir şeyi benzerine eklemek, yardımcı olmak ve aracılık yapmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁰⁸ Terim olarak ise “kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların, müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³⁰⁹ Şefâat, özellikle akîde alanının önemli konularından biri olup büyük günah işleyen kimseler (mürtekib-i kebîre) bağlamında tartışılmıştır. Ehl-i sünnet, Mürcie ve Şia büyük günah sahipleri için ahirette şefâati kabul ederken, Hâvaric ve Mu'tezile ise böyle kimseler için şefâati reddetmiştir.¹³¹⁰ Şefâati “va'd ve vaîd”¹³¹¹ prensibi doğrultusunda ele alan Mu'tezile, büyük günahlardan tövbe etmeden ölenlerin, cehennemde ebedi olarak kalacaklarını ve bunlar için şefâatin söz konusu olamayacağını vurgulamıştır.¹³¹² Mu'tezile'ye göre şefâat, fasık olmayan, tövbekâr, salât ve sevap ehli cennetlik müminler için geçerli

¹³⁰⁸ Bkz. Râgıb el-İsfehânî, **Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s. 457; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 7, s. 150-152; Fikret Karaman, “Şefaât”, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara, 2006, s. 614.

¹³⁰⁹ Mustafa Alıcı, “Şefaât”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2010, c. 38, s. 411. Bu tanım dışında daha başka şefâat tanımları da yapılmıştır. Bunlar için bkz. M. Fatih Kesler, “Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Şefaât İnancı” **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, sy. 13, s. 123-124.

¹³¹⁰ Ehl-i sünnet, Mürcie, Şia, Hâvaric ve Mu'tezile'nin şefâat görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Akif Akay, **İslam İnancında Şefaât**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2012), s. 155-301; Yusuf Şevki Yavuz, “Şefaât”, **DİA**, TDVY., İstanbul 2010, c. 38, s. 413-414. Ayrıca Şia mezhebi, Hz. Peygamber (s.a.v.) dışında Hz. Ali ve imamların da şefâat edeceğini belirtmiştir. Bkz. Ayetullah el- Hâc Seyyid İbrahim el-Musevi ez-Zencani en-Necefi, **Akaidü'l-İmamiyyeti'l-İsna Aşeriyye**, I-II, Müessesetu'l-Vefâ, Kum 1402/1982, c. 2, s. 273-282. Krş. Mustafa Özden, “Kur'an'a Göre Hz. Peygamber'in Şefaati Meselesi”, **Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, c. 2, sy. 4, s. 38-39.

¹³¹¹ va'd ve vaîd, “söz vermek, ileride gerçekleştirilecek iyi veya kötü bir şeyi haber vermek” manalarında mastar, ayrıca her ikisi isim olarak kullanılır. Gerçekleştirilecek şeyin niteliği belirtilmeksizin kullanıldıklarında va'd iyilik, vaîd ise kötülük ve ceza anlamını içerir. Terim olarak va'd, “gelecekte kişiye bir faydanın ulaşması veya ondan bir zararın giderilmesini, vaîd ise bir zararın ulaşması veya faydanın giderilmesini” içerir. Mu'tezile kelâmcıları bu esasa dayanarak büyük günah işleyen müminlerin küçük günahlarının affedileceğini ve bunlardan ötürü herhangi bir cezaya maruz kalmayacaklarını söyler. Kebire işleyip tövbe etmeden ölen kimse ise şefâatten de yararlanamayarak ebediyen cehennemde kalır. Va'di öne çıkaran Mürcie'ye ehlü'l- va'd veya ashâbu'l- va'd, vaîdi öne çıkaran Mu'tezile ile Havâric'e de ashâbu'l- vaîd veya ehl-i vaîd denilmiştir. Bkz. Bekir Toplaoglu, İlyas Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 362.

¹³¹² Kâdî Abdulcabbâr, **Şerhu'l Usûli'l-Hamse**, thk. Abdülkerîm Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996, s. 687-693; Avvad b. Abdullah el-Mu'tik, **el-Mu'teziletu ve Usuluhumu'l-Hamse**, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1416/1995, s. 235-236.

olacaktır.¹³¹³ Ayrıca şefâati farklı gerekçelerle inkâr eden bazı çağdaş yaklaşımlar da mevcuttur.¹³¹⁴

Şefâat kavramı, hem Kur’ân-ı Kerîm’de hem de hadislerde yer almakla birlikte, daha ziyade hadislerde geçmekte ve detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.¹³¹⁵ Hadislerde şefâatin hem dünyevî hem uhrevî tarafının bulunduğu belirtilmekte, ancak âhiretteki şefâatten daha çok bahsedilmektedir.¹³¹⁶

Müellifimiz Hasan Han’ın da şefâatin uhrevî boyutundan bahseden bazı hadislerin şerhinde, şefâat konusunu ele aldığı görülmektedir.

Mesela, kıyamet günü Hz. Peygamber’e (s.a.v.) şefâat yetkisinin verildiğini anlatan uzunca bir hadisin¹³¹⁷ şerhinde, hadisin, Mu‘tezile ve Hâvaric’in büyük günah sahipleri için şefâati kabul etmeyişlerine yönelik bir reddiye olduğunu belirtmiş ve Ehl-i sünnet’in tespit ettiği şefâat çeşitlerini kaydetmiştir.¹³¹⁸

Yine Ebû Hureyre tarafından nakledilen, “*Her peygamberin bir duası vardır ki, onunla dua eder. Ben de duamı kıyamet gününde ümmetime şefâat için saklamak istiyorum*”¹³¹⁹ mealindeki hadisin yorumunda, bu hadisin, günahkârlar için şefâati reddeden Mu‘tezile mezhebinin görüşünü geçersiz kıldığını söylemiştir. Satırların devamında ise Kâdî İyâz’ın şefâati beş çeşit olarak tasnif ettiğini ve bu çeşitlere yapılan ziyadeleri nakletmiştir.¹³²⁰

Keza Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edilen, kıyamet gününde insanların çeşitli günahlarla Resûlullah’a (s.a.v.) gelerek, kendilerini azaptan kurtarmasını

¹³¹³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s. 688, 690. Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, thk. Fuad Seyyid, Dâru’l-Farabi, Beyrût 1439/2017, s. 173-174.

¹³¹⁴ Bu çağdaş yaklaşımların hangi gerekçelerle şefâati inkâr ettiklerinin detaylı izahı için bkz. Akif Akay, *İslam İncasında Şefaât*, s. 306-321.

¹³¹⁵ Şefâat kavramının Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde nasıl yer aldığı hakkında genişçe izah için bkz. Akif Akay, *İslam İncasında Şefaât*, s. 53-116.

¹³¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Şefaât”, *DİA*, c. 38, s. 412.

¹³¹⁷ Buhârî, “Tevhid”, 36.

¹³¹⁸ Hasan Han, *‘Avnu’l-Bârî*, c. 10, s. 423-424. Bu şefâat çeşitleri şöyledir: 1-Mevkıfdaki korkudan rahatlama şeklinde olup sadece peygamberimiz Hz. Muhammed’e (s.a.v.) mahsus bir şefâat. 2-Bir topluluğun, hesapsız bir şekilde cennete girmesi şeklindeki şefâat. 3-Cennete girenlerin derecelerinin yükseltilmesi için yapılacak şefâat 4-Günahları sebebiyle cehenneme girmiş bir topluluğu çıkarmak için yapılacak şefâat.

¹³¹⁹ Buhârî, “Daavât”, 1.

¹³²⁰ Hasan Han, *‘Avnu’l-Bârî*, c. 10, s. 225-228.

istemelerinden bahseden hadisin¹³²¹ şerhinde, şefâat konusuna değinmiş ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) şefâatinin, ümmetinden büyük günah işleyip iman üzere ölenler için olacağını, bunun da ancak, Allah'ın izin vermesiyle gerçekleşeceğini söylemiştir.¹³²²

3.2.8. Cennet ve Cehennemin Mevcudiyeti ve Ebediliği

Cennet ve cehennem, ahirete iman bağlamında her müminin mutlaka tasdik ettiği en önemli hadiselerdendir. Bununla beraber tarihi süreç içerisinde İslâm âlimlerinin tartıştığı konular arasına cennet ve cehennemle ilgili bazı meselelerin de girdiği görülmüştür. Bunlardan cennet ve cehennemim şu anda mevcudiyeti ve ebediliği konuları en temel tartışma mevzuları olmuştur.

Ehl-i sünnet ulemâsı, cennet ve cehennemin hâlihazırda mevcut olduğunu savunurken, Cehmiyye ve Dırariyye mezhebi ile Mu'tezile ve Haricilerden birer grup, cennet ve cehennemin şimdi mevcut olmadığını, Yüce Allah'ın her ikisini de ahirette yaratacağını söylemişlerdir.¹³²³

¹³²¹ Hadisin meali şöyledir: Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre bir gün Resûlullah (s.a.v.) aramızda ayağa kalktı ve *ganîmet* (ve devlet) *malına* hiyânettten bahsetti. Onun oldukça büyük bir iş olduğunu, bunu yapmanın da vebalinin ağır olduğunu söyledikten sonra şunları buyurdu: “*Kıyamet gününde herhangi birinizin boynu üzerinde böğüren bir deve ile gelip de: ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’ derken, sakın görmeyeyim. O zaman ben ona: Benim sana yapabilecek bir şeyim yok. Ben tebliğ ettim diyeceğim. Sizden birinizin kıyamet gününde boynu üzerinde kişneyen bir at ile geldiğini ve: ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’ dediğini görmeyeyim. Ben ona: Sana hiçbir şey yapamam. Ben sana tebliğ ettim diyeceğim. Sakın sizden birinizi kıyamet gününde boynunda melemesi olan bir koyun ile geldiğini, ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’ dediğini görmeyeyim. Ben: Sana hiçbir şey yapamam. Sana tebliğ ettim diyeceğim. Sakın sizden birinizin kıyamet gününde boynu üzerinde feryat edip bağırان bir can ile gelip: ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’, dediğini görmeyeyim. Ben de: Sana hiçbir şey yapamam. Ben sana tebliğ ettim diyeceğim. Sakın sizden birinizi kıyamet gününde boynu üzerinde dalgalanan bez parçaları ile gelip de: ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’, dediğini görmeyeyim. Ben: Sana hiçbir şey yapamam. Sana tebliğ ettim diyeceğim. Sakın kıyamet gününde birinizin boynu üzerinde altın ve gümüş bulunduğu halde gelip de: ‘Yâ Resûlallah! Beni kurtar!’, dediğini görmeyeyim. O zaman: Ben sana bir şey yapamam, sana tebliğ ettim diyeceğim.” Bkz. Müslim, “İmâre”, 24.*

¹³²² Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 7, s. 303.

¹³²³ Bkz. Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, **Usûlu'd-Dîn**, Matbaatu'd-Devle, İstanbul 1346/1928, s. 237; İbn Hazm, **el-Fasl**, c. 4, s. 141; Hasan Hüseyin Tunçbilek, “Cennet ve Cehennem Halen Mevcut Mu?”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 7, sy. 2, s. 55, 57. Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, **DİA**, TDVY., İstanbul 1993, c. 7, s. 228. Cennet ve cehennemin şu anda mevcut olduğu veya olmadığı şeklindeki bu iki temel görüşün dışında, bu iki görüşün ortası olarak ifade edebileceğimiz, üçüncü bir görüş daha zikredilmiştir. Bu görüşe göre cennet ve cehennem inşa halinde ve/veya inbisat halindedir. Muhyiddin b. Arabi cennet ve cehennemin inşa halinde olduğunu, Said Nursi ise inbisat halinde olduğunu söylemiştir. (Bkz. Tunçbilek, “Cennet ve Cehennem Halen Mevcut Mu?”, s. 60.) Muhyiddin b. Arabi'ye göre cennet

Müellifimiz Hasan Han'ın da bu konuya temas ettiği ve konuyu Ehl-i sünnet'in bakış açısıyla yorumladığı görülmektedir. O, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) küsuf namazını kılıp akabinde cennet ve cehennemden bahsettiği hadis¹³²⁴ ile mirac olayının anlatıldığı hadisin¹³²⁵ şerhinde, cennet ve cehennemin yaratılmış olup şu anda mevcut olduğunu, hadislerden çıkarılan sonuçlar arasında zikretmiştir.¹³²⁶

Cennet ve cehennem ile ilgili bir diğer tartışma ise bunların sonsuzluğu hakkındadır. İslâm ulemâsı cennetin ebediliği hakkında Cehm b. Safvan¹³²⁷ (ö.

ve cehennem şu anda mevcut olup henüz yapıları tamamlanmamıştır. Ancak dünya sona erip teklif zamanı bittikten sonra tamamlanacaktır. Zira her ikisinin yapısının tamamlanması, mükelleflerin iyilik ve kötülük adına işledikleri amellerle gerçekleşir. (Bkz. Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî, **el-Yevâkît ve'l-Cevâhir fi Beyâni Akâidi'l-Ekâbir**, I-II, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût t.y., c. 2, s. 617.) Said Nursî'ye göre ise cehennem ikidir; biri suğra, biri kübradır. İleride, suğra kübraya inkılâb edeceği ve çekirdeği hükmünde olduğu gibi, ileride ondan bir menzil olur. Nursî'ye göre cehennem-i suğra, yerin altında, yani merkezindedir. Kürenin altı, merkezidir. Jeoloji ilmine göre yerin altına doğru her otuz üç metrede bir derece ısının arttığını, yerin merkezine kadar bu ısının yaklaşık olarak iki yüz bin dereceyi bulduğunu, bu durumun da "Cehennem ateşi ateşimizden iki yüz defa daha şiddetlidir" şeklindeki hadise muvafık olduğunu belirtir. O, cehennem-i suğra'nın cehennem-i kübra'ya ait birçok vazifeyi dünyada ve âlem-i berzahta ifa ettiğini, ahiret âleminde ise küre-i arzın içindeki cehennem-i suğrayı cehennem-i kübra'ya, emr-i ilâhî ile teslim edeceğini söyler. (Bkz. Said Nursî, **Mektubat**, Envâr Neşriyat, İstanbul 2015, s. 9-10.) Said Nursî, **İşârâtü'l-İcâz** adlı eserinde ise konu hakkında şu ifadeleri kullanır: "Küre-i arzın merkezinde bulunan iki yüz bin derece harareti bir ateş, cehenneme bir çekirdek hükmünde olup kıyamette, kabuğu hükmünde bulunan tabaka-i turabiyyeyi çatlatıp, bütün dehşetiyle çıkar, tevessü etmeye başlar ve tam teşhizatıyla cehennem meydana gelir, denilebilir." (Bkz. Said Nursî, **İşârâtü'l-İcâz**, s. 200-201.) Nursî, Mu'tezile'nin bazı imamlarının, "Cehennem sonradan halk edilecektir" şeklindeki görüşlerinin ise cehennem hâl-i hâzırda tamamıyla inbisat etmediğinden ve sakinlerine tam münasip bir tarzda inkişaf etmediğinden bu görüşün yanlış olduğunu vurgular. Bkz. Said Nursî, **Mektubat**, s. 10.

¹³²⁴ Buhârî, "el-Amelu fi's-Salât", 11; Müslim, "Küsûf", 3.

¹³²⁵ Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 42.

¹³²⁶ Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî**, c. 3, s. 498; c. 7, s. 556.

¹³²⁷ Cehm b. Safvan'a göre cennete girenler oradaki nimetlerden bir süre istifade edecek, cehenneme girenler de belli bir süre oradaki azabı tattıktan sonra her ikisi de sakinleriyle birlikte yok olacaktır. Çünkü Allah'tan başka ezeli ve ebedî olan hiç bir şey yoktur. O, el-evvel ve el-âhirdir, bu nedenle O'ndan önce ve O'ndan sonra hiçbir şeyin olmaması gerekir. (Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1411/1990, c. 1, s. 229, 338; c. 2, s. 167, 221; İbn Hazm, **el-Fasl**, c. 4, s. 145; Hasan Hüseyin Tunçbilek, "İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi" **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 6, sy. 1, s. 19.) Konu hakkında Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf da (ö. 235/849 849-50 [?]) cennet ve cehennemin ebedî olduğunu fakat hem cennetliklerin hem de cehennemliklerin hareketsiz daimî sükûn halinde olacaklarını söyler. (Bkz. Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, c. 2, s. 222; İbn Hazm, **el-Fasl**, c. 4, s. 145.) Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın mezkûr görüşleri İslâm ulemâsı nezdinde itibar görmemiştir. Bkz. Topaloğlu, "Cehennem", **DİA**, c. 7, s. 232.

128/745) hariç ittifak ederken,¹³²⁸ ihtilaf cehennemini veya azabının ebediyeti noktasında olmuştur.¹³²⁹

İslâm literatüründe cehennemini ebediliği konusunda zikredilen görüşleri dört noktada toplayabiliriz.

1. Cehennem ebedidir. Cehenneme giren kişi hiçbir şekilde oradan çıkamaz sonsuza dek azap görür. Bu görüşü Haricî ve Mu'tezile ekolü ile bir kısım Şia savunmuştur.

2. Cehennem ebedidir. Cehennemlikler ebediyen orada kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışıklık kazanarak elem duymayacak hale gelirler. Bu görüşün İbn Arabî'ye¹³³⁰ ait olduğu söylenmiştir.¹³³¹

3. Cehennem ebedi değildir. Büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen ve affedilmeyip cehenneme atılan müminler, cezalarını çekip çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam ederse de ebedî değildir, bir gün sona erecektir. Bu görüş, Hz. Ömer, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Mes'ûdun da aralarında bulunduğu sekiz kadar sahabîye; tâbiinden Abd b. Humeyd ve Şabî'ye; İbn Teymiyye,¹³³² talebesi İbn Kayyım ve İbnu'l-Vezire nispet edilmiştir.

4. Cehennem ebedidir. Büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen ve affedilmeyip cehenneme atılan müminler, cezalarını çekip çıkarlar, kâfirlerin azabı ise

¹³²⁸ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, c. 2, s. 167. Cennetin ebediliği hakkında bazı İslâm âlimlerinin görüşleri için bkz. İbrahim Toprak, **Cennet ve Cehennemini Ebediliği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2010), s. 43-44.

¹³²⁹ Bekir Topaloğlu, "Cennet", **DİA**, TDVY., İstanbul 1993, c. 7, s. 385-386.

¹³³⁰ Bkz. Muhyiddin İbnu'l-Arabî, **el-Futûhâtü'l-Mekkiyye**, I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1420/1999, c. 1, s. 457.

¹³³¹ İbn Arabî'nin mezkûr görüşüne yakın bir görüşü, Said Nursî'nin de *İşârâtü'l-İcâz* adlı eserinde serdettiği görülür. Ona göre kâfirin meskeni cehennem olup ebedî olarak orada kalacaktır. Fakat kâfir, kendi ameliyle bu duruma kesb-i istihkak etmiş ise de amelinin cezasını çektikten sonra, ateş ile bir nevi ülfet peyda eder ve evvelki şiddetlerden azade olur. Bkz. Said Nursî, *İşârâtü'l-İcâz*, Abdülmecid Nursî (Çev.), Envâr Neşriyat, İstanbul 2015, s. 87.

¹³³² Bkz. Takıyyüddin İbn Teymiyye, **er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâi'l-Cenneti ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Akvâl fî Zâlik**, thk. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Dâru Belensiye, Riyâd 1415/1995, s. 52-87.

sonsuzu kadar sürer. Bu görüşü Ehl-i sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu savunmuştur.¹³³³

Konuyla ilgili mezkûr görüşlerden sonra, şârihimiz Hasan Han'ın yaklaşımına bakacak olursak, onun cennet ve cehennem konulu bazı hadislerin şerhinde meseleyi ele aldığını görmekteyiz.

Mesela, Enes b. Mâlik tarafından nakledilen, “...*Bana cennet ve cehennem gösterildi. Hayır ve şer açısından bugün gibisini görmedim. Eğer benim bildiğimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız...*”¹³³⁴ mealindeki hadisin şerhinde, cennet ve cehennemin bugün mahlûk ve mevcut olduğunu söylemiştir.¹³³⁵

Yine Ebû Saîd el-Hudrî isnadıyla aktarılan, “*Gerçek manada cehennemliklere gelince, onlar orada ne ölürlere, ne yaşarlar...*”¹³³⁶ şeklindeki hadisin izahında, cennetlikler için nimetin, cehennemlikler için ise azabın daimi olduğunu belirtmiştir.¹³³⁷

Keza Ebû Saîd el-Hudrî kanalıyla rivayet edilen, kıyamette ölümün alaca bir koç suretinde getirilip kesildiği, cennetlik ve cehennemliklere artık ölümün olmadığı

¹³³³ Bkz. Topaloğlu, “Cehennem”, **DİA**, c. 7, s. 231-232; İsmail Karagöz, “Cehennemin Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri”, **Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sy. 1, s. 4; Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, s. 20-26. Cehennemin ebediliği konusundaki görüşler, başka bir çalışmada sekiz madde olarak kaydedilmiştir. Bkz. İbrahim Toprak, **Cennet ve Cehennemin Ebediliği**, s. 54.

¹³³⁴ Hadisin tam meali şöyledir: Enes b. Mâlik tarafından nakledildiğine göre Resûlullah'a (s.a.v.) ashâbı ile ilgili bazı şeyler ulaşınca bir hutbe verip şöyle dedi: “*Bana cennet ve cehennem gösterildi. Hayır ve şer açısından bugün gibisini görmedim. Eğer benim bildiğimi bilseydiniz, az güler ve çok ağlardınız.*” (Enes) dedi ki: Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbı üzerine bugünden daha zor bir gün gelmedi. Başlarını örttüler, inleyerek ağladılar. Bunun üzerine Ömer ayağa kalkarak: Rab olarak Allah'a, din olarak İslâm'a, Nebî olarak Muhammed'e razı olduk, dedi. Bu sefer o adam ayağa kalkarak: Babam kim, dedi. Resûlullah (s.a.v.): “*Baban filandır*” buyurdu. Bunun üzerine: “*Ey iman edenler! Size açıklanunca üzüleceğiniz bir takım şeyleri sormayın*” (Mâide, 5/101) ayeti nazil oldu. Bkz. Müslim, “Fadâil”, 134.

¹³³⁵ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 9, s. 154.

¹³³⁶ Hadisin tam meali şöyledir: Ebû Saîd el-Hudrî isnadıyla nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Gerçek manada cehennemliklere gelince, onlar orada ne ölürlere, ne de yaşarlar ama günahları -yahut hataları dedi- sebebiyle ateşin isabet etmiş olduğu bir kısım kimseler vardır ki, ateş onları tamamen öldürür. Ta ki bunlar kömür olunca kendilerine şefâat edilmesi için izin verilecek. Bunun üzerine onlar da kalabalık topluluklar halinde getirilecek ve cennetin ırmakları üzerine dağıtılacaklar, sonra da: Ey cennetlikler, üzerlerine (su) akıtın, denilecek. Böylelikle onlar da selin getirdikleri arasında bulunan bir tohum gibi bitecekler.*” Kalabalık içerisinde bir adam: Sanki Resûlullah (s.a.v.) çölde idi dedi. Bkz. Müslim, “İmân”, 306.

¹³³⁷ Hasan Han, **es-Sirâcu'l-Vehhâc**, c. 1, s. 360.

ve bulundukları yerlerde ebedi kalacaklarının bildirildiği hadisin¹³³⁸ yorumunda, bu hadisin, cennet ve cehennemim ebediliğine delil olduğunu ve cehennemim fena bulması hakkında söylenenleri de reddettiğini belirtmiştir. Müellifimiz satırların devamında, eş-Şevkânî ve Emîr es-San‘ânî’nin bu konuda müstakil bir eser yazdıklarını ve orada cehennemim fenası hakkındaki delilleri, ayetler ve hadislerde söylenildiği şekilde reddedip cehennemim ebedi olduğunu ispatladıklarını kaydetmiştir. Hasan Han, İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyım’ın da cehennemim fenasına meyl ettiklerini, ancak iki tarafın delillerine bakıldığında, onların (İbn Teymiyye ve İbn Kayyım) bu konudaki delillerinin hem sarîh olmadığını, hem de çok sayıda sahîh hadise ve Kur‘ân’ın zahirine aykırı düştüğünü söylemiştir.¹³³⁹

Müellifimizin cennet ve cehennemim mevcudiyeti ve ebediliği konuları¹³⁴⁰ hakkında serdettiği yorumlar, onun Ehl-i sünnet’in görüşleri doğrultusunda meseleye yaklaştığını göstermektedir. Ayrıca çok fazla etkisinde kaldığı âlimlerden İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’ı, bu meselede sarîh delil kullanmadıkları ve delillerinin nasların zahirine aykırı düşmesi sebebiyle eleştirmesi, onun sarîh nassa ve nasların zahirine verdiği önemi de ortaya koymaktadır.

Hasan Han’ın çalışma konumuz olan şerhlerinde değindiği bazı akaid/kelâm meselelerine yaklaşımını özetleyecek olursak, onun iman ve İslâm kavramlarının aynı değil farklı olarak değerlendirilmesi, imanın nitelik olarak artıp eksilmesi, mu‘cize, kadının peygamberliği, kabir azabı, şefâat, cennet ve cehennemim mevcudiyeti ve

¹³³⁸ Hadisin meali şöyledir: Ebû Saîd el-Hudrî’nin naklettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Ölüm, alaca bir koç suretinde getirilir ve bir münadi: ‘Ey Cennet ehli!’ diye nida eder. Cennetlikler hemen başlarını uzatıp bakarlar. Münadi: ‘Bunu tanıyor musunuz?’ diye sorunca, onların hepsi koçu görür halde: ‘Evet, bu ölümdür’, derler. Bundan sonra münadi: ‘Ey cehennem ehli!’ diye nida eder. Cehennem ehli hemen başlarını uzatıp bakarlar. Münadi onlara: ‘Bunu tanıyor musunuz?’ diye sorunca, onların hepsi koçu görür halde: ‘Evet bu ölümdür’, derler. Akabinde o koç kesilir. Bundan sonra münadi: ‘Ey cennet ehli! Ebedisiniz, artık ölüm yoktur. Ey cehennem ehli! Ebedisiniz, artık ölüm yoktur’, der. Sonrasında Resûlullah (s.a.v.): “Onları, gaflet içinde bulunup iman etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar.” (Meryem, 19/39.) ayetini okudu ve: “Gaflet içinde olanlar dünya ahalisidir” buyurdu. Bkz. Buhârî, “Tefsir”, (Meryem) 1.

¹³³⁹ Hasan Han, ‘Avnu’l-Bârî, c. 8, s. 396. Hasan Han, *Fethu’l-Beyân* adlı tefsirinde de cehennem azabının ebedi olduğunu vurgulamış, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım tarafından ileri sürülen cehennem azabının son bulacağına dair görüşün metruk (terkedilmiş) bir görüş olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hasan Han, *Fethu’l-Beyân*, c. 6, s. 249-253.

¹³⁴⁰ Müellifimiz bu konulara cehennem hakkında yazdığı bir eserinde de aynı şekilde değinmiş, cehennemim şu an mevcut olup cehennem ve içindekilerin fena bulmayacaklarını belirtmiştir. Bkz. Sıddîk Hasan Han, *Yekazatun li-uli’l-İ’tibâr mimma Verede min Zikri’n-Nar ve Ashabi’n-Nar*, thk. İyad b. Abdullatif b. İbrahim el-Kaysi, Dârü İbn Hazm, Beyrût 1426/2005, s. 51-62.

ebediliği konularında Ehl-i sünnet akâdesi doğruıtusunda meseleye yaklaştığını söyleyebiliriz. İman-amel ilişkisi noktasında ameli imandan cüz sayma ve haberî sıfatlar mevzusunda ise onun selef metodunu benimsediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Hint alt kıtası, tarih boyu birçok İslâm âliminin yetişmesine ve burada nice kıymetli eserlerin yazılmasına tanıklık etmiş çok önemli bir havzadır. Bu verimli coğrafyanın 19. yüzyılda yetiştirdiği mümtaz âlimlerden biri de Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcîdir.

Sıddîk Hasan Han, Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğinin hüküm sürdüğü, Hristiyanların yoğun misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü ve Müslüman halkın her anlamda ciddi bir çöküntü içerisinde olduğu bir asırda yaşamıştır. Özellikle dini açıdan Müslümanların yozlaşma içinde oldukları bu dönemde, İslâmî düşüncenin yeniden ihyası için bir takım ekollerin ortaya çıktığı görülmüştür. Hasan Han da bunlar içerisinde Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında yer almış, bu hareket içerisinde telif ve teşkilatlanma noktasında etkili faaliyetlerde bulunmuş, bölgede hadis ve sünnete olan rağbeti arttırmak için yoğun çaba sarf etmiştir.

Hasan Han'ın itikâdî ve fikhî anlayışında, genel anlamda selef ekolünün etkisinde kaldığı görülmüştür. Mesela haberî sıfatlar meselesinde bu sıfatların te'vil edilmeyerek zahiri üzere bırakılmaları gerektiğini söylemiş, fıkhîta herhangi bir mezhebe bağlı olmayıp sadece Kur'ân ve hadise dayanarak hüküm vermeyi savunmuş, mezhep bağlılığından ve taklitten kaçınmayı telkin etmiştir. Ayrıca toplumdaki şirk ve bid'atlar ile şiddetle mücadele etmiş ve bu konularda çok hassas bir tavır takınmıştır. Hasan Han'ın genel olarak düşünce yapısının şekillenmesinde İbn Teymiyye, İbn Kayyım ve Şevkânî gibi âlimlerin çok önemli etkisi olmuştur.

Hindistan'ın Bopal şehrinde birçok devlet kademesinde görev alan Hasan Han, bilhassa Bopal Emîrliği süresince ilmî ve içtimaî alanda pek çok hizmetlerde bulunmuş, birçok medrese, kütüphane ve matbaa inşa etmiştir. Bunun yanı sıra dönemin ünlü hadis âlimlerini bir araya toplama, bazı hadis eserlerini tercüme etme ve ettirme, kimi hadis eserlerini kendi imkânlarıyla bastırıp ücretsiz bir şekilde dağıtma ve hadis ezberlemeye ödül verme şeklinde hadis alanında da faydalı hizmetler yapmıştır.

Hasan Han, üstlendiği idari görevler ve yaptığı hizmetlerin yanı sıra, kitap telif etme işine de özel önem vermiştir. Onun hadis ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında, muhtelif dillerde (Arapça, Urduca ve Farsça) 220'den fazla eser yazdığı bilinmektedir. Müellifin özellikle hadis şerhi alanında dikkate değer iki önemli çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalar, *Sahîhayn* üzerine yazılmış muhtasarların şerhleridir. Bunların ilki, Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin en önemli muhtasarlarından kabul edilen ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazılmış *'Avnu'l-Bâr li-halli Edilleti'l-Buhârî*. İkincisi ise Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inin muhtasarlarından el-Münzirî'ye (ö. 656/1258) ait, *Muhtasaru Sahîhi Müslim (el-Câmi 'u'l-Mu'lim bi-mekâsıdı Câmi 'i Müslim)* üzerine telif edilmiş, *es-Sirâcu'l-Vehhâc min keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı şerhtir.

Hasan Han'ın söz konusu şerhlerini incelediğimiz bu çalışmada, eserlerini nasıl bir üslup ve metotla kaleme aldığı ile ilgili bir takım neticelere ulaştığımızı söyleyebiliriz.

Hasan Han, hadisleri şerh ederken genellikle hadis metnlerinin muhteva analizlerine yoğunlaşmıştır. Bununla beraber, hadisleri nakleden sahâbî râvilerin biyografik bilgilerine ve nadiren de olsa bazı rivayetlerin senedleri ve sıhhatleri hakkında muhaddislerin görüşlerine yer vermiştir.

Hasan Han'ın şerhlerinde asıl üzerindeki durduğu konu, hadis metnlerinin anlaşılması olmuştur. O, hadislerin muhtevasını kavramak, sağlıklı ve doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için hadisleri birçok yönden izah etmeye çalışmıştır. Bu anlamda hadislerde yer alan bazı kelimelerin lafzî okunuşlarını tespit etme, kelimelerin dilbilgisi (sarf-nahiv) tahlillerini yapma, kimi hadislerde kullanılan (teşbîh, mecaz, kinaye vb.) edebi sanatları açıklama şeklinde, hadisleri dil ve edebiyat açısından yorumlamıştır. Yine hadis metnlerinin içeriğini tahlil ederken, bazen satır aralarında ziyade ve müdrec ifadeler, cevâmiu'l-kelim ifadeler ve müphem bırakılan isimleri tespit ederek hadislerin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Hasan Han, dinimizin temel kaynakları olan ayetler ve hadisler başta olmak üzere sahâbe, tabiûn, ulemâ, önceki şârihler ve etkilendiği âlimlerden nakillerle hadisleri izah etmiştir. Onun en fazla nakilde bulunduğu şârihler; *'Avnu'l-Bâr*

şerhinde İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Kastallânî (ö. 923/1517), *Sirâcu'l-Vehhâc* şerhinde ise Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve Nevevî (ö. 676/1277) olmuştur. Hasan Han'ın etkilendiği âlimlere gelince bunları, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyım (ö. 751/1350) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) şeklinde sıralayabiliriz. Bunların içerisinde en fazla nakilde bulunduğu âlim ise Şevkânî olmuştur. Koyu bir Şevkânî hayranı olan Hasan Han, birçok hadis şerhini Şevkânî'nin görüşleriyle noktalamış ve pek çok yerde okuyucuyu onun eserlerine yönlendirmiştir. Bu bakımdan Hasan Han'ı diğer şârihlerden ayıran en önemli yönün, güçlü bir Şevkânî vurgusu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Hasan Han'ın taklidi şiddetle reddeden bir anlayışta olmasına rağmen, söz konusu şerhlerini önceki şerhleri taklit ederek oluşturması ve mezhep imamlarına bağlanmayı kabul etmezken Şevkânî'ye çok fazla bağlı kalması, onun kendi fikirleriyle çeliştiğini göstermiştir.

Hasan Han, hadislerin izahında çok önemli bir role sahip olan, Muhtelifu'l-Hadîs, Nâsih ve Mensûh, Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ve Garîbu'l-Hadîs gibi hadis ilimlerinden de yeri geldikçe istifade etmiştir. Yine fıkıh muhtevalı hadisleri şerh ederken, mezheplerin görüşlerine yer vermiş, hadislerden çıkarılan fikhî hükümleri bildirmiş ve nadiren de olsa bazen konuyla ilgili kendi fikhî görüşünü belirtmeyi ihmal etmemiştir. Keza hadislerin daha iyi anlaşılması için metinlerde yer alan bazı tarihi konular hakkında bilgi verdiği, metinlerde geçen coğrafi yerleri izah ettiği ve nüsha farklılıklarına temas ettiği görülmüştür. Ayrıca onun hadis yorumlarında zahiri manayı önemsemesi de göze çarpan bir diğer husustur.

Hasan Han'ın hadis şerhlerinde dikkatimizi çeken bir diğer husus ise onun genel anlamda sened ve metin tenkidinden, hadis/sünnet ile ilgili metodolojik ve teknik konulardan uzak durması olmuştur. Bununla beraber tespit ettiğimiz birkaç yerde bazı hadis/sünnet mevzularını ele almıştır. Ancak onun hadis/sünnet ile ilgili incelediği meselelere genellikle yüzeysel yaklaşp detaylı bilgiler vermediği, zikrettiği konular hakkında söylediklerinin de klasik hadîs usûlü kapsamında olup yeni bir bilgi ve teklif içermediği görülmüştür. Dolayısıyla Hasan Han'ın hadis/sünnet meselelerine yaklaşımında klasik usûle bağlı kaldığını söylememiz mümkündür.

Hasan Han'ın şerhlerinde değindiği bazı akaid/kelâm meselelerine de genel olarak Ehl-i sünnet akîdesi doğrultusunda yaklaştığı, ancak iman-amel ilişkisinde

ameli imandan cüz sayma ve haberî sıfatlar mevzusunda ise selef metodunu benimsediği müşahede edilmiştir.

Hadis metinlerini şerh ederken başta *Sahîhayn* şârihleri olmak üzere kendinden önceki şârihlerden çok fazla istifade ettiği gözlenen Hasan Han'ın, genel anlamda hadisleri izah metodunda önceki şârihlerin etkisinde kaldığı ve hadis yorumlarında nakilci bir yöntem benimsediği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Hasan Han'ın hadislerin şerhinde takip ettiği metodun, özgün olmayıp önceki şârihleri taklide ve nakle dayalı bir metot olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM.

ABDÜLMENÂS, Süyûtî, MUHAMMED, Abdullâh Cemîl, “el-Muhaddisü'l-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmuhû fi Şerhi'l-Hadîs Avnu'l-Bârî li Halli Edilleti Sahîhi'l Buhârî Numûzecen”, **el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Âlemiyye**, c.12, s.153-179.

ACET, Semih, **İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), Diyarbakır 2018.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, **Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel**, I-L, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1416/1995.

AHMED, Ali b. Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisabuhu**, el-Ammü'l-Camii, Suudi Arabistan 2000.

AHMED, Aziz, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, (çev.), Ahmet KÜSKÜN, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

AHMETOĞLU, Gülşen Yağır, “Hint Alt Kıtasında Ehl-i Hadis ve Ehl-i Kur'an Ekolleri Arasındaki Temel İhtilaf Konuları” **Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi**, sy.3, s.27-54.

AKAY, Akif, **İslam İnancında Şefaât**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE), Konya 2012.

AKIN, Murat, “Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, **Diyanet İlmi Dergi**, c.53, sy.4, s.151-177.

AKKUŞ, Süleyman, “Sıddîk Hasan Han”, **DİA**, c.37, TDVY., İstanbul 2009.

ALICI, Mustafa, “Şefaât”, **DİA**, c.38, TDVY., İstanbul 2010.

ALÎ EL-KÂRÎ, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed, **Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber**, thk. Ali Muhammed Dendel, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1416/1995.

_____, **Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh**, I-XII, thk. Cemâl 'Îtânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1422/2001.

ÂLÛSÎ, Hayruddîn Numân b. Mahmûd, **Cilâü'l-Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmedeyn**, b.y.y., y.y., t.y.

- ARCA, Abdullah, **Fahreddin Râzî'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları**, Fecr Yayınları, Ankara 2020.
- ARDOĞAN, Recep, “Kelamcılara Göre Nübüvvette Erkeklik Şartı”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, sy.19, s.75-104.
- AŞIKKUTLU, Emin, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmânla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İmân Yaklaşımı”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy.19, s.59-83.
- ATİK, Bilal, **Kur'ân'a Göre Nübüvvet Bağlamında Değişmeyen Sünnetullah Olarak Mucize Olgusu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), Ankara 2018.
- AYDEMİR, Abdullah, **Tefsirde İsrâiliyyat**, Beyan Yayınları, İstanbul 2019.
- AYDIN, Ahmet, “Sömürge Hindistan'ında İslami Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati”, **History Studies International Journal Of History**, c.11, sy.1, s.1-22.
- AYDINLI, Abdullah, “Ehl-i Hadîs”, **DİA**, c.10, TDVY., İstanbul 1994.
- _____, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, **Umdetu'l-Karî Şerhu Sahîhî'l-Buhârî**, I-XXV, Dâru'l-Fikr, y.y., t.y.
- AYVALLI, Ramazan, “Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs”, **DİA**, c.11, TDVY., İstanbul 1995.
- BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, **Usûlu'd-Dîn**, Matbaatu'd-Devle, İstanbul 1346/1928.
- BAĞDATLI, İsmail Paşa, **Hediiyetu'l-Arifin**, I-II, İstanbul 1955.
- BAYTÂR, Abdürrezzâk, **Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi Karnî's-Sâlisî Aşer**, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sâdır, Beyrût 1413/1993.
- BAYTAR, Yaşar Seracettin, “Hadislerde Beyân ve Bedî İlmiyle İlgili Edebî Sanatların Kullanıma Dair Örnekler” **İslami İlimler Dergisi**, c.17, sy.1, s.121-153.
- BAYUR, Y. Hikmet, **Hindistan Tarihi**, I-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.
- BEBEK, Adil, “Kebîre”, **DİA**, c.25, TDVY., Ankara 2002.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, **el-Esmâ ve's-Sıfât**, I-II, thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşidi, Mektebetü's-Sevâdî, Cidde 1413/1993.

BİLEN, Mehmet, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

BİRİŞİK, Abdülhamit, "Hint Alt-Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmi Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **DİVAN İlmi Araştırmalar**, c.9, sy.17, s.1-62.

_____, A. Cüneyt, EREN "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, c.37, TDVY., İstanbul 2009.

_____, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İFAV Yayınları, İstanbul 2019.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî, **el-Câmiu's-Sahîh**, I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., t.y.

BULUT, Halil İbrahim, "Mu'cize", **DİA**, c.30, TDVY., Ankara 2020.

BULUT, Yücel, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, c.3, sy.6, s.71-106.

BÜYÜKKARA, M. Ali, **Çağdaş İslami Akımlar**, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

BÜYÜKMUTU, Mehmet, **Muhammed Abdulhayy el-Leknevî'nin Hayatı, Eserleri ve Fıkıh İlmindeki Yeri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), İstanbul 2016.

CANLI, Mustafa, **Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE), Kayseri 1998.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, **Şerhu'l-Mevâkıf**, I-VIII, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

CÜVEYNÎ, İmâmu'l-Haremeyn, **el-'Akîdetu'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye**, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li-t-Turas y.y., 1412/1992.

_____, **Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtî'i'l-Edilleti fî usûli'l-İ'tikâd**, thk. Tevfîk Alî Vehbe, Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Mektebetu's-Sekâfeti't-Diniyye, Kâhire 1430/2009.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy.5-6, s.255-276.

_____, **Ana Hatlarıyla Hadis**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.

_____, **Hadis Edebiyatı**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, İFAV Yayınları, İstanbul 2020.

ÇAKIN, Kamil, “Buhârî’nin Mürcie ile İmân Konusunda Tartışması”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.32, s.183-198.

ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, “Sıddîk Hasan Han”, **DİA**, c.37, TDVY., İstanbul 2009.

ÇELEBİ, İlyas, “Sıfat”, **DİA**, c.37, TDVY., İstanbul 2009.

ÇELİK, Ali, “Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: *Tecrîdü’s-Sarîh* Örneği”, **HADITH**, sy.4, s.89-116.

ÇİNAR, Hüseyin, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE) Eskişehir 2015.

DÂREKUTNÎ, Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, **Sunenu’d-Dârekutnî ve bi-zeylihi et-Ta’lîku’l-Muğnî ‘ala’d-Dârekutnî**, I-IV, thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr., Muessesetu’r-Risâle, Beyrût 1424/2004.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm, **Müsnedü’d-Dârimî el-Ma’rûf bi Süneni’d-Dârimî**, I-IV, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Suûdiyye, 1421/2000.

DAUDÎ, Halid Zaferullah, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

DEMİR, Serkan, “Esbâbü Vürûdi’l Hadîs ile Esbâbü’n-Nüzûl Arasındaki İlişki”, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, c.11, sy.2, s.559-565.

DENİZER, Nurullah, “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.17, sy.1, s.357-388.

DÖNDÜREN, Hamdi, “Ma’kıl b. Yesâr”, **DİA**, c.27, TDVY., Ankara 2003.

DÖNMEZ, İbrahim Kafi, “Sedd-i Zerâi’”, **DİA**, c.36, TDVY., İstanbul 2009.

_____, “Şer‘u Men Kablenâ”, **DİA**, c.39, TDVY., İstanbul 2010.

DUMAN, Soner, **Usul Yazıları**, Beka Yayıncılık, İstanbul 2022.

DÜZENLİ, Muhittin, “Hadise Yönelik Rasyonelist Yaklaşımlar: Ehl-i Kur’an Örneği” **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.33, sy.33, s.101-138.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, **Sünenu Ebî Dâvûd**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamî, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, Beyrût t.y.

- EBÛ HANÎFE, Nu‘mân b. Sâbit, **Vasiyyetu'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Numân**, thk. Ebû Muâz Muhammed b. Abdilhayy Uveyne, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1418/1997.
- EBÛ ZEHV, Muhammed, **el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn**, er-Riâsetü'l-Âmme li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Riyad 1404/1984.
- ECE, Abdurrahman, “Bana Cevâmiu'l-Kelim (Özlü Sözler) Verildi” Hadisinin Tahlili, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sy.13, s.57-89.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, “Şerh”, **DİA**, c.38, TDVY., Ankara 2010.
- EREN, Cüneyt, Nurullah, YILMAZ, “Hindistan Bhopal Emîri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy.19, s.233-238.
- EREN, Cüneyt, **Sıddîk Hasan Hân ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri**, Ekev Yayınları, Erzurum 2001.
- EREN, Halit, “Aligarh” **DİA**, c.2, TDVY., İstanbul 1989.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl, **el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne**, Dâru İbn Zeydûn, Beyrût t.y.
- _____, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût 1411/1990.
- EYİBİL, İrfan, **Sıddîk Hasan Hân'a Göre Tevhid ve Şirk**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE.), Sakarya 2013.
- FERÎVÂÎ, Abdurrahmân Abdulcebbâr **Cuhûdun Muhlese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara**, İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980.
- GÖLCÜK, Şerafettin, Süleyman TOPRAK, **Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler**, Tekin Kitabevi, Konya 2010.
- GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, OTTO Yayınları, Ankara 2017.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, “İmanın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel İle İlişkisi”, **Diyanet İlmî Dergi**, c.44, sy:2, s.127-144.
- GÜVEN, Şahin, “Kur'âniyyûn Ekolü-Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-“ **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.1, sy.11, s.385-408.
- ĞAVRÎ, Seyyid Abdülmâcid, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî el-Kannûcî ve İshâmuhû fî'l-Hadîsi'n-Nebevî”, **Hadîth Research Instute (INHAD)**, c.4, sy.3, s.147-191.

- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, “Beyân” **DİA**, c.6, TDVY., İstanbul 1992.
- HAMMÛDÎ, Muhammed Mehdî Ali, **el-Kannûcî ve Ârâuhu’t-Tefsîriyye ‘alâ Dav’i Akvâli Eimmeti’t-Tefsîr**, el- Ammü’l-Câmii, Sudan 2015.
- HANSU, Hüseyin, “et-Tecrîdü’s-Sarîh”, **DİA**, c.40, TDVY., İstanbul 2011.
- _____, “Zebîdî, Ahmed b. Ahmed” **DİA**, c.44, TDVY., İstanbul 2013.
- _____, **Mütevâtir Haber**, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2008.
- HASENÎ, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî, **el-İ’lam bi men fi Tarihi’l-Hind mine’l-A’lam: Nüzhetü’l-Havâtır ve Behcetü’l-Mesâmî’ ve’n-Nevâzır**, I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1420/1999.
- HATİBOĞLU, İbrahim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları**, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- HATİBOĞLU, M. Said, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.10, sy.1-2-3, s.1-14.
- HATİPOĞLU, Yunus, **Namazı Terk Etmenin Hükmü ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), Diyarbakır 2018.
- HÂZİMÎ, el-Hemedânî, **el-İtibâr fî Beyânî’n-Nâsih ve’l-Mensûh mine’l-Âsâr**, Matbaatu Dâiretu’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1359/1940.
- İBN ABDÜSSELÂM, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi’l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, **Kavâidu’l-Ahkâm fî Masâlihi’l-Enam**, I-II, thk. Taha Abdurraûf Sa’d, Mektebetu’l-Kulliyâti’l-Ezheriyye, Kahire 1411/199.
- İBNU’L-ARABÎ, Muhyiddin, **el-Futûhâtu’l-Mekkiyye**, I-IX, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1420/1999.
- İBN EBÛ ŞERÎF, Kemâleddin **Kitâbu’l-Müsâmere fî ilmi’l-Kelâm**, (el-Müsâyere ve İbn Kutluboğa’nın hâşiyesiyle birlikte) el-Matbaatu’l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak 1317/1899, s.194.
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, **Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî v.dğr., Dâru’l-Ma’rife, Beyrût 1379.
- _____, **Hedyu’s-Sârî li Mukaddimeti Fethi’l-Bârî**, I-II, thk. Şuayb el-Arnâvûd v.dğr., Dâru’r-Risâletu’l-Âlemiyye, Beyrût 1434/2013.
- _____, **Kitâbu Nuzhetu’n-Nazar fî Şerhi Nuhbetu’l-Fiker fî Mustalahi Ehli’l-Eser**, thk. Abdulkirim el-Fudaylî, Mektebetu’l-Asriyye, Beyrût 1432/2011.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî, **el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl**, I-V, thk. Muhammed İbrâhim Nasîr, Abdurrahmân Umeyre, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1416/1996.

_____, **el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm**, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Afakî'l-Cedide, Beyrût 1403/1983.

İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, **İğâsetü'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân**, I-II, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1395/1975.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, **Sünenu İbn Mâce**, I-II, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., t.y.

İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânu'l-Arab**, I-XVIII, thk. Emîn M. Abdülvehhâb, M. Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1419/1999.

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddîn, **el-Fetâvâ'l-Kübrâ**, I-VI, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1408/1987.

_____, **er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâi'l-Cenneti ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Akvâl fî Zâlik**, thk. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Dâru Belensiye, Riyâd 1415/1995.

_____, **İktidâu's-Sırâti'l-Müstakîm li-Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm**, I-II, thk. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, Dâru İşbilyâ, Riyâd 1419/1998.

_____, **Mecmû'etu'l-Fetevâ**, I-XXXVII, thk. Enver el-Bâz, Âmir el-Cezzâr, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1426/2005.

İBNU'S-SALÂH, eş-Şehrezûrî, **Ulûmu'l-Hadîs**, thk. Nûreddin İtr, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1406/1986.

İBRAHİMİ, M. Sharif, **Kur'âniyyûn Ekolünün Tefsir Anlayışı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), Konya 2010.

İNAK, Halil İbrahim, **Hadislerde Hikmet Kavramı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE) Sakarya 2007.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, **el-İ'tikâdât**, thk. Şemrân el-İclî, Müessesetu'l-Eşraf, Beyrût 1988, s.129.

_____, **Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1430/2009.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Yen-i İlmi Kelâm**, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2022.

KÂDÎ ABDULCABBÂR, Ebu'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, **Şerhu'l Usûli'l-Hamse**, thk. Abdülkerîm Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1416/1996.

_____, **Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile**, thk. Fuad Seyyid, Dâru'l-Farabi, Beyrût 1439/2017.

KÂDÎ İYÂZ, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, **İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim**, I-IX, thk. Yahya İsmâîl, Dâru'l-Vefâ, Mısır 1419/1198.

KANARYA, Bayram, İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, sy.8, s.101-128.

KANDEMİR, Hüseyin, **İslam'da Üç Kutsal Mescide Yolculuk Şedd-i Rihâl Hadisi Üzerine Bir İnceleme**, Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Gâribü'l-Hadîs", **DİA**, c.13, TDVY., İstanbul 1996.

_____, "Münzirî", **DİA**, c.32, TDVY., İstanbul 2006.

KANNEVCÎ, Sıddık Hasan Han, **'Avnu'l-Bârî li-halli Edilleti'l-Buhârî**, I-X, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009.

_____, **Delîlu't-Tâlib ala Ercahi'l-Metâlib**, (çev.), Leys Muhammed LAL, Dâru'd-Da'î, Riyad 1422/2001.

_____, **ed-Dînul-Hâlis**, I-IV, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995.

_____, **el-İntikâdü'r-Racîh fî Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahîh**, thk. Ebû Abdirrahmân Saîd Mu'sâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.

_____, **es-Sirâcu'l-Vehhâc min Keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, I-XI, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1417/1997.

_____, **Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'an**, I-IV, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1412/1992.

_____, **Hüsnü'l-Üsve bimâ Sebete minallâhi ve Resulihî fi'n-Nisve**, thk. Mustafa Said el-Hım, Muhyiddin Musto, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1401/1981.

_____, **Kasdü's-Sebîl ila Zemmil-Kelâmi ve't-Te'vîl**, thk. Ebû Abdirrahmân Saîd Mu'sâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.

_____, **Katfu's-Semer fî Beyâni 'Akîdeti Ehli'l-Eser**, thk. 'Asım b. Abdillâh el-Karyûtî, 'Alemü'l-Kutub, Beyrût 1404/1984.

_____, **Nüzûlü'l-Ebrâr bi-İlmi'l-Me'sûri mine'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkâr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, t.y.

_____, **Yekazatun li-uli'l-İ'tibâr mimma Verede min Zikri'n-Nar ve Ashabi'n-Nar**, thk. İyad b. Abdullatif b. İbrahim el-Kaysi, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1426/2005.

_____, **Ebcedu'l-'Ulûm**, I-III, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrût 1978.

_____, **el-Hıttâ fi Zikri's-Sihâhi's-Sitte**, thk. Ali Hasan Halebi, Dâru'l-Ceyl, Beyrût t.y,

_____, **el-İklîd li-Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd**, (çev.), Şükrü ÖZEN, Pınar Yayınları, İstanbul 1987.

_____, **el-İzâ'a li-mâ Kâne ve mâ Yekûnu Beyne Yedeyi's- Sâ'a**, thk.Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1421/2000.

_____, **er-Ravzatu'n-Nediyye Şerhu'd-Düreri'l-Behiyye**, I-II, İdâretu't-Tabâ'atu'l-Munîriyye, Mısır t.y.

_____, **et-Tâcü'l-Mükellel min Cevâhiri me'âsiri't-Tırazi'l-Ahiri ve'l-Evvel**, Vizaretü Evkaf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1428/2007.

_____, **Habî'etü'l-Ekvân fi'ftirâki'l-Ümem ale'l-Mezâhib ve'l-Edyân, Abietü'l-Ekvan, (Luktatül Aclan içinde)**, b.y.y. t.y.

_____, **Husûlu'l-Me'mûl min 'İlmi'l-Usûl**, thk. Ahmet Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Dâru'l-Fadîle, Kâhire t.y.

KARACABEY, Salih, "Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.12, sy.1, s.105-134.

_____, **Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE) Bursa 1990.

KARADENİZ, Osman, "Nübüvvet ve Vahiy", **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, (s.315-335), Grafiker Yayınları, Ankara 2022.

KARAGÖZ, İsmail, "Cehennemın Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri", **Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, sy.1, s.1-19.

KARAGÖZOĞLU, Mustafa Macit, "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış", **Hadis Şerh Literatürü I**, İFAV Yayınları, İstanbul 2020, s.19-48.

KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhammed, **İrşâdu's-Sârî li-şerhi Sahîhi'l Buhârî**, (kenarında Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhiyle birlikte) I-X, el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, Bulak 1323.

- KÂTİB ÇELEBÎ, **Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn**, I-II, thk. M. Şerefettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi Beyrût t.y,
- KAVAK, Özgür, “Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi” **DİVAN İlmi Araştırmalar**, c.8, sy.14, s.137-164.
- KAYA, Eyyüp Said, Nail, OKUYUCU, “Şevkânî”, **DİA**, c.39, TDVY., İstanbul 2010.
- KAYA, Murat, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, **Usul İslam Araştırmaları Dergisi**, sy.25, s.159-204.
- KAZAN, Ramazan, **Edebî Üslûp Açısından Hadis Metinleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE), Isparta 2005.
- KEHHÂLE, Ömer Rıdâ, **Mu'cemu'l-Müellifîn**, I-IV, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1414/1993.
- KESLER, M. Fatih, “Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Şefaât İnancı” **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, sy.13, s.119-153.
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, **Fihrisü'l-Fehâris**, I-III, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrût 1402/1982.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer, **er-Risâletü'l-Müstatrafe li-beyânî Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerreffe**, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût 1414/1993.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, **Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2021.
- _____, **İman Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul 2016.
- KILIÇ, Hulusi, “Belâgat”, **DİA**, c.5, TDVY., İstanbul 1992.
- KILIÇER, M. Esat, “Ehl-i Re'y”, **DİA**, c.10, TDVY., İstanbul 1994.
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları**, OTTO Yayınları, Ankara 2017.
- _____, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.
- _____, **İslam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.
- KOÇKUZU, Ali Osman, **Hadiste Nâsih ve Mensûh Meselesi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.
- KOÇYİĞİT, Talat, **Hadîs Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara 2013.

_____, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, TDV Yayınları, Ankara 1989.

KOMİSYON, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yayınları, Ankara 2006.

KÖKTAŞ, Yavuz, “Esbâbu Vurûdi’l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış”, **Usûl: İslâm Araştırmaları**, c.4, sy.4, s.132-156.

KUBAT, Mehmet, “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı”, **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, c.11, sy.1, s.9-32.

KULKE, Hermann, Dietmar ROTHERMUND, **Hindistan Tarihi**, (çev.), Müfit GÜNAY, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

KUTLU, Sönmez, **Selefilğin Fikri Arka Planı -İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler-**, OTTO Yayınları, Ankara 2017.

KUTLUER, İlhan, “Hikmet”, **DİA**, c.17, TDVY., İstanbul 1998.

LÂLEKÂÎ, Ebu’l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî, **Şerhu Usûli İ’tikâdi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a**, I-II, Dâru’l-Basîra, İskenderiye t.y.

LEKNEVÎ, Muhammed Abdülhay, **Nakd-u Evhâm-i Sıddîk Hasan Han el-müsemma İbrâzü’l-Ğayyî’l-Vâkı’ fî Şifâi’l-Ğayy**, thk. Salâh Muhammed Ebu’l-Hâc, Dâru’l-Feth, Amman 1421/2000.

_____, **Tezkiratü’r-Râşid bi Raddi Tebsirati’n-Nâkid**, (Mecmûatü Resâili’l-Leknevî içinde), thk. Naim Eşrefnur Ahmed, İdaretu’l-Kur’an ve Ulumu’l-İslâmiyye, Pakistan 1419/1998.

_____, **Zaferu’l-Emânî bi Şerhi Muhtasari’s-Seyyidi’s-Şerif el-Cürcânî**, thk. Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, Beyrût 1416/1995.

LOKMÂN, Ahter Cemal Muhammed, **es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü’l-İtikadiyye ve Mevkifuhu min Akîdeti’s-Selef**, I-II, Camiatu Ümmi’l-Kura, Mekke 1988.

MÂLİK B. ENES, Ebû Abdillâh Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî, **el-Muvatta’**, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâr-u İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrût 1406/1985.

MARTI, Huriye, “Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Hadis El Kitabı**, (Ed.) Zişan Türcan, (s.133-143), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

MASUD, Muhammed Khalid, “Fetâvâ-yı Ulemâ-i Hadis”, **DİA**, c.12, TDVY., İstanbul 1995.

MEHDEVÎRÂD, Muhammed Ali, “Kur’aniyyu’nun Kur’an’ı Anlamadaki Temellerinin ve Metotlarının İncelenmesi”, **Misbah İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi**, sy.16, s.79-94.

MEMDUH, Mahmud Said Muhammed, **el-İtticahatu’l-Hadisiyye fi’l-Karni’r-Rabi Aşer**, I-III, Dâru’l-Ulumu’d-Diniyye, Beyrût 1438/2009.

MERGÎNÂNÎ, Alî b. Ebî Bekr, **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî**, I-VII, thk. Said Bektaş, Dâru’s-Sirâc, el-Medînetu’l-Münevvere 1440/2019.

MOLLAİBRAHİMOĞLU, Cemil Cahit, “Çağdaş Hadis Şerh Çalışmalarının Bir Örneği Olarak İtyûbî’nin Sahîh-i Müslim ve Mukaddimesi Şerhleri”, **Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi**, c.7, sy.1, s.1-38.

MU‘TİK, Avvad b. Abdullah, **el-Mu‘teziletu ve Usuluhumu’l-Hamse**, Mektebetu’r-Rüşd, Riyad 1416/1995.

MUHAMMED, Hüseyin Abdülhâdî, “Gulâmu Sa‘leb”, **DİA**, c.14, TDVY., İstanbul 1996.

MUHAMMEDÎ, Sadullah b. Muhammed b. Âlim, **el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi’l-Edebi’l-Arabi**, el-Câmiatu’l-İslâmiyyetu’l-Alemiyye, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İslâmabad 1421/2001.

MÜCÂHİD, Zekî Muhammed, **el-A‘lamu’s-Şarkıyye**, I-IV, Dâru’t-Tebaati’l-Mısıriyyeti’l-Hadîse, Kahire 1369/1950.

MÜNZİRÎ, Zekiyuddîn Abdulazîm, **Muhtasarı Sahîhi Muslim**, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrût-Dımaşk 1407/1987.

MÜSLİM, Ebû’l Hüseyin Müslim b.Hâccâc el-Kuşeyrî, **Sahîhu Muslim**, I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, y.y., 1412/1991.

NEDVÎ, Ebu’l-Hasen, **ed-Da’vetü’l-İslâmiyye fi’l-Hind**, el-Mecmeu’l-İslâmî’l-İlmi, Leknev (Hindistan) 1407/1986.

_____, **Merkezü’l-İlmi ve’s-Sekâfeti’l-İslâmiyyeti fi’l-Hind**, y.y, ty.

NEDVÎ, Velîyüddîn, **el-İmâm Abdülhayy el-Leknevî**, Dâru’l-Kalem, Beyrût 1415/1995.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Ali, **Sünenu’n-Nesâî, (Hafız Celâleddîn Suyûtî’nin Şerhi ve İmâm Sindî’nin Haşiyesiyle birlikte)** I-IX, thk. Abdulfettah Ebû Gûdde, Mektebetü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, Haleb 1414/1994.

NESEFÎ, Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed, **Tebşiratu’l-Edille fî Usûli’d-Dîn**, I-II, thk. Claude Salamé, Dımaşk 1993.

NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, I-XVIII, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1392.

_____, **et-Takrîb ve't-Teysîr li-ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezâr**, thk. Muhammed Osmân el-Huş, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1405/1985.

NİZAMÎ, K.A, “Hindistan”, **DİA**, c.18, TDVY., İstanbul 1998.

NURSÎ, Said, **İşârâtü'l-İcâz**, (çev.), Abdülmecid Nursî, Envâr Neşriyat, İstanbul 2015.

_____, **Mektubat**, Envâr Neşriyat, İstanbul 2015.

OĞAN, Kasım, **Kabir Hayatıyla İlgili Rivayetlerin Tespit Tahric Ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), Konya 2010.

OKUR, Kaşif Hamdi, “Ehl-i Re'y Deyû Kime Derler?”, **Ehl-i Sünnet**, (s.15-31), Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.

ORAL, Osman, “Kelâmî Düşünce de Haberî Sıfat Problemi” **Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sy.14, s.197-221.

ORHAN, Fatih, “İslam Hukuku Açısından Resim Yapmanın Hükmü ve Türk Osmanlı Sanatının Oluşumundaki Etkisi”, **14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Gostivar/Makedonya, 22-23 Ağustos 2016, s. 29-37.

ÖZ, Mustafa, “Ahmed Han Seyyid” **DİA**, c.2, TDVY., İstanbul 1989.

ÖZARSLAN, Selim, “Peygamberlerin Özelliklerinden Erkek Olmak ve Düşündürdükleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.10, sy.2, s.107-118.

ÖZCAN, Azmi, “1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti” **İslam Tetkikleri Dergisi**, c.9, s.269-280.

_____, “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemanın Tavrı” **DİVAN İlmi Araştırmalar**, c.9, sy.17, s.103-115.

_____, “Hindistan”, **DİA**, c.18, TDVY., İstanbul 1998.

_____, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **DİA**, c.22, TDVY., İstanbul 2000.

ÖZDEMİR, Veysel, “Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadislerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme”, **EKEV AKADEMİ DERGİSİ**, sy.59, s.265-330.

_____, “Kabir Azabı İle İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy.3, s.55-123.

- ÖZDEN, Mustafa, “Kur’an’a Göre Hz. Peygamber’in Şefaati Meselesi”, **Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, c.2, sy.4, s.27-44.
- ÖZDEŞ, Talip, “Amelin İmandan Bir Cüz Olup Olmadığı Problematigi (Kur’an ve Sünnet Merkezli Bir Değerlendirme)”, **Tafsir Dergisi**, c.1, sy.1, s.51-64.
- ÖZEN, Şükrü, **Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması**, Pınar Yayınları, İstanbul 1987.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “Şah Veliyyullah”, **DİA**, c.38, TDVY., İstanbul 2010.
- ÖZKAN, Gülseren Halıcı, “Bağımsızlık Mücadelesinde Yenilikçi Bir Ruh; Sir Seyyid Ahmed Han ve Aligarh Hareketi” **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, c.3, sy.8, s.147-156.
- ÖZLER, Mevlüt, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, (s.217-249), Grafiker Yayınları, Ankara 2022.
- ÖZPINAR, Ömer, “Hadis İlminin Gelişim Dönemi”, **Hadis El Kitabı**, (Ed.) Zişan Türcan, (s.86-126), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- _____, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- ÖZŞENEL, Mehmet, “Nezîr Hüseyin”, **DİA**, c.33, TDVY., İstanbul 2007.
- _____, **Pakistan’da Hadis Çalışmaları**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
- PAKDEMİRLİ, M. Nur, “Hint Alt Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, **EKEV Akademi Dergisi**, sy.62, s.425-454.
- PEZDEVÎ, Ebu’l-Yüsr Muhammed, **Usûli’-d-Dîn**, thk. Hans Peter Linss, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, Kahire 1424/2003.
- POLAT, Salahattin, “Mürsel”, **DİA**, c.32, TDVY., İstanbul 2006.
- REHMAN, Ata Ur, Mazlan, İBRAHİM, Ibrahim, ABUBAKAR, “el-İtticâhü’s-Selefi minel-İtticâhâti’l-Mezhebiyyeti fi Şibhi’l-Kârrati’l-Hindiyye”, **İSLAMIYYAT The International Journal of Islamic Studies**, c.35, sy.1, s.121-129.
- SÂBÛNÎ, Nûreddin, **el-Kifâye fi’l-hidâye**, thk. Muhammed Aruçi, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1435/2014.
- _____, **Kitâbu’l-Bidâye mine’l-kifâye fi’l-hidâye fi usûli’-d-dîn**, thk. Fethullah Huleyf, Dâru’l-Maarif, Mısır 1969.
- SAKLAN, Bilal, **Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE) İstanbul 1986.

- SÂLÎH, Subhî, **Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu**, Matbaatu Câmiatu Dîmaşk, Dîmaşk 1383/1963.
- SANCAKLI, Saffet, "Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gerekliliği", **İslâmî İlimler Dergisi**, c.11, sy.1, s.21-46.
- SEHÂVÎ, Şemseddin Muhammed b. Abdurahman, **ed-Dav'ul-Lâmi' li-ehli'l-Karni't-Tâsi'**, I-XII, Dâru'l-Ceyl Beyrût 1412/1992.
- SELEFÎ, Abdulmu'îd, **es-Seyyidu'n-Nevvâb Sıddîk Hasan Han el-Buhârî Beyne'l-Mu'ârada ve't-Te'yîd**, İdâratu'l-Buhâsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1410/1990.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, **el-Mebsût**, I-XXXI, Dâru'l-Marife, Beyrût 1409/1989.
- SEZGİN, M. Fuad, **Buhârî'nin Kaynakları**, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- SİDDİKÎ, Mazharuddin, **İslâm Dünyasında Modernist Düşünce**, (çev.), Murat FIRAT, Göksel KORKMAZ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- SİNANOĞLU, Mustafa, "İmân", **DİA**, c.22, TDVY., İstanbul, 2000.
- SUYUTÎ, Celaluddin, **Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs**, thk. Yahya İsmail Ahmed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1404/1984.
- _____, **Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, II, thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî, Mektebetu'l-Kevser, Riyâd 1415.
- ŞA'RÂNÎ, Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî, **el-Yevâkît ve'l-Cevâhir fî Beyâni Akâidi'l-Ekâbir**, I-II, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût t.y.
- ŞÂFÎÎ, Muhammed b. İdrîs, **Cimâu'l-İlm**, Dâru'l-Asâr, Kâhire 1423/2002.
- ŞAHİN, Sümeyye, **"Bid'at İle İlgili Hadislerin Tahkik, Tahrir ve Değerlendirilmesi"** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE) İstanbul 2012.
- ŞAHYAR, Ataullah, "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler", **Journal of Islamic Research**, c.6, sy.1, s.6-21.
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî, **el-İ'tisâm**, I-II, thk. Muhammed Reşîd Rızâ, el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, Mısır t.y.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, **Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr min Ehadîsi Seyyidi'l-Ahyâr**, I-IX, thk. Usamuddin es-Sababeti, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1413/1993.
- _____, **es-Seylû'l-Cerrârû'l-Mütedeffik 'alâ Hadâ'iki'l-Ezhâr**, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1425/2004.

- ŞEYHO, Luvîs, **Târîhü'l-Âdâbi'l-Arabiyye**, I-III, Dâru'l-Meşrik, Beyrût 1991.
- ŞEYHZÂDE, Abdurrahim b. Ali, **Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid**, Matbaatu'l-Edebiyye, Mısır 1317/1899.
- ŞİMŞEK, Murat, “Ehl-i Re'y Fıkıh Ekolünün Temsilcisi Ebû Hanîfe (v. 150/767)”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sy.19, s.45-67.
- ŞİRİNOV, Rufet, **Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtü'l-Mefâtîh Örneği)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE) Konya 2019.
- TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire t.y.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn, **Şerhu'l-Makâsîd**, I-V, thk. Abdurrahman Umeyre, Alemu'l-Kutub, Beyrût 1419/1998.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-'Ulûm**, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1985/1405.
- TAYFUR, Sabğatullah, “Sıddık Hasan Han'ın Taklide Karşı Duruşunun Kur'ani Argümanları” **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.6, sy.11, s.89-105.
- _____, **Sıddık Hasan Han ve Tefsiri Fethu'l-Beyân**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), Diyarbakır 2018.
- TİMURTAŞ, Abdulhadi, “Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr'in Alegorik Bir Eseri “Risâletü'l-Ezhâr”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, sy.39, s.27-46.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ b. Serve, **el-Câmiu's-Sahîh Sünenu't-Tirmizî**, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr., b.y.y., y.y., t.y.
- TOPALOĞLU, Bekir, “Cehennem”, **DİA**, c.7, TDVY., İstanbul 1993.
- _____, “Cennet”, **DİA**, c.7, TDVY., İstanbul 1993.
- _____, İlyas ÇELEBİ, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, İSAM Yayınları, İstanbul 2020.
- TOPRAK, İbrahim, **Cennet ve Cehennemin Ebediliği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), Konya 2010.
- TUNÇ, Mazhar, **Suud Selefiligi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- TUNÇBİLEK, Hasan Hüseyin, “Cennet ve Cehennem Halen Mevcut Mu?”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.7, sy.2, s.53-62.

_____, “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi” **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.6, sy.1, s.15-33.

TURAN, Hadi, “İmam Münzirî’nin Hadis İlmine Yaptığı Hizmetler” **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, c.9, sy.1, s.189-202.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Şeyho, Luvîs”, **DİA**, c.39, TDVY., İstanbul 2010.

TÜRCAN, Zışan, **Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü**, TDV Yayınları, Ankara 2023.

UĞUR, Mücteba, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, TDV Yayınları, Ankara 2018.

UZUNDAĞ, Mehmet Sait, “XIX. Asır Hindistan Hadis Âlimi Sıddık Hasan Han’ın (ö.1307/1890) Allah’ın Haberi Sıfatları ile İlgili Görüşleri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.19, sy.1, s.125-145.

_____, **Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddık Hasan Han (v.1307/1890)**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2018.

_____, **Kastallânî (158-923 / 1448-1517) ve İrşâdü’s-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE) Ankara 2012.

VAN DYCK, Cornelius, **İktifâü’l-Kanû bimâ Hüve Matbû**, Matbaatu’t-Telif, Mısır 1313/1896.

VURAL, Suat, **Hindistan’da İngiliz Yönetimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE) Malatya 2006.

YARAN, Rahmi, “Bid‘at”, **DİA**, c.6, TDVY., İstanbul 1992.

YARDIM, Ali, **Hadis I-II**, Damla Yayınevi, İstanbul 2017.

YAVUZ, Adil, **eş-Şevkânî ve Hadisçiliği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE) Konya 2002.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Şefaat”, **DİA**, c.38, TDVY., İstanbul 2010.

YEŞİLYURT, Temel, “İmanın Mahiyeti”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, (s.281-288), Grafiker Yayınları, Ankara 2022.

YEŞİLYURT, Temel, “Mâturîdîlik-Eş‘arîlik Karşılaştırması”, **Kelam El Kitabı**, (Ed.) Şaban Ali Düzgün, (s.161-166), Grafiker Yayınları, Ankara 2022.

YILMAZ, Fatih Mehmet, “Buhârî’nin Kitâbu’l-Îmân’ı Üzerine Hanefî Bakış Açısı - Bedrüddîn el-Aynî Örneği-”, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, c.18, sy.2, s.401-437.

YURDAGÖR, Metin, “Haberi Sıfatları Anlamada Metod”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy.1, s.249-264.

YÜCEL, Ahmet, **Hadis Usûlü**, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Hadis Tarihi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2017.

ZEBİDÎ, Ahmed b. Ahmed, **et-Tecrîdu’s-Sarîh li-ehâdîsi’l-Câmi’i’s-Sahîh**, thk. Hasan Abdulmun‘im Selcî, Kisra Sâlih Ali, Müessesetu’r-Risâle Nâşirun, Beyrût 1430/2009.

ZEBİDÎ, Muhammed Murtazâ, **İthâfu’s-Sâdeti’l-Muttakîn bi Şerhi Esrârı İhyâi ‘Ulûmi’d-Dîn**, I-X, Müessesetu’t-Târîhu’l-Arabî, Beyrût 1414/1994.

ZEHEBÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân, **Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ**, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrût 1405/1985.

_____, **Tezkiretu’l-Huffâz**, I-V, thk. Zekerıyyâ Umeyrât, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

ZEMAHŞERÎ, Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vîl**, I-VI, thk. ‘Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz v.dğr. Mektebetu’l-Ubeykân, Riyâd 1418/1998.

ZENCANÎ, Ayetullah el- Hâc Seyyid İbrahim el-Musevi en- Necefî, **Akaidu’l-İmamiyyeti’l-İsna Aşeriyye**, I-II, Müessesetu’l-Vefâ, Kum 1402/1982.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn, **el-A‘lâm Kamûs Terâcim**, I-VIII, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrût 1423/2002.